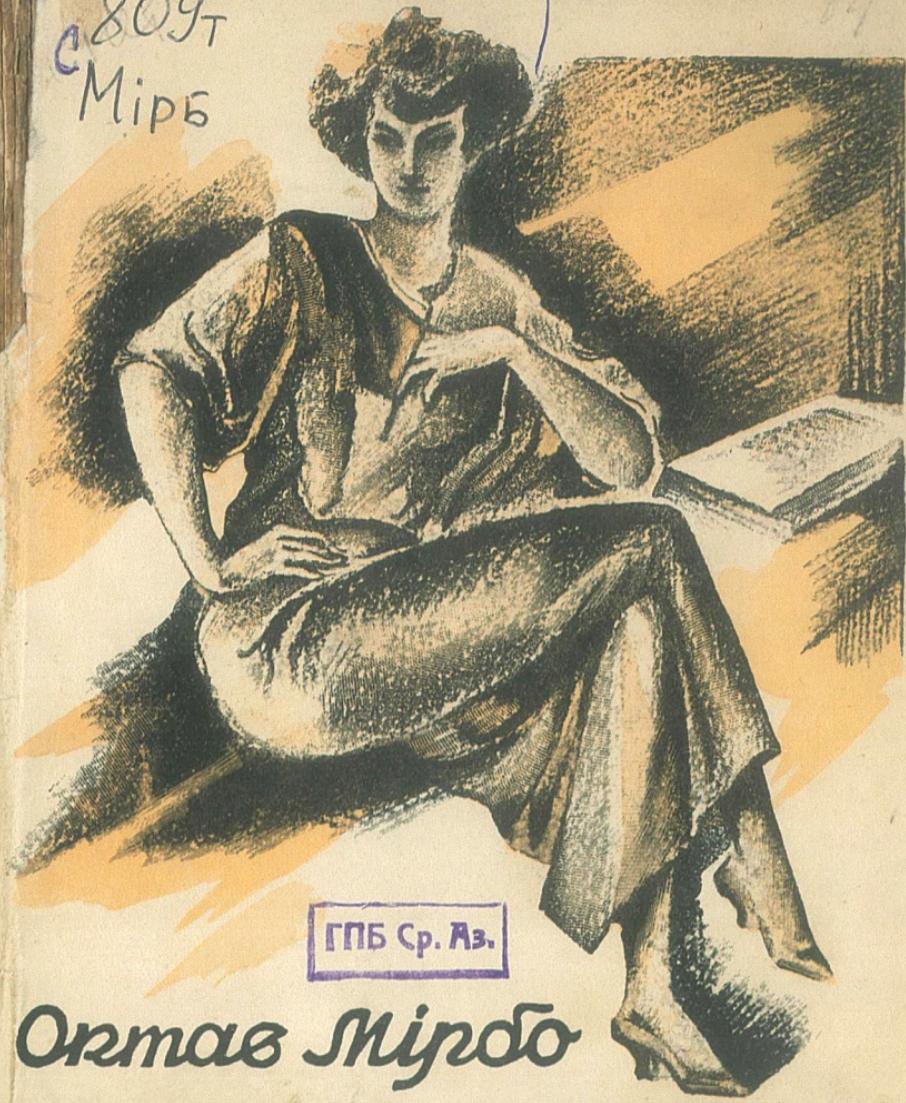
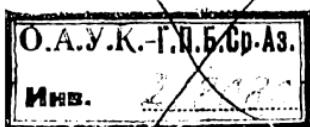

809т
Мірб

Октаэ мірдо
Щоденник
покоївки

БІБЛІОТЕКА ВСЕСВІТНЬОГО ПИСЬМЕНСТВА

ОКТАВ МІРБО

ЩОДЕННИК ПОКОЇВКИ

Переклад з французької мови
НАТАЛІ РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО

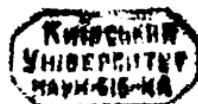
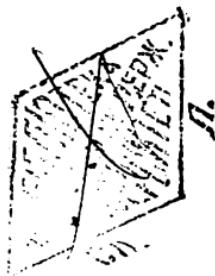
Вступна стаття
СЕРГІЯ РОДЗЕВИЧА

С Я Й В О

Бібліографічний опис цього видання
вкіщено в „Літопису Українського
Друку”, „Картковому репертуарі”
та інших посвідчинах Української
Книжкової Палати

128384

Слайд № 82, XII—1928.

Київський Окрайт № 3661.

Замовлення № 1018—3000.

ОКТАВ МІРБО.

Сучасний історик новітньої літератури французької, Рене Лалу¹, згадує про Мірбо в розділі «соціальна сатира», і, дійсно, Мірбо насамперед сатирик, а потім того натуралист, великим учителем якого був Еміль Золя. Не можна, певна річ, прирівнювати величну епопею «Ругон Макарів» до романів Мірбо що-до глибини задуму, яскравости образів, соціального значіння, але найголовніші твори Мірбо повстають, як природній розвій тем і образів Золя.

Автор «Рунгом Макарів» мав на меті змалювати добу другої імперії, добу «безуму й неславни»², коли «на трибуні і в пресі панувало мовчання», коли «міщаний уряд стояв на варті інтересів громадянства, оберігаючи його від усяких турбот», коли «втомлені люди взялися до власних своїх діл, змагаючись до розваг і насолоди». Засліплена «зовнішнім блиском святкового Парижу», громадянство не хоче помічати гнилої тієї розпусти, що її переховують не лише мури пишних палаців, але й «порядних» родин буржуазних. І всю цю сухозлотицю міщанського побуту зриває Золя в романі «Кип'ячий казан», що з ним саме можна зрівнювати «Щоденник покоївки» Мірбо поруч із таким романом, як «Жерміні Ласерте» Гонкурів—історією одної наймички. Як що в свій час Гонкури зробили досить сміливий крок, обравши на геройну роману, що прийшов, за їх висловом, з вулиці,—наймичку, показавши ріжні етапи життя Жер-

¹⁾ Rene Lalou. Histoire de la littérature française contemporaine.

²⁾ „La curée“.

міні з фіналом—п'янство, проституція, то ще далі в цьому напрямку пішли Золя та Мірбо.

У «Кип'ячім казані» виявляє Золя перед читачем життя мешканців буржуазного паризького будинку, всі їхні брудні таємниці, поряд «панів» утворюючи цілу низку характерних портретів сучасної «челяди», і численні ці «Жерміні» в Золя ставляться вже більш критично до своїх «панів». Невільні свідки всіх таємниць родинних, усіх драм та комедій панських, коханки поважних батьків і безвусих їх спадкоємців, вони зневажають своїх господарів, заражаючись мимоволі їх зіпсованістю й лицемірством.

До «білих рабинь», але вже тих, що иноді стихійно зважуються протестувати, належить і герояня «Щоденника покоївки»—Селестіна. Для зрозуміння Мірбо, як письменника, характерний є один із пізніших його творів, що має трохи незвичайну назву—«628. Е. 8.». Це нумер автомобіля, що ним проїхав Мірбо Бельгію, Голандію, Германію. Користуючись формою дорожніх нотаток, подає він чимало цікавих сторінок, пройнятих гострим, немилосердним сарказмом. За об'єкт своєї сатири бере Мірбо королів, банкірів, міністрів, але головним чином стъобає він батогом іронії той псевдо-демократизм сучасної Франції, що його незрідка висміував і Анатоль Франс. Мірбо згадує про «наших славних радикалів і радикал-соціалістів», що вони завжди, є—«чудесні патріоти, тверді капіталісти, спритні посередники між ощадниками й банкірами, переконані власники».

Вони спритно вміють—«розподіляти з великою справедливістю манну бюджету між великими аферами, яким вони допомагають, і дрібними потребами бідняцькими».

Цілу низку портретів цих «славних радикалів», капіталістів та «патріотів» подає Мірбо в книжці «Двадцять один день неврастеника». Пригадаймо, напр., генерала-патріота Ашіара, гротескову цю постат, що наближається до персонажів Роланової сатири «Лілюлі», зокрема його «тучних». В Ашіара є вартий уваги патріотичний план: у французьких колоніях існує сила-силенна негрів, що не

дають жодної користі державі. Отож можна було-б з їхньої шкіри виробляти різні пожиточні речі. Вдаючись у відповідний тон, Мірбо в розмові з генералом розвиває його геніяльну думку, пропонує цьому «патріотові» користуватися не тільки шкірою, але й м'ясом негрів. Це було-б на погляд Ашінарів, зовсім не погано, але-ж—«м'ясо чорних не їдоме», а закон, на превеликий жаль, не дозволяє торкатися білих. А проте—«усі злочинці й каторжани могли-б у пригоді стати до харчування війська».

Незрівняна ця розмова закінчується проєктом Мірбо фарбувати віднині всіх злочинців у чорний колір та поводитися з ними, як із неграми, але патріот-генерал не може пристати на цю думку, не може піти на цю облуду, бо він є «чесний солдат»...

Ось сцена, дуже характерна для цього «невпокійного» письменника, завжди трохи жовчного, з тяжenням до похмурої іронії, що вона, за вдатним порівнянням польського критика Яна Лорентовича, пече, роз'ятрює немов сірчаний квас.

У перших своїх романах — «Кальварія» (1887), «Абат Жюль» (1886), «Себастіян Рош» (1890), Мірбо виступає, як завзятий ворог клерикалізму й надхненого «святыми отцями» патріотизму, розвиває ті темні й брудні таємниці, що криються поза мурами єзуїтських пансіонів. На власному досвіді зазнав Мірбо згубного впливу цих «чорних круків», перебуваючи в єзуїтському ліцеї за часів свого дитинства й хлоп'яцтва. Син лікаря, він був тут, посеред аристократичних вихованців ліцею,— «вискочень» («раг-вені»), і часто-густо доводилось вразливому хлопчикові зносити тяжкі образи з боку своїх учителів і «товаришів». Тут саме, либонь, знайшов Мірбо чимало матеріялу для майбутнього свого роману— «Абат Жюль». У персоні Жюля хтів, очевидно, Мірбо, не без впливу Золя, зокрема його «Провини абата Муре»,— показати розвинення тяжкої спадковості в умовах клерикального побуту. «Я зламав своє життя»— признається абат Жюль, пояснюючи це тим, що не міг перемогти огидних своїх нахилів,— «породжених

містицизмом матери й алкоголізмом батька», і все його життя—це даремне змагання знайти якийсь вихід із багнистого оточення. Химерно сполучаються в ньому різноманітні елементи—лібералізм, навіянний колишнім вихователем, старим аптекарем, що мріяв про всесвітнє щастя,— і темний містицизм, вишукана зілсованість і аскетизм, шукання бога й атеїзм. Усе своє добро відписує абат «першому з панотців епархії, який зреchetься свого сану».

Трагічна постать абата Жюля яскраво проступає на тлі офіційної побожності, лицемірства й уміло прихованої розпусти провінціяльного духівництва.

До єзуїтського ліцею вводить читача Мірбо в першій частині свого роману «Себастіян Рок», втілюючи в особі над міру вразливого й самотного Себастіяна власні думки й почуття за часів перебування в Ванському (Vannes) ліцеї. З нахилем до екзальтації, мрійний Себастіян підпадає під вплив розпусного професора де-Керна, що визнає лише однополу любов, одурманює довірливого хлопчика поезією, містикою, солодкими розмовами. Але незабаром, перевонавшись у тім, що внутрішньо залишається Себастіян чистим і відвертим, добивається де-Керн ганебного виключення його з ліцею, при чому скривдженій Себастіян присягається мовчати по виході, не «ославлювати» єзуїтського гнізда. Зневажений, самотний, не знаючи реального життя, гине Себастіян на війні 1870 р. за-для тої «батьківщини», що скалічила його морально, щоб використувати потім, як гарматне м'ясо.

Тяженння Мірбо до аналізі темних та болісних явищ психіки, до психопатологічного і не тільки для об'єктивного, натуралістичного їх вивчення, але аналізи з прімішкою якогось садизму, характерного для декадента Пшибишивського,—найяскравіше відбувається в славнозвісному «Саді муک» (*«Le jardin des Supplices»*, 1899), романі, що в ньому вбачали деякі з критиків, як і в «Щоденнику по-коївки», одну порнографію. Але, як-би суворо не оцінювати творчість Мірбо,—обвинувачувати його в навмисній порнографії це значить зовсім не розуміти цього оригі-

нального письменника, нехай неглибокого, часом істерично галасливого та завжди «хорого» на якусь важливу психолігічну й соціальну проблему.

Цілий світ, визначає Мірбо в «Саді муки»,—це «величезна, безжалісна қатівня. Повсюди ллеться кров...» Закон, громадські інституції, кохання, слава, геройність, релігія,— все це «рослини саду муки, жахливе знаряддя катування людей». І людина—особистість, і юрба, звірі, квіти, вся природа, за Мірбо,—«живе в бивством».

Проте пессимістичне це твердження залишається недоведеним, не виправдується з боку художньої концепції «Саду муки», і сатиричного хисту Мірбо, вміння спостерігати буденщину, виявляти її саме муки, що їх зазнають, насамперед пасинки «демократичної» Франції,—всього цього було недосить, щоб утворити символістичний твір з претензією на філософію, глибину образів. Перша частина «Саду муки»—це досить штучний вступ до другої половини роману, ніби-то гострий памфлет на якогось міністра, що, бажаючи позбавитися «небезпечного» друга, посилає його до Цейлону з науковою місією. Ексцентрична англійка Клара, героїня другої половини роману, вводить цього псевдо-вченого, ембріолога, до світу східних таємниць кохання й смерти. Клара—ніби-то символ одвічної стихії інстинктів статі, і це вона розгортує перед своїм коханком цілу низку еротичних видінь, які виникають немов у куреві опіуму. Та й справді, деякий час був Мірбо взятым опіоманом.

Вивчаючи право в Парижі, Мірбо захоплюється художниками-імпресіоністами, пише в газеті «L'Ordre» статті про Моне, Сезана, Моне, і за цих часів бунтівливого юнацтва зустріч із товаришем, що нещодавно повернувся з Китаю, розкриває нові можливості що-до гострих відчувань—куріння опіуму. Щоб урятувати сина від небезпечної манії, отець Мірбо подорожує з ним по Еспанії, а трохи пізніше ми бачимо молодого письменника в чужій для нього ролі—на посаді підпрефекта в Ар'ежі (Ariège). Але-ж з талановитого письменника був поганий службовець. Мірбо по-

вертається до Парижу, працює в редакції часопису «Gaulois». Період захоплення біржовою грою зміняє період наслиту «культурою», бажання бігти необзир од гнилля й порожнечі богемного паризького життя. На останні гроші купує Мірбо рибальського баркаса в Бретані й плаває на ньому біля двох років, уникуючи «культурних» людей немов чуми.

Бурхливі роки молодості, щира ненависть до ситого, самозадоволеного буржуа, релігійного й політичного лицемірства — не перешкодили Мірбо в свій час рахуватися, до де-якої міри, з «громадською думкою», пишатися тим, що його драму «Поперед усього—діла» (*Les affaires sont les affaires*, 1903) було прийнято до репертуару буржуазної «Комедії французької», що її акторів повисміював колись Мірбо в памфлеті «Комедіянти» (*Les comèdiens*). У передмові до п'єси писав Мірбо директорові театру, плодочному письменникові Жюлю Клареті: «Вам зобов'язаний я тим, що вступаю до Комедії з великими моїми хибами й маленькими вартостями».

Найвиразніше, здається, виявив себе Мірбо, як соціальний письменник, у двох творах — «Злих пастирях» та «Щоденнику покойки».

«Злі пастирі» обійшли всі європейські сцени, і цю соціальну драму добре знають і в Росії, і на Україні. Бурхлива й зворушена була стара, почесна «Комедія французька» на першій виставі п'єси Мірбо, як колись-то на виставі романтичної трагедії Віктора Гюго «Ернані» (1830 р.). Але тоді люті сутички в партері визначали рішучий двобій пануючих літературних шкіл — романтиків та класиків. Тепер, наприкінці XIX-го ст., посвист у партері та ложах і бурхливі, демонстративні оплески й вигуки галереї, — красномовно виявляли щось більш серйозне, а саме — ворожнечу двох класів.

За наших часів не може не видаватися ця драма перестарілою, наївною, ідеологічно далекою від революційної сучасності, але в 900-х р. була вона, поруч із Верхарно-

вими «Зорями» (1898), одною з небагатьох тих соціальних драм, де за героя був не рафінований інтелігент Ібсена, Гамсун, Пшибищевського, а та маса пролетарська, що її революційну динаміку виявив уперше Е. Золя в романі «Жерміналь».

У п'єсі Мірбо ця маса тільки тло, на якому змальовує письменник центральні постаті, гуманного фабриканта Аргана, його сина Роберта, робітника Жана Руля, але-ж останній, з інтелігентським його роздвоєнням та безплідною мрійністю, жодною мірою не може претендувати на ролю представника пролетарської самосвідомості. І Роберт, що «співчуває» пригнобленим робітникам, і Жан Руль—стоять на історичнім роздоріжжі, на загибелі роковані діялектикою історичного процесу.

Захоплюючі сцени розмови робітничої делегації з Арганом (3-я дія) та розстрілу страйкарів позбавляє кольору якийсь блідий, розгублений фінал драми. Робітників приборкано. Магдаліна, Жанова улюблена, закликає до помсти. Вона носить під серцем майбутнього помстителя—нове покоління борців, але з цими словами вмирає від салдатської кулі.

Сам Мірбо щиро признавався в своєму безсиллі дати іншу розвязку. «Ви хотіли-б,— пише він,— щоб протягом одного вечора, п'яти дій—розвязати проблему..., що вона брала увагу найвидатніших розумів з того часу, як існує людство й наша думка. Коли-б я мав таку розвязку, то вніс-би її, безперечно, до самого життя, а не подав у театрі». Останній акорд п'єси бренить, за поясненням самого письменника, так—«безсила є влада, безсилий є бунт».

З пошаною ставиться Мірбо до свого масового героя, але він знає його здалека, він не поріднився з ним, не перейнявся його переконанням, його психологією, і зrozуміліші для нього образи таких «бунтівників духу», як Роберт та Жан Руль. Але дійсно впевненим майстром почуває себе Мірбо, створюючи найрізноманітніші постаті дрібної й фінансової буржуазії. Чимало їх є по всіх рома-

нах Мірбо та найяскравіша з них це мільйонер Леша в драмі «Поперед усього—діла». Леша—авантурник, аферист, він майстерно веде темні свої фінансові операції. Це сміливий хижак, який не визнає жодних перешкод. До того він є своєрідний «демократ», бо з великою насолодою руйнує збіднілих графів та маркізів, хоч сам він добре знається на аристократичній розкоші, вміє її цінувати. В родинному житті Леша—нешастива людина: дочка, Жермена, зневажає батька, вважає його за злодія, син, Ксав'є—марнотратець, гульвіса. Жермена кидає батька, покохавши хемика Гаро, інженера на фабриці Леша. Одночасно з цим нещастям надходить і друге—трагічна смерть Ксав'є, але, не вважаючи на пекучий жаль, Леша залишається «діловою людиною». Даремно сподіваються аферисти Фінк і Груг скористуватися з горя Леша, підсугаючи корисний для них контракт—Леша добре іх розуміє.

Не останнє місце посідає він у тій галереї портретів «лицарів Капіталу», що починається з Бальзакового лихвяра Гобсека.

Мірбо написав іще цілу низку одноактових п'єс, збудованих, здебільшого, на основі парадоксу, що за їх умисною гротескністю вміє автор зворушити глядачів якою-небудь соціальною проблемою. Об'єднані в збірнику під середньовічною назвою «Фарси й Мораліте», ці п'єси дуже характерні для літературного обличчя Мірбо. Пригадаймо зміст одної з них (*«Sorripules»*), що її «мораль» наближається до моралі Селестіні,—героїні *«Щоденника покоївки»*. До багатого колекціонера забрався вночі злодій, але це не звичайний грабіжник, а «злодій-джентльмен», у модному вбранині, знавець мистецтва. З'являється він у супроводі лакея з гарною валізою. Від стуку розбитої вази прокидаеться хазяїн помешкання, але злодій не думає втікати. Спокійно починає він великосвітську вишукану бесіду з колекціонером, захопленим дотепністю й знанням незвичайного цього злодія. Виявляється, що це бувший комерсант, журналіст, політик, якому важко й огидно стало збагачуватися, руйнуючи других, брехати, прикидатися, під-

служуватися, а тому він вирішив, що—«коли людина не може позбавитися фатального закону крадіжу, то чи не краще, не чесніше бути відкритим злодієм, аніж природне своє бажання присвоїти чуже добро—маскувати фальшею».

Ось чому відвідує він багачів та забирає те, що вважає за необхідне «для задоволення своїх матеріальних та духовних потреб». Причарований блискучим цинізмом свого «гостя», колекціонер випроваджує комісара поліції, що його було викликано під час сполоху.

Цікаво, що вустами свого злодія повторює Мірбо цінічні парадокси Бальзакового злодія Вотрена («Горіо») і, як Вотрен, викриваючи «ідеали» буржуа, знущаючись над ними, — не йде далі анархічного по-суті протесту, не знаючи—де, коли і в чому знайде вихід людство з позолоченого багна капіталістичної культури.

І в «Щоденнику покоївки» відбилися ці специфічні риси літературної вдачі Мірбо—зневага до міщанства, щире співчуття до «паріїв» сучасної цивілізації, сарказм і гіркий сміх письменника, що не вбачає в «демократичній» сучасності аж ніяких проявів «прогресу».

Мірбо вибрав дуже вдалий засіб ознайомлення нас з інтимним, позалаштунковим життям «порядних» буржуазних родин, бо хто краще знає за їх тайни, ніж «слуги», ніж ті, перед ким нема чого соромитися. Героїня «Щоденника», Селестіна, почести скидається на лукавих і дотепних служниць Мольєрових комедій, але вона й відрізняється від них затаєним, а часом і відвертим призирством до своїх «панів». Мірбо не милує останніх та не поетизує і своєї героїні—Селестіни. Справжня «дочка вулиці», вона рано стала жінкою. По смерті матери, п'янici—повії, дванадцятирілітню Селестіну згвалтував старий майстер сардинкової фабрики. З самого дитинства оточує її бруд, фальш і похіть, з самого дитинства стає вона за об'єкт пожадливости численних розпусників, не знаючи ні сенсу, ні мети свого життя. А з тим палкий темперамент має Селестіна, сама признаючись у тому — «закохуюся легко і жадібна кохання, надто люблю любов, щоб уміти видобувати з неї яку користь».

Цікаво, що кохання ставить Селестіна поряд релігії, як одно з небагатьох джерел забуття, один із засобів «розважитися, побути далі від щоденних дрібниць». Єдина втіха її—це «релігія та кохання», і в наївному цьому визнанні покоївки багато затаєної гіркості й іронії. Релігія це не ефектний лише культ, не тільки момент своєрідного задоволення естетичного, недовгий міраж. Релігія це, перш за все,—всевладна католицька церква, завзятий клерикалізм та шовінізм, які знаходять сприятливий ґрунт у темній масі Селестін. «Політику я ненавижу»,— пише вона,— але тут-же наївно додає до цього—«певна річ, що і я за армію, батьківщину, релігію та проти жидів... Хто з нас, наймитів, не додержується таких поглядів». Лакей Жозеф, що його кохає Селестіна, як багато його товаришів, бере участь у політиці своїх панів, які охоче «просвіщають» своїх наймитів у цьому напрямкові. Жозеф запеклий антисеміт. Він певний того, що Дрейфус—зрадник (дія роману відбувається за часів процесу Дрейфуса), що «паскудник Золя»—«продав за шістьсот франків усю французьку армію».

І як-же характерно, що довідався за це Жозеф—«від паламаря, а той від священика, а священик од архієрея, архієрей—від папи»...

Що-до самої Селестіни, то здоровий соціальний інстинкт примушує її визнати, що по-суті—«і католички, і жидівки—однакові». Всі ці «пані»—«однаково підлі».

«Патріотка» та клерикалка, Селестіна, проте, гостро відчуває своє соціальне пригнічення. Вона знає, що наймит—«є істота відмінна від усіх, це створіння—поза суспільством», якасъ мішанина з ріжких елементів—«від народу простого, що з нього він вийшов, уже відсахнувся, і до буржуазії, що серед неї живе, не доліз, хоч тягне його туди. Втратив міць народу, якого зrikся, а від буржуазії набув тільки хиб її, тільки пороків».

Навряд чи реальна Селестіна розумувала таким і саме стрункими й логічними фразами, навряд чи дала-б вона таку проникливу аналізу своєї власної і тисяч Селестін трагедії, але, без сумніву, та кі саме думки й почуття

мусили зароджуватися в голові розумної та спостережливої покоївки. І хоч у спостереженнях і нотатках Селестіни незрідка слухаємо їй пізнаємо самого Мірбо, ущипливого автора «Двадцяти одного дня неврастеника», але це не заважає Селестіні в цілому бути образом яскравим і цілком життєвим. Яка характерна для неї мішанина авантурізму, розпусти з сантиментальністю та mrіями про щасливий шлюб, тихе родинне життя.

Що Селестіна здібна до справжньої, романтичної, навіть, страсти, про це свідчить історія її кохання до сухотного юнака Жоржа, єдиного з коханців, що в ньому знайшла вона людину, а не лише самця. Коло нього—«недовго зазнала вона іншого життя», але знає Селестіна, яка це ємана—«шлях до того кращого, незнаного, чого прагнеш»...

Не без помітного впливу романів, що їх любить читати Селестіна, зокрема Поля Бурже, утворюється цей романтизм, і, може, не буде занадто парадоксальним у психології цієї «покоївки» вбачати дещо спільне з Флоберовою Еммою Боварі.

Це досить зла іронія, коли Мірбо примушує свою покоївку захоплюватися романами Бурже, цього «салонного» письменника, манірного знатця психології аристократичних дам, «складних» і рафінованих любовних трагедій. Пізніше Селестіна позбавляється цієї пристрасти. Вона пише, що перечитала Бурже, але він уже не захоплює її—«нудно, навіть, читати його». Селестіна розуміє тепер, що помилляється письменник, знаходячи якусь поезію в зовнішнім естетизмі, в сухозлотиці салонів та альковів. Бурже і досі поетизує їх, тоді як вона добре знає—«що там за розкішними завісами й під мережаними сукнями».

Іноді цей досвід примушує її впадати в тон Мірбо, вбачати бруд, пороки й фальш у людстві взагалі—«вже добре знаю людей. Знаю гаразд їхній одяг, тіло їхнє... їхню душу. Ніякі пахощі не заховають цього смороду».

Глибоке почуття соціальної самоти пригнічує часами Селестіну. Навколо неї завжди люди, але що з того—«коли ці люди не цікавляться вами ані трохи, менше уваги від-

дають вам, аніж цуцикові хатньому чи квітці, яку пле-кають, мов дитину». Люди, які зневажають вас, підкреслюють різницю між ними та «наймитами»: «Можете з'їсти цю грушу, вона зіпсувалася.—Кінчайте цю курку в кухні—вона трошки смердить,—кажуть завсіди наймичці. І кожне слово—приzierство, кожний рух нагадує, що ви нижче за скотину».

Отже деколи вибухає в душі Селестіни полум'я бунту, непереможне бажання помститися за всі образи, за всі зну-щання. «Кажуть, тепер немає рабства»,— пише Селестіна. «Брехня! А хто-ж такі тоді наймити? Раби. Так, так—раби, з усіма властивими рабам пороками. Розпусні, аморальні, зі злістю захованою».

І ця свідомість соціальної нерівності—«викликає глуху ворожнечу, заздрість заховану, бажання помститися».

Чимало цитатій можна було б іще навести, які досить довідно свідчать про те, що Мірбо, користуючись старим літературним мотивом блукань героя, мав на меті не стільки змалювати розклад буржуазної родини, скільки виявити трагедію сучасної наймички. Але Мірбо не схотів бути за Річардсона сучасних Памел. Він не зробив зі своєї Селестіни чеснотливу, сантиментальну «героїню», а разом з тим вона не розпусна жінка, що втратила назавжди сором. Селестіна живе в такому оточенні, де кожен дивиться на неї, як на гарну самку, і тільки в цьому, в її лише привабливості—ї ї сила. Селестіна це добре знає, знає, що доки тіло ї гарне й може розпалювати похіть чоловіків,—вона знущатиметься над ними: Алеш ж мине молодість, і тоді що?..

В романі бачимо ми Селестіну в той період життя її, коли зустріла вона чоловіка, що покорив її своєю силою, Еотренівським цинізмом. Жозеф—немолода вже людина. Він убивця дівчинки, яку згвалтував у лісі, він обікрав своїх панів, що сліпо звірялися на нього. «Патріот» і антисеміт, він мріє про погроми, жадає крові «ворогів батьківщини». Взагалі—Жозеф людина з темною й патологічною психікою, але є в ньому якась гіпнотизуюча міць, як у Бальза-

ковім Вотрені. Є, може, де-що патологічне в почутті Селестіни до Жозефа, і тут у Мірбо виявився автор «Саду мук», але кінець роману дуже характерний для Мірбо, скептика й сатирика. Селестіна віддається за Жозефа, який на вкрадене срібло відкриває кафе в Шербурзі. Вона знає про це, але, як злодій-джентльмен (*«Sripules»*), вважає за цілком природне й нормальне користуватися добром, що його не нажито власним трудом.

Поволі перетворюється Селестіна на сувору господиню, переймається психологією «панів». «Маємо трьох наймитів,— пише вона,—та одну жінку, що порядкує в кухні та скрізь прибирає... Протягом трьох місяців довелось перемінити чотири наймички... Щось неймовірне, які вибагливі й нахабні наймити в Шербурзі...»

У кафе бушують розлютовані «патріоти», і Селестіні часами буває лячно «в цій атмосфері вбивства та крові, серед озвірілих, п'яних розбишацьких пик», та вона шалено кохає Жозефа, який «владно тримає її в своїх руках», скував її «мов демон».

Цілком справедливо зазначив колись один із російських критиків (З. Венгерова), що досить тільки пригадати оцінку *«Щоденника»*, як високоморальної книги, що її зробив Лев Толстой,—щоб відмовитися від обвинувачення Мірбо в умисній порнографії.

Наслідуючи Золя, не лякається він відвертості мови, натуралізму описів, але варт відзначити, що майже всі персонажі *«Щоденника»*—фізичні та моральні виродки. Немає в них тієї «краси гріха», що її поетизує Д'Анунціо чи Пшибишевський. Більшість персонажів *«Щоденника»* це ма-ніяки, немов яскраві ілюстрації до підручника психопатології, і з цього боку, як і Золя, згустив Мірбо до деякої міри свої фарби, але-ж те, що він зумів запримітити й характерні риси «моральної» буржуазії французької,—підтверджують такі сучасні романи, як славнозвісна *«Моніка Лерб'є»* В. Маргерита, Фарерова *«Панна Дакс»*, оповідання *«Відчинено вночі»* талановитого Карго.

Мірбо може не подобатися, як художник, Мірбо не

глибокий психолог, не творець монументальних, синтетич-
ніх картин суспільства, як Бальзак та Золя, ідеологічно він
невитриманий, але з усім тим Мірбо талановитий сати-
рик. Подібно до Анатоля Франса, він упертий ворог кле-
рикалізму й шовінізму, і стріли злої його сатири нераз
боляче вражали буржуазну Францію.

Романи Мірбо це ті «людські документи», які допов-
нюють собою велетенську картину старої Франції 70—90 рр.
у романах Золя, Мопасана, Ромена Ролана й Анатоля
Франса.

Сергій Родзевич.

ДРУГОВІ МОЙ ОМУ ЖЮЛЮ ГЮРЕ.

Дорогий друже!

Захотілося мені поставити на початку книги цієї Ваше ім'я. Маю на це дві, надто серйозні й ґрунтовні причини. Насамперед, щоб Ви знали, яке воно мені дороже. І, по-друге,—це з спокійною гордістю кажу—тому, що Ви полюбите цю книгу. Так, Ви любите її, хоч і багато має вад, бо, написана без лицемірства, показує життя таке, яке воно є, як відчуваємо його ми, Ви та я...

Вони мені завсіди перед очима, мій дорогий друже, вони переслідують мене, ті на-диво життюві постаті, що їх так багато виводите в своїх соціально-наукових та літературних працях.

Вони вже вважаються мені...

Ніхто не міг краще й глибше за Вас доглянути в машках людських, яка тута... і який комізм—бути людиною... Тута, що від неї смієшся, і комізм, що притрушує плакати... Відчуйте Ви їх і тут.

Октав Мірбо.

Книгу цю, що я її називав «Щоденник покоївки», справді написала покоївка — Селестіна Р... Коли вона вперше попросила мене переглянути рукописа, виптравити його, переробити подекуди—я відмовив. Бо-ж цілком слушно вважав, що невилправлений щоденник цей

вповні збереже свою оригінальність і свій дух, а я своїми поправками тільки позбавлю його цієї цінності.

Та Селестіна Р. була дуже красива... і я згодився, — бо-ж все таки є чоловік.

Признаюся, цього робити не слід було. Виправивши цю книгу, побоююся, що менше тут стало ущипливості, менше глибокої туги. Це вже не крик безпосереднього почуття, а звичайне літературне писання. Кажу це, наперед відповідаючи на всі уваги, що їх мені, певна річ, закинути вчені, серйозні та... безмежно благородні критики.

O. M.

I.

14-го вересня.

Сьогодні, 14-го вересня, о третій годині пополудні похмурої осінньої днини, під дощем, я приїхала на нове місце. Дванадцяте місце протягом двох років Я вже не згадую за ті, де мені довелося працювати раніше. Та й хіба можна іх перелічити! О, зате я можу пишатися—чимало побачила я родин, чимало людей здивувала, а скільки чорних душ! І ще не край цьому. Туди й сюди,—надзвичайний, божевільний ненастаний рух: з господи до бюра, з бюра до господи, з Булонського лісу до Бастилії, з Обсерваторії до Монмартру, з улиці Терн на вулицю Гобеленів. Скрізь приходиш, одходиш, не знаходячи собі своєї долі. Чи ж то можуть видатися мені важкими мої нові обов'язки?!

Потрапила я сюди за об'явою в «Фігаро», а пані раніше не бачила. Умовилися ми листами та й годі. Коли так наймають, завжди можливі несподіванки. Що правда, листи пані написані гаразд. Та з них я вже зрозуміла, що це за дріб'язкова жінка. О, їй треба над усім розводитися, усе з'ясувати: чому те, через віщо інше... Не знаю, чи скуча вона, проте, листуючися на папір не витрачається з грошей. Звичайнісінський папір на листи, куплений у Луврі!.. Я, хоч і не багатирка, а тут більш перебираю. Свої листи я пишу на пахучому від «Peau d'espagne» коштовному папері, іноді рожевому, інколи ніжно-блакитному... Його понабирала в своїх колишніх господинь... Маю навіть, папір з графською короною...

І ось, кінець-кінцем, я в Нормандії, в Меніль-Руаї. Недалеко звідси маєток моєї господині... Зветься він Пріере... Оце й либо усе, що знаю за ту місцевість, де мене нині закинула доля.

Який жаль, яка розпуха поховати себе живцем у такому провінціяльному закутку. Те, що я тут бачила, мене вже трохи лякає. Міркую собі, які несподіванки іще тут зі мною трапляться. Що й казати, добра не жди! Як завжди, будуть самі прикорости. Тільки прокорости та злигодні—така доля наймиттів! Як важко здібати щасливу, цеб-то таку, що їй повелося одружитися з добрым чоловіком, чи звязатися з яким дідуганом. А на таку одну скільки припадає бідолах, яким судилося зазнати всілякого лиха! скільки потрапляє в жорстокі обійми зліднів! Та що вдіш! Вибирати мені було ні з чого. Хоч щось волію; все краще, аніж нічого...

Це не вперше мені доводиться залишати Париж. Перед чотирма роками я мала також обов'язки на провінції. О, недовго, але що там зо мною було! Авантюру цю пригадую так, ніби все скойлося вчора. Подробиці її непристойні, ба навіть жахливі, проте хочу за це розповісти. І взагалі щиро попереджаю всіх майбутніх читачів моого щоденника, я нічого не затаю ні за інших, ні за себе саму. Навпаки, маю на думці розказувати з моєю звичайною відвертістю, ані трохи не прикрашаючи того бруду, що я бачила за своєго життя. Чи ж винна я, що, коли з людських душ скинути серпанок і показати їх у справедльному вигляді,—чутти такий страшений сморід гнилття?

Так ось що воно скойлося:

Найняла мене в одному рекомендаційному бюро груба собі жінка, очевидно економка, за покойвку до якогось пана Рабура в Турені. Умовившися про все, ми

вирішили, що певного числа, о певній годині, на такому ось вокзалі я сяду в потяг. Точнісінько так і зробила.

Як віддала я, виходячи з вокзалу, своєго білета контролерові, бачу—підходить до мене наче б то фурман, червонопикий та похмурний. Він мене питає:

— Чи не ви, часом, нова покоївка пана Рабура?

— Так, я.

— Маєте скриню?

— Так, маю...

— Дайте-но квитка на речі й чекайте мене тут...

Пішов на платформу. Зразу підбігли до нього з пошаною службовці, називаючи його по приятельському «Луї». Луї відшукав мою скриню і звелів однести на двохколесового англійського візка, що чекав нас біля виходу.

— Ну, сідайте...

Сіла поруч нього на лаві. Поїхали. Фурман скоса позирає на мене. Я також йому придивлялася. Зрозуміла зразу, що маю справу з мурмилом, з брутальним мужиком. Звичайно, ніколи не був він у великих панів. Це на мене справило немиле враження. Я так кохаюся в близкучих ліvreях! Ніщо не захоплює мене так, як білі замшеві штани, що щільно облягають ноги. Оце—краса!

Ані трохи шиковності не мав цей Луї. Без фурманських рукавичок, у широкому сіро-синьому вбранні з дешевої тканини, в плескатому цератовому кашкеті з подвійним золотим галуном... І сам він якийсь похмурний, брутальний, хоч не лихий, кінець-кінцем. Я знаю таких людей. Познайомившися, вони перших кілька днів хитрють, а далі все влаштовується чудесно. Ба, навіть, частенько краще, ніж бажалося-б...

Отак довгенько ми їхали, ані пари з вуст.

Він не абиякий візник. Віжки тримав високо й прешішно помахував батогом. Тай кумедний же був! А я—пильно роздивлялася на околиці, зовсім нецікаві: поля,

дерева, будинки,—таке усе звичайнісіньке. Коли це підгору він повільно пустив коняку й зненацька питає:

— Принаймні, ви хоч черевиків захопили з собою досить?

— Ну, а якже,—відказала дуже здивована з такого оригінального запитання та ще й з чудного тону фурманового:—навіщо це ви мене питаете. То ж навіть по-дурному отаке запитувати, чоловіче.

Відповів він, легенько штовхнувши мене лікtem і якось дивно, непристойно глянувши. А далі знову глузливо промовив:

— Ще б пак! Ви нічого не розумієте. Ач, яка свята, ще й бундючиться.

Тоді, ляснувши язиком, знову шпарко погнав коня... Це мене заінтригувало. До чого воно йдеться? Хіба що цей чоловік зовсім не годен розмовляти з жінками. Може просто не вмів розпочати розмову. Та що там! В кожному разі я вирішила в таку розмову не заходити.

Маєток пана Рабура був дуже непоганий і досить великий. Гарний будинок, пофарбований на світло-зелене, увесь серед гілля і квіток. Поруч—сосновий гай. Повітря навколо вщерть налите сосновими пахощами. Я ревне кохаю село. Але, хоч і дивно це, воно наганяє на мене тугу і... сон.

Так ото, увійшовши до передпокою, я зустріла ту саму економку, що розмовляла зі мною в Парижі в рекомендаційному бюрі. Умовилася вона там зі мною, наперед закинувши безліч питань про мої звички, мій смак... Тим-то я вже відчувала, що треба бути обережною. Уже в бюрі ця тіточка мені не сподобалася, а тут зразу видалася просто гидка. З виду бридка така—якась стара зведенниця. Груба, низенька на зріст, уся ніби мішок товщу, товстелезні груди, м'які, мокрі й прозорі, мов желатин, руки. Злість світилася в її сірих очах, якась холодна злість, розміркова на злінічна.

Жорстокий погляд цих очей, здавалося, нишпорить у вашій душі, примушуючи мимохіть зашарітися.

Відвела вона мене до невеличкого покою і зразу залишила саму. Сказала, що йде попередити пана, він бо хотів раніше, ніж стану до роботи, побачити мене.

— Адже пан вас не бачив, додала вона вдруге:—хоч я і найняла, проте ви маєте ще сподобатися панові.

Я огледіла кімнату. Скрізь — надзвичайний лад і чистота. Посуд, меблі, підлога, двері,—аж блищить. Ні зайвої тобі речі, ні особливих шпалер, жодних дрібничок, що їх понастановлювано геть усюди по кімнатах Парижу. Але все зручне, пристойне, багате, на всьому знати тавро заможнього провінціального життя, цілком спокійного, без тривог. Тай нудота, мабуть, тут! Бувають же дурні люди.

Господар увійшов. Чудернацький чоловік, насмішив він мене страшенно. Можете уявити собі маленького дідуся, одягненого на прочуд добірно, що-йно поголеного й зовсім рожевого. Чисто лялька тобі! Ще не горбився, дуже жвавий, дуже мілій, він підстрибував, ідучи, наче той цвіркун у полі. На добриденень мені давши, цей дідуганчик дуже, дуже ввічливо поспітав:

— Як вас на ім'я, моя дитино?

— Селестіна, пане.

— Селестіна, проказав він за мною. Селестіна... Красиве ім'я, що й казати. Безперечно красиве, тільки задовге воно, моя дитино, надто довге. Коли схочете, я зватиму вас—Марі. Це також дуже красиве імення ще й ковротке. І кожну свою покоївку я звав Марі. Так уже призвичайвся і мені надто важко зреクトися своєї звички. Вже волію ліпше розлучитися з людиною...

Мало не всі пани мають дивну примху називати вас чижим іменням. Отже це мене ні крапелиночки не здивувало. Я вже відгукувалася чи не на всіх святих календаря.

— Отже, ви згодні, щоб я називав вас—Марі? Гаразд?—знову поспітав він.

— Авжеж, пан...

— Гарна ви дівчинка... Гарну вдачу маєте... так, так... гаразд...

Голос йому звучав якось радісно дуже ввічливо, і я не бачила того звичного погляду всіх чоловіків на мій корсаж, мої спідниці. На мене пан, власне, ледве зирнув, а погляд йому так і вп'явся в мої черевики.

— Маєте інші?—знову каже по хвилі.

Як він був замовк, мені видалося, ніби очі його запалали якимось особливим вогнем.

— Інші імення, мій пан?

— Та ні, дитино, інші черевики,—бовкнув нетерпляче й облизав уста язиком, мов та кішка. Я не відповіла зразу. Черевики—це слово мене вразило, зразу спала на думку дивна балаканина фурмана. Виходить, той не безглаздо ляпнув, це все щось позначає. Кінець-кінцем, коли він уже вдруге вдався до мене, я сказала:

— Так, пане, маю інші.—Вимовила, ніби каялася за який неприємний гріх. А він знов своєї:

— Лакові?

— Так, лакові...

— Гаразд, гаразд... З жовтої шкіри?

— Ні, пане, я не маю черевиків з жовтої шкіри...

— А треба. Я вам дам такі... Добре, добре, мовчи...

І тут враз очі йому помутніли, на лобі повиступали краплини поту, ось - ось стратить притомність, впаде. Я налякалася, вже хотіла кричати, та "мить"—і йому наче покращало... Стиха мовив:

— Нічого... все скінчилося... Я трохи чудний, але мої літа на це дозволяють, адже так, дитино? Ось дірочки, я не можу бачити, щоб жінка сама собі чистила черевики, а надто вже мені. Шаную дуже жінок, Марі, тому на це дозволити не можу. Ваші черевички, ваші

чудесні маленькі черевички я вичищатиму сам... Сам іх глядітиму... Ось, слухайте, Марі... Збираючися кластися що-вечора приносьте черевички до мене й ставте на столику біля ліжка. А вранці, прийшовши відчиняти вікна в кімнаті, іх забиратимете...

Я не ховала своєго надзвичайного зчудовання. А він додає:

— Я ж прошу вас за дрібницю. Тут нічого злого немає...

Відтак, витягнувши з кешені й всовуючи до рук мені два золоті:

— І якщо будете така хороша, така слухняна, я часто вас даруватиму. Від економки матимете платню щомісяця, а від мене подарунки... Тай чого я від вас жадаю... нічогісінько дівного тут немає. Що ж у цьому чудного, мілий боже...

Хазайн розпалився. Говорив знову й знову, а повіки йому—то вниз, то вгору, як те листя в громовицю.

— Чого мовчиш, Марі?.. Скажи хоч слово... Чом стойш на одному місці?.. походи, походи трошки... я хочу бачити, як рухаються, як живуть... вони... черевички мої...—Отак забелькотавши, раптом ну іх цілувати, мне своїми ніжними випещеними руками, розшнуровує іх, і благає,—а голос, мов у дитини плачущої:

— Дай, Марі, дай... твої черевички... зараз дай, зараз... я хочу їх цю ж мить... дай же мені...

Не сила булà з ним змагатися. Зчудована я втратила волю. Я вже не тянила, чи це дійсність, чи марю я... Не очі перед себе бачила, а наче дві білі кульки посмутовані червоним. З рота аж піна виступила.

Кінець-кінцем, він таки потягнув черевики до своєї кімнати і, замкнувшись, висидів там з ними дві годині...

Економка тимчасом повела мене по кімнатіх.

— Ви дуже припали до вподоби панові,—мовила до

мене. — Подбайте, щоб так тривало довго. Тут велика вигода вам буде...

Минуло чотири дні... Вранці звичайної години увіходжу до кімнати хазяїнової. Трохи не зомліла з жаху. Хазяїн лежить мертвий... горілиць, посеред ліжка... майже голий. Тіло вже задубіло.

Глянувши на нього можна напевно було сказати, що з смертю він не змагався. Ковдра, як слід, простирадло рівненько, руки вільно, не стислі. Сказано—спить, коли б не страшне синє-синє обличчя. І... мені аж мурашки бігають, як згадаю—в зубах у хазяїна стирчав мій черевик! Та ще й так міцно стиснув його, що даремно намагалася витягти, аж розрізала бритвою шкіру...

Не свята я... Чимало чоловіків мала і з досвіду знаю всі їхні божевільні та брудні витівки. Але така людина, як мій хазяїн! Маєш тобі! Чи ж можна глузувати з таких чоловіків? І навіщо здалися оті вигадки? Воно ж так просто, так осянено кохатися один з одним, як усі звичайні істоти на світі...

Ну, тут мені такого, мабуть, не випаде. Вже бачу гаразд—тут щось зовсім інше. Краще? Чи гірше? Хто може вгадати?

Признаюся, мене завжди непокоїть одне: продаючи свою працю — невигода. То ж чи не краще замість поневірятися в наймах, серед цих брудних людей, зразу на легкий хліб перейти. Може й собі піти тим шляхом, що на нього давно вже збочило багато знайомих моїх, які—не хвалюся—мали багато менший успіх у чоловіків. Хоч і не красуня я мальована, та, проте є в мені якийсь шик, що на нього такі заздрі були й великі панії і кокотки. На зріст таки правда трохи височенька, але граційна, не груба, добре збудована... Дуже красиве біляве волосся... А чудові темно-сині очі такі лукаві, так і дражнят. Сміливий рот, звичка пово-

дитися оригінально, нарешті мій жвавий розум—як це все подобається чоловікам. О, мені б пощастило! Тільки ж я сама не одну вже добру нагоду втратила: такого вже мабуть і не трапиться вдруге. А, головно, мені лячно. Боюся, бо не знаєш нічого: хто й зна ще, чи вийде що з цього. Знаю, як багато лиха на такому небезпечному шляху. Чого тільки наслухалася я! Лікарня, поліція, як легко опинигтися там. А в'язниця сен-Лазаря! Хоч не хоч, а від таких думок, аж дріжаками сипне по за спиною. Тай чи впадатиму так усім в око, як нині, бувши за покоївку? Те, що вабить до нас чоловіків, залежить не від самих нас, хоч яку красу мали б. Я певна, це—від усього, що точує нас: від розкошів, від гріховного життя, нарешті від наших таки господинь, від того почуття, яке вони збуджують. Кохаючи нас, їхні чоловіки, власне, кохають ніби частинку їх...

І ще є одна перешкода... Хоч і розпусница я, проте, на щастя своє, десь глибоко в серці вірю, вірю щиро, і це стримує, не дає остаточно впали в багно, держить на краю безодні. Не було б релігії, не було б молитов у церквах, постів і святих, якого краю вже дійшли б люди в своєму горі та лихові! Так, так, я цього певна. Ох, що було б тоді, який жах—це знає мабуть сам диявол.

А ще й те... оце і є найоголініше—не можу я оборонятися від чоловіків. Вони б завжди використовували мене для втіхи своеї. Закохуюся легко і, жадібна кохання, надто люблю любов, щоб уміти видобувати з неї яку користь. Ні, не сила мені, не можу я просити проші в того, хто дає мені щасливу мить, пристрасть—забуття. Скоро заговорять зі мною оті дияволи—чоловіки, скоро відчулу дотик бороди їхньої на своїй голові, гарячий віддих—мені край. З мене розтоплений віск. І вже не я від них, а вони від мене можуть мати все, чого забагнеться...

Так... От уже я в Прієре, чекаючи на... а кат його

зна, на що! Зроблю найкраще, як не думатиму над цим ані трохи. Най іде життя моє, як судилося, може воно й на гаразд вийде. Але ж доленько моя злая! Коли б же тільки не довелося—а це бувало—завтра ж таки після великого бешкету з хазяйкою залишити й це місце. Так не хотілося б цього...

Ось уже деякий час мені часто болить поперек і живіт, якась утома в усьому тілі. Шлунок недобрий, пам'ять слабшає, така нервова стала, дражлива страшенно. Глянула оце в дзеркало—обличчя стомлене, а колір його, колір, що ним так пишалася, майже попелястий. Що це, вже старість надходить?! Е, ні, не хочу, не хочу я так. У Парижі важко глядіти себе. Ані хвилини не маєш вільної. Життя там таке гарячкове, гучне. Ах, надто багато людей там зустрічаєш, подій надто багато, ріжних там розваг, всіляких несподіванок. Якось затягаєшся у цей вир життя. А тут—спокійно, тиша така, повітря, мабуть, чудесне, на здоров'я гарно впливає. Хоч і вмерти можна знудьгувавши, зате відпочити тут добре.

А поки щось мені не те... Що правда, пані досить ласкова до мене. Вона, навіть, зволила вимовити декілька компліментів, що я гарно тримаюся і дуже задоволена з довідок. Ех, знала б вона, що ці довідки або вигадки, або просто з ласки одержані. А над усе припала до серця її моя елегантність. Але ж це перший день. Рідко буває щоб першого дня ці свині не вдавали ласкових та ввічливих. Все нове—хороше. Знаю цю стару пісню. Другого дня—усе виглядає інакше, це також відомо. А очі пані має холодні, жорстокі. Це очі скупердяйки, підозрілі, так і нишпорять. Чисто тобі поліцай. І губи її мені не подобаються. Якісь то-ненькі, сухі, ніби білеватим присмагнені. А в розмові якась неприємна звичка, наче уриває тобі мову, і ласкаве, навіть, слово від неї—як лайка й зневага. За те, за се розпитуючи, що я вмію робити, я ~~з~~жила раніше,

оглядала мене, як і всі хазяйки з спокійним похмурим нахабством, точнісінько наглядач на митниці. А я собі думала: і тут маю рацію. Ще одна, як і всі. Все замкнено, вечорами перераховує шматки цукру й виноградини, робить позначки на пляшках. Скрізь—однако вісінко. Не варт, отже й перебирати, всюди те саме.

Та в кожному разі слід вичекати й не оглядатися на перше враження. А що як, може, кінець-кінцем я тут відшukaю друга. Чому б і не сподіватися?

Скоро я приїхала, ще не опам'яталася від чотирьохгодинного перебування у вагоні третьої класи, а вже повела мене пані по всьому домі. Нема того, щоб хоч хліба шматок пропонувати. Попоходила і на горіще, і до льоху, щоб я, мовляв, не гаючись увійшла в колію своїх обов'язків. Що й казати, не марнує вона ні свого, ні моїого часу.

Виявилося, дім великий. Скільки роботи, скільки ріжних закутків. Оце так, так! Щоб у такому великому домі все як, слід мати, і чотирьох наймичок мало. Крім величезного нижнього поверху, що до нього прилягають дві будівлі, ніби тераси, тут їще є три поверхи. А я маю що-хвилі то—вниз, то—вгору, бо ж хазяйка увесь час сидить у невеличкому покої біля ідалні, а мене примушує працювати в гардеробній аж під горіщем біля кімнати челяди. А скільки тут усіляких тих шаф, комодів, шухляд, замків! Скільки метушні й клюпту! Довіку я тут не дам ладу.

Пані кожної хвилини, показуючи мені одне по одному, промовляла:

— З цим дуже обережно поводьтеся, доню моя... Це надзвичайно красива коштовна річ, моя доню... Це варт великих грошей, моя доню...

Так ніби не може кликати мене на імення. Раз-ураз «доню» та «доню моя» та яким зневажливим хазяйським тоном. Вмить втрачаєш хіть до роботи, відчуваєш зразу й нерівність і злість на панів. Не кажу ж

я на неї: «матінко». І потім оте однакове: «це варт великих прошер, це коштовна річ»—ой, дражнить же воно! Усе, що належить їй, найдрібніше, ламаного шелляга не варте—усе коштовне. І уявити важко, як оті хазяйки вихваляються. Хоч би себе пожалкували. Показує, як поводитися з якоюсь зовсім звичайнісінькою лямпою і додає зразу:

— Доню моя, лямпа ця дуже коштовна. Направити її можна тільки в Англії. Бережіть, як ока своєго.

І кортіло ж мене закрічати їй:—А генерал твій, матінко, теж коштовний? Як трісне, до Лондона теж посилати?! Ні, справді, яке нахабство! А навіщо? Тільки щоб вас зневажити, здивувати.

Будинок їхній невартий уваги, вихвалятися нічим. Зверху наче б то й справді щось порядне—навколо дерева, сад, що схилами доходить аж річки, газони. А всередині, проте, все облізле, старе, тхне якоюсь гниллю. Як таки жити тут? Це ж справжнє гніздо пацюків. Деревляні східці, скривлені, од людської ходи риплять; тут можна шию скрутити. По низьких і темних коритарах замість м'яких килимів — фарбовані розсохлі дошки, такі слизькі-слизькі. Тонкі перегороди з сухих дошок... Не кімнати, а гучні скрипки. Все по-провінціальному, де там до Парижу. По кімнатах геть—старі, з чорного дерева меблі, а покриття на їх міль поїв; старі злинялі покрівці, нечупарні канапи, крісла без пружин, клишоногі... Я так кохаюся в світлих кальорах, люблю широкі, м'які ослони, де подушки, де можна так пестливо розкластися; модні меблі люблю—коштовні, розкішні, веселі. А тут так сумно мені. Ні, навряд чи призвичаюся до такої незручної обстанови, де аж нічогісінько немає витворного, до цього пороху й мертвоти.

Пані убранням також не скидається на парижанку. Шикованості—ні на шеляг; і очевидно зовсім не мала справи з добрими кравчинями. Справжній страхопуд!

Хоч і з претензією вбирається, але так, як одягалися десять років тому. А варт захотіти, і могла б бути дуже гарненька. Найголовніше бракує їй ось чого: не викликає до себе ані трохи симпатії, не має нічого жіночого. Але ж правильні риси обличчя, красиве біляве волосся, гарне дуже свіже тіло. Та загалом виглядає на людину, що має якусь заховану хворість. Знаю вже таких жінок і ніколи не помился на них глянувши. Виглядають, ніби то й здорові, але в середині згнило все. Таким жінкам важко ходити, важко стояти, не можуть обходитися без ріжних там поясів, бандажів, маточних кілець, та інших таємничих речей і mechanізмів. Певно, це зовсім не заважає їм дуже багато крутитися. Кокетують, фліртують по кутках, виставляють своє тіло, стріляють очима, трясуть своїм задом. А місце їхнє—у слоїках з спиртом. Будьте певні, що любити їх мало насолоди й прислуговувати їм не так то приємно. Чи то хворість, чи темперамент має пані такий, тільки навряд чи зазнала любошів і втіх. З усього бачу—на пристрасть тут не чекай. Має щось спільногого з старими дівчатами, на мумію скидається моя пані. Ця не з тих дуже потворних жінок, що обличчя їхні від жадоби любошів іноді мають стільки життя, спокуси, так багато краси. А втім, не слід остаточно доходити якої певної думки в цьому випадкові. Обличчя—обличчям, а надивилася вже я і на суворіших і сварливіших, де й на думці не можна було мати пристрасти й кохання, а які розпусниці були, напрочуд! Що вони витівали з своїми льокаями та візниками!

Хоч хазяйка моя намагається бути ввічливою, та не дуже в неї виходить воно. Як на мене, вона—відьма, люта як змія, а сварлива!.. нишпорить, підлягає, одно слово, лиха вдача, камінне серце. Ій так, щоб на голові людям вмоститися, надокучати їм усіляк. А ця завжди однакова мова: чи вмієте цього, чи старанно працюєте, чи добру пам'ять маєте, чи ретельна до всього. І не

перекажеш... Або ще краще: чи додержуєте скрізь чистоти? Я дуже вибаглива що-до цього. Багато прошу, але чистота... тут уже ні... край...

Може вона має мене за сільську дівку, чи провінціяльну покоївку. Чисто! Знаю вже цю пісню. Всі вони так патякають, а придивися близче, поверни спідниці їхні, білизну—скільки бруду. Инколи аж за серце схопить тебе! І її чистота дуже-дуже мені підозріла. Коли показувала свою туалетну кімнату, не помітила там я ані ванни, ані чого потрібного жінці, яка стежить за собою... Коли ж це діждуся побачити її голу. Оті поглузую. Гарна, мабуть, нівроку!

Увечері я ставлю начиння, коли увіходить до їдалальні пан. Саме на той час повернувся з полювання. Високий на зріст чолов'яга, кремезний собі нівроку; у нього довгі, чорні вуса, матове обличчя, рухи розвалькуваті. Виглядав на добру людину і дуже симпатичну. Безпечно це не геній, як мосьє Жюль Леметр, мій хазяїн з улиці Христофора Колумба, ані мосьє де-Ганж—ах незрівняний!—Проте все в ньому доводить силу та добру вдачу. Кучеряве волосся їжащком, шия, як у бугая, м'язи, як у атлета, м'ясисті червоні веселі вуста. Постеречався з ким хоч, що жінок не минає. Це впало мені зразу в око, бо мав змислового носа й блискучі, а добре, усміхнені очі... Зроду з віку не бачили таких рясних, аж непристойних, брів та стільки волосся на руках. Як більшість чоловіків нерухливих і з дуже розвиненими м'язами, він має бути дуже сором'язний.

Роздивлявся на мене якось наче здивовано, але задоволено, цілком хвально. В очах—трохи пустотливий вираз, але нахабства й брутальності не бачила. Одне ясно—до таких покоївок він не звик. Видима річ, я здивувала його й справила зразу чимале вражіння... Трішки збентежений, він промовив до мене:

— Ага, це ви є нова покоївка.

Я подалася трохи наперед, спустила очі долу, відтак скромно й покірливо, як-найтихше:

— Так, це я, пане...

— Отже, приїхали... Дуже добре, дуже добре...—бу-бонів. Кортіло йому ще додати щось та бракувало сміливости й уміlosti. Мовчав. Дуже, дуже мене бавило, що він такий сором'язний. Помовчавши отак, він знову:

— З Парижу приїхали?

— Так, пане...

— Гаразд, гаразд... Як на ім'я?

— Селестіна, пане...

— Селестіна. Дуже гарно! Ім'я незвичайне, красиве... правда... Коли б же то пані не примусила вас змінити його! Вона має цю звичку.

— Я до послуг її,—кажу.

— А певно, певно. Але й ім'я це дуже гарне...

Мало не зареготала. А він походжає по кімнаті, далі раптом сів на стільця й витягнув ноги. Тоді якось наче вбачливо до мене:—Селестіно—я завсіди так називатиму вас—будь ласка, допоможіть мені скинути чоботи... Це вам нічого?

— Певно, що нічого, пане,—відказую.

— Бо-ж, бачте, ці кляті чоботи... їх самому так важко скидати, ніяк не злазять...

Кокетуючи нагнулася, заходилася стягати з ніг його мокрі, вкриті грязюкою чоботи. Відчуvalа чудесно, як пожадливо дихав запахом моjого волосся, як пильно роздивлявся мене через корсаж і спідниці.

— Тай хороші ж паhoщі чути від вас, Селестіно,—промовив.

— Від мене, пане?—не підводячи схиленої голови, зовсім просто перепитала.

— Атоj, від вас... не від моїх же ніг...

— Що це ви, пане?—Це вже кажу, кокетуючи дуже, ніби задоволена, що жартує зі мною. Зрозумів, видимо бо знову:

— Гарні, гарні паhoщі, Селестіно, від вас; дуже

гарні.—Тут уже я вдаю ображену з його настирливости й мовчу. Він одразу бентежиться і переходить на інше.

— Чи звикаєте у нас, Селестіно?.. Оце так спитав! Чи звикаю тут... Та ж тільки три годині, як приїхала. Прикусила губи, щоб бува, часом не чмихнути. Кумедний чолов'яга! Мабуть він трошки придуркуватий. А втім, перше хороше враження від нього лишилося. Грубоці його... що-ж? від них силою віє; це самець, дикий звір.

Зняла, нарешті, оті чоботи йому з ніг. Щоб не лишити прикрого вражіння сама до нього мовила:

— Бачу, пане, ви мисливець. Як щастливо вам сьогодні?

Він, похнюпившися:

— Ніколи не щастливо мені, Селестіно, на полюванні. Ходжу на лови, щоб перейтися, не сидіти тут, не нудитися.

— То ж тут ви нудитеся?

Мовчанка. Тоді гречно:

— Я хотів сказати... досі я нудыгуваю... а той... нині...

Відтак з дурною усмішкою:—Селестіно!

— Слухаю, пане.

— Може ви дасте мені пантофлі. Ви пробачте...

— Прошу пана, це ж мій обов'язок.

— Так, найдете їх... унизу... в маленькому чорному кабінеті... ліворуч...

Цей добре піддається. Зроблю з ним, мабуть, що забагнеться. Так, його можна завести далеко...

Обід був абиякий, рештки від учорашиного; юлі майже мовчки, без ніяких інцидентів. Хазяїн ковтав пожадливо, хазяїка ліниво нудно тикала в тарілки, накопиливши губи. Вона вже встигла наковтатися усіляких ліків, — оплаток, крапель, мікстур, цілісіньку аптеку доводиться перед нею розставляти щоразу, як сідає до столу. Розмовляли між себе мало, і то за людей та за речі мені невідомі й нецікаві. Одне з'ясувала

собі, що їх майже ніхто не відвідує. І потім—думають зовсім не про те, за що між ними йде мова. Кожний оглядав мене, маючи на думці своє. Пані сувро й навіть з призирством, очевидячки міркуючи, щоб мені вчинити лихого. Пан з-під лоба многозначно підморгуючи й одночасово намагаючися заховати це, моргнути непомітно, та раз-у-раз поглядаючи на руки мої. Не втамлю ніяк, чим це так причаровують мушчин мої руки. А я собі—нічого не розумію. Приходжу, відходжу хутенько, скромненько, ніби далека-далека від усього. Ах, коли б могли вони бачити мою душу, зрозуміти її так, як бачу й розумію я їхні душі!

Дуже подобається мені вслуговувати біля столу. Тут то й можна побачити увесь бруд, усу мерзоту, все, що тайтися у серцях наших хазяїв. Спершу вони обережні, один за одним стежать, та потроху забувають стримуватися і виявляють себе без прикрас, такими, як є, забувають, що біля них є інша істота. Забувають, що людина ця тут таки ходить, слухає їх, помічає хиби всі, моральну потворність, таємниці життя, усе, що можуть мати поганого й гідкого ці з виду шановні люди. Доглянути хиби й пороки, а відтак, одходячи, кинути просто в лиць все, що знаєш за них,—яка це насолода! єдина насолода важкого життя по наймах. Це найкраща помста за всю зневагу!

З цього першого знайомства з хазяями своїми я не могла зробити певних висновків. Та відчувала добре, що родинне життя не надто вже хороше, що хазяїн вдома—ніщо, а пані—все, що тремтить бідний перед нею, мов та мала дитина. От неборака! Радощів, мабуть, мало зазнає. Важко, гадаю, доводиться йому. Як давала я десерт, пані (вона увесь час скоса позирала на мої руки та сукню) рішуче й гостро каже:

— Я не люблю, щоб уживали пахищів.

А я собі нічогісінько, наче не до мене це. Тому вдруге додає:

— Селестіно, ви чуєте?

— Слухаю, пані...

Кинула оком я крадькома на бідолашного хазяїна: він же так любить паході, принаймні ті, що їх уживаю я. Сперся на стіл мов і байдужий, але видимо пригноблений у душі. Очима стежив за осою, що літала навколо тарілки з овочами. Смеркалося. Від прикрої мовчанки, здавалося, щось невимовно нудне й важке спускалося зверху над цими двома істотами. Яка користь з цих людей? Навіщо живуть на світі? — майнула мені думка.

— Лямпу, Селестіно, — зненацька гострий голос у стінках пролунав. — Бачите ж, темно. Мусіли б самі догадатися. Що б це було мені в-останнє.

Я запалюю лямпу, ту, що направити можна тільки в Англії, а самій так і хочеться крикнути панові: «Пожди трохи, мій голубе, не бійся, не тужи. Мої паході тобі до вподоби... Тепер ти втратив їх... О, ти досхочу впиватимешся ними! Ми покажемо цій відьмі! Ручуся тобі». І, підтверджуючи свій мовчазний заклик, я, ставлячи лямпу на стіл, легенько торкнулася його руки. Відтак вийшла...

От тобі й кімната для наймитів. Так... веселенька! Крім мене, тут постійно перебувають ще тільки двоє: куховарка — вона завжди чомусь похмура — та фурман. Цей Жозеф одночасово й за садівника. Куховарку звуть Маріянна. Дурні мужики. Ох, що це за люди! Маріянна — грубезна, м'яка, одутла, а підборіддя аж розпухло наче їй. Хустина на ній така брудна, така брудна, мов горщики нею витиралося. Груди — незgrabна маса. Якусь синю полотняну блузу на собі має геть чисто товщем поплямовану, і коротку спідницю. З-під цієї спідниці видно ноги в сірих вовняних панчохах. А він без жакеткиходить, носить хвартуха й чоботи. Голений, сухорявий нервовий з якимсь чудним ротом, що поділяє усе обличчя на дві половини, від одного вуха до другого.

Ходить, шкутильгаючи, і рухи-улесливі, мов у того паламаря. Ось яке в мене товариство.

Окремої кімнати наймитам немає. Обідаємо в кухні, на тому самому столі, де куховаркаувесь день ріже м'ясо, чистить овочі й рибу... брудними руками своїми, що нагадують кров'яну ковбасу. Правда, приємно дуже?!. Дихати нічим, страшеннна спека від печі, без перестанку чути запах поперегорялого сала, совсів, смаженого. Ми імо, а з горщика, де вариться юшка собакам, чути жахливий сморід... Дере горло він, аж чихати починаєш. Не треба й риціни. По в'язницях до злочинців, у псаарнях до собак, здається, ставляться краще. В обід дали нам капусті з салом, зіпсованого сиру, кислого сидру... та й годі. А тарілки глиняні, емаль постирали на них, тхнуть пригорілим салом, виделки непоказні—тепер можете мати цілковите уявлення, як чудесно нам істи тут.

Що вперше я, то й заперечувати не хтіла. Ну вже звичайно істи—де там... нічого не могла. Щоб шлунок ще більше собі попсувати — дякую красненько. Куховарка до мене озивається:

— Чом не істе?

А я так пишно відповідаю,—не хочеться,—що Марянна бубонить:

— Може, панні потрібні трюфлі.

— Ну, я трюфлі іла. Не всі це можуть за себе сказати,—не гніваючися, але трохи зачеплена озиваюся собі. Вона враз замовкла. А тим часом садівник запихався шматками сала, з-під лоба на мене позираючи. Не можу зрозуміти, чому погляд його так бентежить, через віщо від мовчанки цієї людини так ніяковію я. Не молодий, а який гнучкий, меткий надіво. Та й спритний який!

Мушу змалювати цього чоловіка докладніше. Шортстке, трошки сиве волосся, чоло низьке, сам зизоокий з широкими й дужими щелепами, а підборіддя якесь довгасте. Це все надає йому вигляду якоїсь особливої

істоти, чим саме, не доберу ніяк. Дурень він просто, чи негідник. Нічого не знаю...

А цікаво, чого ця людина на думці мені? Воно, звичайно, минеться з часом. Чудесно ж тямлю, що тут знову один з тисячі тисяч прикладів моєї палкої уяви. Маю нахил уявляти собі й речі і людей то надто гарними, то надто поганими. Тим-то й цей неборака Жозеф з дурного й брутального мужика міг у mrіях моїх перетворитися на щось вище.

Під кінець обіду Жозеф, так само мовчки, витягнув з кишени газету *Libre Parole*. Заходився уважно читати її, а Маріянна, випивши аж два графіни сидру, подобришала й ласкавіша стала. Вигідно розлігшися на стільці—закочені рукава, а з голови зсунулася хустинка—заходилася розпитувати мене: звідки, де бувала, чи траплялася хороша робота, як ставлюся до євреїв. Отак і пробалакали ми якусь часину зовсім по-приятельському. Я й собі попитала за наших господарів — чи відвідують гості їх і хто саме буває, чи на покойовок пан позіхає, чи має коханця пані. Варт було подивитися на Маріянну й Жозефа в ту мить. Жозеф, почувши, що я пытаю, кинув читати. Як обурилися, кумедія та й год! Як ці люди в провінції задніх пасуть! Нічого не помічають, нічого не знають, не розуміють—найзвичайнісіньке тобі щось уже їх бентежить. А в тім, і цього певна я—він, дарма що незgrabний і підстаркуватий, та вона, яка так скромно поводиться, мабуть сплять удвох... Маріянна мені ущіпливо сказала:

— Так і видно, що ви з Парижу, чи вже не знати звідки...

— Звичайно,—коротко додав Жозеф, похитуючи головою. І знову він узявся до *Libre Parole*, а Маріянна підвелася зняти горщика з волню.

На цьому й увірвалася розмова сьогоднішнього вечора...

А мене бурхливо напосіли спомини. Згадалася остання посада... Льюкай Жан... Служив він укупі зі

мною. Так пристойно виглядав... і чорні бакени, а тіло біле-білесеньке, мов жіноче. Хороший який був, люб'язний, і веселий, і меткий, а надто вечорами, як ото, бува, читає «Кінець віку», оповість яку непристойну або зворушливу історію розкаже, що в листах до пана... Так несхоже це все на тутешнє життя... І як воно статися могло, що потрапила сюди, до таких людей, далеко страшенно від усього мені близького й любого.

Мені так хочеться плакати...

Рядки ці виводжу в своїй маленький брудній кімнатці, під горіщем. Дме вітер з усіх боків, узимку тут холодно, влітку—спека. І ознаки меблів немає—тільки ліжко погане залізне та звичайна нефарбована шафа, що, навіть, не зачиняється; до неї не можна вмістити навіть всіх моїх речей... І лампи не маю тут, тільки свічка лойова чадить у мідяному свічнику. Як сумно! Коли заманеться писати далі цього щоденника, чи романі привезені з собою читати, а чи карти розкладати, доведеться купувати свічки за свої гроши. Бо-ж свічки в хазяйки моєї, чи то «шкури»—так усіх чисто хазяйок ہнав Жан—замкнені. Завтра спробую влаштувати трохи краще. Над ліжком приб'ю мідянє повизолочуване розп'яття, порцелянову статуетку св. Діви на пічці поставлю, дрібнички ріжні, й фотографії Жана туди-ж. Най і тут, на цьому горіщі, буде затишно й радісно. Кімната Маріянна поруч моєї. Чути мені все, що там робиться за тонкою стінкою. Гадала, може до Маріянни прийде Жозеф... Він спить у кухні. Коли—ні. Маріянна ще довго вовтузилася, кашляла, плювала, совала стільнями, перекидала ріжні речі. Тепер уже хропить. Виходить, у них це буває вдень.

Далеко десь у селі собака гавкає. Ось незабаром і друга година. Свічка загасає... Що-ж, буду і я лягати. Чи ж засну тільки.... Стережися, Селестіно, постаріеш, постаріеш в цій дірі... Так не буде-ж цього, ні!, ні!..

15 вересня.

Не згадувала я ще призвіща нових панів моїх. Кумедно дуже називаються вони — «Ланлер». Пан і пані Ланлер. Смішно ж як. Та й жартів же, жартів скільки можна вигадати на таке прізвище! І імення також незгірші, пасують до назвиська їхнього, чудово доповнюють його: він Ісидор, а вона — Ефразія. Ефразія, непогано придумано, га? Оце ловко!

Як ходила я купувати нитки шовкові, розповіла мені крамарка дещицю за хазяїв моїх. Що й казати, доброго мало. Проте... буду справедлива; сказати мушу, що такої язикатої баби, як оця крамарка, пошукати треба. А в тім, коли за хазяїв моїх верзуть отаке люди, де купують вони постійно всячину, що ж балакають місцеві крамарі, у яких нічого вони не беруть. Люблять таки патякати тут, у провінції.

Ось що мені оповіла крамарка: батько хазяїнів був банкір і мав у Лувье суконну фабрику. Нараз удав ніби збанкрутівав і геть чисто всіх бідних людей на окрузі пустив з торбами. Засудили до в'язниці, десять років дали йому за цю роботу; та що там ті десять год проти заподіянного лиха. Він же й ошукував, і крав, і позфальшовував скільки. Так у в'язниці й помер. А приховати, звичайно, вчасно зумів од кредиторів своїх дещицю, — якихсь там п'ятдесят тисяч франків. Ці грошики, то і є нинішній особистий капітал хазяїна.

Хазяйчин батько ще краще був, хоч у в'язниці вошій не годував і шанували його всі. Він, як то кажуть, «продавав чоловіків». Крамарка з'ясувала мені що воно таке. За Наполеона III не було загальної рекрутчини. Як жеребок витягав хто з заможної молоді, він міг замість себе настановити іншого, що за гроші йшов відбувати службу. Спеціальні агенства й комісіонери за тисячу, чи дві франків, як до часу, відшукували бідолашніх злідарів. І ті протягом сьомирічної служби заміняли собою

інших, а як війна—то й умирали за цих інших. Отже, у Франції торгували білими рабами, як в Африці чорними. І ринки особливі були для людей, як, приміром, є на убійну худобу. Але ж ці люди... вони йшли на жахливіший бій.

Не так мене це й здивувало. А тепер—хіба немає такого? А що таке ті рекомендаціонні бюра для наймитів і дома розпусти? Хіба ж не ярмарки рабів, виставки людського м'яса!?

Як каже крамарка, з роботи такої велику вигоду мали люди, а батько хазяйчин, прибравши до рук своїх увесь департамент, справлявся за всіх і до кишень ховав не аби-які, грубі грошики. Помер він десять років тому, був за мера в Меніль-Руаї, заступав мирового суддю і був гласний земський, скарбник благодійного товариства, ордени мав і, нарешті, мав маєток, Пріере, куплений сливе даремно. По смерті залишив мільйон двісті тисяч франків. З грошей цих половину тільки дістала хазяйка моя, бо-ж решта припала братові. Її брат давно вже берега пустився і не знати де зник.—Так, грошики не дуже чистенькі, якщо взагалі вони можуть бути чисті. Ланлери мають у такий спосіб по-над мільйон. Життя їхнє—тільки в тому, щоб як-найбільше заощадити. Не споживають десь, мабуть, і третини своєго прибутку, позбавляють і себе, і наймитів що-найпотрібнішого, сперечаються з приводу кожного рахунку. Ці люди не додержують слова своєго, визнають тільки написане і підписане. О, з такими обачність і обачність! Не давай найменшого приводу причепитися, а то вмить використають це й не заплатять. А над усе хай начуваються дрібні крамарі і маленькі люди. Їх-бо нікому оборонити. А дати що кому—де там! Звичайно, ніколи. Хіба що вряди-годи на церкву віджалують, бо таки мають нахил святобожити. Але злидарям—ані шага, хоч подихай з голоду ім перед очима... «Вони, думаю, навіть», далі казала крамарка, «і в жебрака стягнули б торбину, як би сила йхня, з радістю, без ніяких докорів

сумління. Усі ми тут люди негрошовиті,—вела далі вона—проте, роздаючи жебракам хліб, що його свято в церкві, навмисно купуємо на це солодке печиво... На це вимагає звичайність... Знаєте, як вони, ці скупердяї, роздають. Звичайнісінький хліб, та ще не зовсім білий, а простий, найтіршої якости. Хіба ж не сором, не ганьба отаке виробляти. Багаті ж, ох, багаті вони! Бондариха, скажу вам, чула, навіть, як священик наш на очі звів це нашій хазяйці. А вона йому на те: «Таким людям і цей хліб—щастя».

Та треба справедливо ставитися, хоч би й до господарів своїх. Про хазяйку справді всі в одно зле племіщуть, але до хазяїна, власне, ніхто нічого не має. Гомонять люди, що негордий він і міг би людиною, навіть хорошою бути, багато зробити добра. Коли б же сила зважитися. На лихо він якраз нічого не може... Він у дома—ніщо, навіть менше за наймитів має значіння, а й тим життя гірше, як тій собаці. Де-далі чимраз більше зрікався він аби-якої влади вдома, бо хотів мати хоч трошечки спокою. Жодного значіння не має, все прибрала хазяйка до рук своїх. Над усім її влада, всього сама глядить, усе вирішує. Доглядає і стайні, і обори—сама. І в садку, і в льоху, і в повітці—скрізь її воля, і з усього пані невдоволена. Щоб до смаку припало їй що—не буває такого дива. І завсіди з однією думкою ноється, певна, що обкрадають її. А помічає як скрізь. Тут уже до рук тобі не прилипне. І рахунки сама платить і відсотки одержує і оренду стягає, геть усім сама орудує. Метка, як стара канцелярська миша, брутальна, як судовий пристав і, як лихвар на всілякі мерзенні вчинки здатна. Просто наймовірно. За кишеню свою зубами вчепилася, одне на думці: як найбільше звідусіль грошенят витрусити. Чоловікові й копійки не дасть. Бідоласі ледве-ледве стає на тютюн. Мільйон мільйоном, а чи не найбідніший тут з усіх цей пан. Проте, не бурчить ніколи. Ні, ні! А кумедно як иногда виглядає, мов занедбанний слухняний собака. Треба ба-

чити, як ото принесе хто рахунки, чи жебрак зайде, або післанець на горілку попросить, а хазяїки вдома немає. Шукає, шукає по кешенях, обмацує себе, та так рака пече. Пробачити просить і зрештою, зніяко-вілій, каже:

— Річ у тому, бачите... я на разі не маю дрібних... самі кредитки по тисячі франків. Може, дасте решти! не маєте? Ну то зайдете іншим разом... Заходьте...

А якже, він має тисячу франків! Та чи ж коли в кешенях брязкотить одне су! Папір на листи навіть хазяїка замикає від нього й видавцем одержує пан по аркушику. Ще й докоряє: «Ач, скільки паперу витрачаєш. Кому стільки пишеш...» Як буває хто й винуватить хазяїна, то власне тільки в тому, що піддається цій відьмі, дає верховодити. І чому, чому, ніяк зрозуміти не можна. Знають-бо всі—хазяїка сама за це скрізь кричить, що вони не живуть одне з одним. Хопіє хазяїка, щось там жіноче, їй не можна дітей мати, тим то й слухати не хоче за деякі речі. Сусіди навіть базікають, ніби то під час сповіді вона розповіла все священикові, просячи дозволити «дещо особливе» з чоловіком... Ну там певні засоби...

— Цеб-то, як саме «дещо особливе?...»

А та збентежено:

— Я й сама не знаю гаразд, як саме. Ну, особливі пестоші...

— Особливі пестоші?.. Адже ви знаєте, дитино моя, що це—смертельний гріх.

— В тому то й річ. Через те й прошу вас о дозвіл...

— Так то воно так... Алеж певні пестоші... Ну, а часто?..

А хазяїка йому:

— Бачите,—чоловік мій дужий мушкіна, здоровий... Може б так двічі на тиждень.

— Аж двічі... Ні, ні. Це вже надто! Це ж розпуста... Хоч який мушкіна дужий, а двічі на тиждень «особливих пестошів» з нього забагато...

— Ну, гаразд, каже кінець-кінцем. — Я дозволю вам двічі на тиждень «особливі пестощі», але ставлю такі умови: насамперед, щоб ви самі жодної приємності від цього не мали...

— О, заприсягаюся.

— І крім того, ви даватимете за це по двісті франків на віттар Найсвятішій Діві.

— По двісті франків! — скрикнула. — За це? Ні, ні... Так це й не витанцювалося.

— Ось чому,—закінчила крамарка своє оповідання,—хазяїн ваш так труситься перед жінкою, яка відмовляє йому не тільки в гроших. Ех, коли б я на його місці, я б їй довела... А то що ж виходить? Він, здоровоїй, палкий до любови чоловік і дуже цікавий муштіна, коли хочете—знаайде собі яку любку; а захоче що подарувати їй—де ж йому тих засобів шукати? Позичить, скажімо, де грошенят, а як віддавати доведеться, хазяйка зараз з лайкою, сварками. Бува цілими місяцями свариться з ним... Тоді він подається на село, як несамовитий, блукає скрізь, розмовляє сам із собою—чи дощ, чи сніг на дворі—байдуже... а потім... потім знову додому ще прибитіший, ще тихший, ніж раніше.

Найцікавіше тут для мене є юдейське думок викликає ось що: хоч скільки того бруду ллеться на Ланлерів, хоч яка це відверта ганебність, хоч як обвинувачують їх по всіх оселях, по всіх закутках, я почую проте, що сусіди всі заздрять цій родині й заздрять більше, ніж зневажають її. Дарма що існування таких людей є злочин, бо воно марне, бо воно тільки шкодить суспільству; дарма що вони притгноблюють усе навколо своїм паскудним мільйоном, цей самий, проте, мільйон надає їм якогось сяйва, поваги та слави. Ім і вклоняються нижче проти інших, іх і приймають краще від інших...

Нечупарну домівку, де живуть ці покидьки, тут називають «палацом»... Я переконана глибоко, що та сама крамарка, коли розпитують про тутешні варті

увати речі, відповідає чужинцям: «у нас дуже гарна церква, чудесний фонтан, а потім ще є позначна штука—це палац... там живуть Ланлери... вони мають аж мільйон...

Всі схиляються перед мільйоном. Це почуття властиве не тільки буржуа. Його знають і більшість з нас, маленьких, прибитих людей, без копійки за душою... Я з своєю непокірливою вдачею, я, що палко жадаю все знищити й зруйнувати, я також піддаюся владі цього почуття. Чужі роскоші мене тільки пригнічують. О, це від них усе мое лихо, хиби, найбільша зневага моого життя й довічні муки. І все таки я, скоро побачу багатія, вже мушу подивитися на нього, як на щось вище, щось чудодійне, божественне, і, наперекір і волі, і розумові, відчуваю, що десь з глибини моєї істоти йде до багатія цього, здебільшого просто дурня чи душогуба, якесь таке особливо побожне почуття.

Шовку підібрati менi так i не пощастило. Вийшла я собi вiд цiєї крамарки з брудної крамнички її, iду, сумно мiркую про все, що почула вiд цiєї жiнки за своiх хазяїв. Дрiбний дощик накrapав... небо—мов брудом uзялося, як душа цiєї перекупки. Ноги мої облипали грязюкою... Ідеш i лотишся. Лютишся на крамарку, на хазяїв, на себе саму, на похмуре небо, на грязюку, де опинилася душа моя i тiло, на нудьгу в цьому маленькому мiстечку. Що й казати, nічogen'ку собi посаду viшукали, якраз цього й бракувало...—Отак гадала дорогою.

...Hi, я таки справдi всkочила... Хазяйка сама без моєї допомоги вbирається, сама й зачiсується. Замикається в ubиralьнi, а менi вряди-годи тільки доводиться там побувати. I що вона робить там цiлими годинами... Сьогоднi uvечерi так уже менi закортiло, що я стукаю є neї. Розмова була така:

— Xто цe?

Голос тонкий пискливий, так хочеться заткнути кулаком її горлянку.

— Це я, пані...

— Чого вам треба?

— Хочу кімнату прибрати, пані.

— Вона вже прибрана... Забирайтесь і приходьте тільки тоді, коли я вас кличу.

Це, так би мовити, ніби я і не покойвка тут... Не знаю, що таке власне я в цьому домі, що я тут маю робити... А вбирати, роздягати, зачісувати — це єдине, що мені до душі... Так мені подобається перекидати білизну, сорочки, мережки, стрічки, золоті прикраси, розтирати своїх хазяйок після ванни; пудрувати їх, глядіти ніг їхніх, пацощі літи на груди, волосся фарбувати... люблю, нарешті, вивчати їх з голови до ніг, бачити їх голісінськими... Тоді вже це не хазяйки вам, це майже подруги, спільниці, а іноді навіть зовсім залежать від вас. Тут уже мимохіть дізнаєшся за все, добре знаєш і горе їхнє, і нахили роспусні, в коханні невдачі, відомі стають найтаємніші дрібниці їхнього родинного життя, хвороби... А будь спритна, то й прибрати до рук їх можна ріжними порадами що-до невідомих ще їм справ... Тут можна велику вигоду мати... І грошей заробиш, і розважишся... Ось як уявляю я обов'язки покойвки...

А скільки є жінок — ну... як би його сказати, неприємних чи що, одно слово зіпсованих: їх здібати можна навіть серед тих, що їх люди вважають за найстриманіших, найчесніших, найдобродійніших... Так, неприступні... В убиральнях своїх машкару скидають і неприступність... шукай вітру в полі.

Згадалося мені одне місце... Чудне щось витівала моя хазяйка, кумедне. Що ранку раніше, ніж одіти сорочку, і вечора кожного, збираючися кластися, вона чверть години оглядала себе голу в дзеркалі... Далі, витягнувши руки вгору так, що груди їй, які теліпалися як те дрантя, трохи підіймалися... Тоді вона каже мені:

«Селестіно, гляньте... правда, вони в мене ще тверді дуже?».

Луснути можна було з реготу... Тим паче, що тіло її це була якась незграбна маса. Коли скидала сорочку та всі бандажі й перев'язи, здавалося,—ось—ось перетвориться на незграбну масу... так і розповзеться по килимі... Проте, скажу, що в цій зруйнованій жінці все знати було якусь граційність, сказати б краще, самі спогади від граційності жінки, що може була красива, та життя своє присвятила коханню... Вона, як і всі підстаркуваті люди, мов сліпа, не помічала, що вже безнадійно, на віки зав'яла... Усіма можливими засобами, найтоншим кокетуванням намагалася завойовувати нове й нове кохання... І кохання прилітало на цей останній заклик. Але звідки?

Це варт розповісти...

Інколи, саме перед обідом, поверталася додому за sapавши і така, ніби чогось соромилася...

— Мерщій мерщій... Розбирайте мене... Я вже й так запізнилася,—гукала тоді на мене. Звідки ж це вона, з синцями попід очима, вся змучена, що на канапу в убіральні падає каменем. А під сукнею який нелад! Сорочка розірвана, поплямована, спідниці зав'язані похапцем, корсет одягнений криво й незашнуркований гаразд... підвязки трохи що не впадуть, панчохи—складками... Волосся її скуювджене, летить пір'я від подушки... Фарби злиняли від поцілунків, відкривши, чे�мов поразки, всі зморшки, плями на обличчі.

Щоб приспати підохріння мое, вона понуро каже:

— Не знаю, що це мені сталося... Якось так раптово зле себе почула, довелося навіть мене розстібати... Я ще й тепер не зовсім отямилася...

Часто з жало до неї, я вдавала, що вірю цим дурним поясненням.

Одного разу вранці—я саме на той час біля неї була—до передпокою подзвонили... Льокай десь пішов. Довелося мені відчинити. Виростає перед мене якийсь

молодий хлопець, дуже підозрілий з вигляду—якийсь во-лоцюга. Такі постаті можна здібати на публічних ве-чірках в певних кварталах. Хлопчина, що очевидчячки живе з грабунків або з продажної любові... Бліде облич-чя, маленькі чорні вусики, червона краватка, широка жакетка: перше—він огледів усю багату обстановку передпокою—килими, свічада, картини, шпалери. Далі простягнув мені листа до хазяйки й тягучим гаркавим голосом брутально одрубав: відповідь треба...

Чи це він за «себе» прийшов розрахуватися, чи до-ручив хто йому? Перша думка зразу взяла перевагу. Приходячи з дорученням від кого люди не поводяться і не говорять так самостійно.

— Піду погляну, чи пані вдома,—мнучи листа в ру-ках, обережно сказала йому я.

— Вона вдома, я знаю. Справа негайна...

Хазяйка прочитала листа й спалахнула:

— Він тут у мене?! Ви його самого залишили в пе-редпокою? Як це він міг довідатися мою адресу?—тоді враз опам'ятавшися, байдуже додала:

— Проте це дурниця... Я навіть його не знаю... Це один бідак... В нього мати вмирає...

Хутенько витягнула з шухляди—а як руки їй трем-тіли!—стофранковій білет. Протягнувши його мені, сказала:

— Швидче... швидче... однесіть йому це... бідолаш-ний хлопчина...

Я не могла втриматися й промиррила крізь зуби: «яка пані сьогодні добра. Тай «бідним» пощастило».

Я навмисно злісно підкреслила це «бідним».

— Ідіть же!—наказала хазяйка;—вона ледве три-малася на ногах...

Коли я повернулася, вона, завжди дуже нечепурна, що розкидала скрізь свої речі, встигла вже розірвати листа, і останні шматочки його жевріли в каміні. Так я ніколи не довідалася, хто був цей молодий хло-

лець. Не довелося мені більше його побачити. Тільки цього ранку пані моя, одягаючи сорочку, не поглядала вже на себе в свічадо й не питала мене, піднявши свої нещасні груди: «правда, які вони ще тверді». Нікуди не виходила вона цього дня, вередувала й нервувалася.

Відтоді, як вона вечорами запізнялася, я завсігди непокоїлася: ще уб'ють її десь у якому вертепі... А як ми ото в челядні, серед наймитів, балакаємо собі про це, наш метр-д'отель, бридкий, цинічний дідуган з червоною плямою на лобі, присягається:

— А що ж, певно, колись це з нею станеться. Замість бігати за вуличниками, вона б краще вдалася б в своєму ж таки домі до людини, що заслуговує на цілковите довір'я.

— Чи не до вас, часом? — посміхнулася я.

— Чому б ні! Трошкі мені грошей, і я б цю справу полагодив.

А ось з моєю передостанньою хазяйкою трапилася інша кумедія.

Чимало таки поглузували ми з неї в челядні по вечорі... Тепер я бачу, що сміятися не гарно було: вона зовсім не лиха була жінка, а, наїпаки, дуже м'яка, добра й дуже безталанна... А подарунків скільки давала нам. На жаль, ми найбільше дошкуляємо тим господарям, що найкраще поводяться з нами...

Чоловік її, якийсь вчений, член якоїсь академії, не звертав на неї жодної уваги. І не сказати, щоб негарна з себе була, ні,—дуже гарненька. І не тому, що бігав за іншими, ні, в цьому він був зразковий чоловік, а просто немолодий, вчений, дуже мало думав про кохання і не з'являвся до пані по ночах цілими місяцями. Її охоплювала розпуха... Кожного вечора я одягала її в мережані сорочки, натирала її всю пахощами, то-що...

— Може, Селестіно, він сьогодні прийде! — каже до мене. — Не знаєте, часом, що він саме робить?

— Пан у бібліотеці... Він працює.

Вона починала гірко нарікати:

— Він не виходить з бібліотеки... Горенько мое...

А може він все-таки сьогодні ще прийде?—Я кінчала прибирати її й сама було милуюся.

— Ні, як пан сьогодні не прийде,—кажу я так іноді їй,—багато втратить. Поглядіти тільки на вас—і то вже велика насолода... Нудьгувати йому не довелося б.

Ну, а другого ранку, звичайно, сумує, плаче, жаліється...

— Ах, Селестіно, пан не приходив; усю ніченьку чекала на нього, а його не було. І більше він ніколи, ніколи не прийде...

Потішала я її, як уміла:

— Пан, мабуть, дуже втомився від своєї роботи... Вчені ніколи за це не думають... Вони думають невідомо про що... Ви, пані, спробували б йому деякі малюночки показувати... Є такі, кажуть, малюнки, що й найхолоднішого чоловіка розбуркають...

— Ні, ні. Навіщо?

— А може вечорами ви давали б йому що пікантне?

— Ні, ні, не хочу...—Вона сумно замислювалася:— Не любить він мене вже—ось у чому лихо мое.

А потім, боязко, без ніякої злости, швидче благаючи, питала мене:

— Селестіно, скажіть мені одверто... Чи не ловив коли вас пан по темних закутках? Чи не цілавав вас коли? Чи він вас...

Ото навісна!..

— Признайтесь мені, Селестіно!

— Та ні ж бо, пані, ні! Хіба панові це цікаво... Тай невже ви думаете, що я можу вам лихе щось зробити!— хвилювалася я.

— Признайтесь мені,—благала вона.—Ви вродлива

дівчина, маєте такі дражливі очі... І тіло, мабуть, ваше, таке красиве...

Вона примушувала мене обмачувати її літки, груди, руки, стегна, порівнювала своє тіло з моїм... Найменшої соромливості, так, що навіть мене примушувала зашарітися. Инколи я навіть думала, чи не штуки це які, чи не хоче вона, розводячися своїм горем покинutoї жінки, скористатися з мене...

— Ох, лишенько ж, лишенько мое,—тужила моя пані.—Ви ж бачите, я не стара... Не потвора яка... Живіт мій не трубий... І тіло міцне, а скільки кохання в мойому серці!

Кинеться, було, на ослона, голову в подушки, і ридає, приказуючи:

— Ох, не кохайте ніколи, Селестіно, не кохайте...

Раз якось, коли ото вона заридала ще сильніше, я відверто їй сказала:

— Бувши на вашому місці, я б знайшла собі якого коханця. Ви дуже красива жінка, невже оце так гинути дарма...

— Замовчіть, замовчіть!—закричала вона перелякана з моїх слів. А я настоювала:

— Адже всі ваші подруги мають собі коханців.

— Замовчіть, ніколи не кажіть мені цього!

А я зараз же нагадала їй одного молодого пана, що все було вчащає до них. Оце було б кохання... І який він ніжний, делікатний із жінками. Тільки вона й слухати нічого не хотіла, усе чекає чоловіка. Чоловік у кабінеті, поринув у свої рукописи, а вона своє співає:

— А може він сьогодні прийде до мене...

Що-ранку в челянді була між нами тільки одна розмова:

— Ну, як пан?—питають мене всі.

— Отак, як і раніше, нічого,—відказую.

Можете собі уявити, скільки жартів з цього бувало.

Якось я навіть у заклад побилася, чи прийде тієї ночі пан до пані моєї...

Аж ось одного разу, посварившися через якусь дурницю з хазяйкою,—певно, що винна в цьому була я,— я покинула цю родину. Відходячи, я так некрасиво, так брутально кинула оставлій пані в лиці всі ці сумні пригоди, лиху її, таємниці, всі щирі розмови, де вона відверто показувала мені свою нещасливу, дитячу, прекрасну душу, що прагнула кохання. Все це кинула я їй в обличчя, обілявши брудом. І ще навіть гірше... Я обвинувачувала її в найгіршій розпусті, в найгіршій пристрасті... Щось неймовірно гидке й жахливе було в моїому вчинкові. Хвилинами в мене мимохіть заходить потреба плямувати людей. Така гидота душі моєї примушує іноді до жахливих вчинків, що їх вже ніяк не вернеш. Я навіть не спиняю себе й тоді, коли знаю, що вчиню проти своїх інтересів, собі на шкоду.

В цьому випадкові я ще гірше зробила. Ось на яку мерзоту я тут була ще здатна: відійшовши з цього місця, за кілька днів, я листівкою, щоб усі вдома могли прочитати, надіслала таке артистичне писаннячко:

«Сповіщаю пані, що відсилаю вам усі речі, які ви мені подарували. Я бідна дівчина, але надто горда й охайна, щоб залишити в себе це брудне дрантя, подароване мені, щоб тільки його позбутися. Вам просто шкода було викинути ці ганчірки, хоч вони тільки цього й варт. Не думайте собі, що—хоч я дуже бідна— носитиму ваші брудні спідниці з виїденими й пожовкливими плямами, бо ви в них...»

Ловко, але по дурному й несправедливо до того ж, бо пані завжди була добра до мене. Подарувала мені безліч речей, і я не думала зовсім відсилати їх назад, а продала аж за чотириста франків. А листа цього написала тільки з досади, що довелося відійти з такої хорошої посади. В цьому домі ми жили по князівському й до рук нам прилипало чимало...

А втім, де ж нам справедливо ставитися до панів!
Тим гірше для них.

Що ж, хай гарні покутують за поганих...

От, що робитиму тут, у цій провінціяльній дірі, з такою нахабною хазяйкою? Ні про віщо й мріяти, на розваги не сподівайся. Працой над нудним господарюванням, шитвом осторідлим, тай край. Як згадаю я мінулі місця свої, таک нудьгую, сумую, хочеться піти звідси, не бачити цих диких людей...

Щойно здібалася на сходах з хазяїном. Саме йшов на лови. Подивився на мене жартівливо і знову спитав:

— Ну, як, Селестіно, звикаєте до нас? — I на що це йому знов?

— Не знаю ще, пане,—кажу собі.—А ви як, пане, звикаєте?

Зареготав, зрозумівши мій жарт. Ні, він таки нічого чолов'яга.

— Треба звикати, Селестіно, треба звикати, чорти б його драли...

— З вашою допомогою, пане, з вашою допомогою,—стало ще в мене сміливости відказати.

Видимо, хотів ще щось сказати... очі палали, як розпеченні вуглики. Та на сходах опинилася хазяйка, і ми розійшлися. А школа...

Увечері через двері вітальні почула я, що хазяйка сказала панові:

— Не хочу, щоб ви загравали з моїми наймичками...

З «її» наймичками... Хіба наймичка «її» не є «його» наймичка?

III.

18 вересня.

Неділя сьогодні, пішла я до служби божої. Згадувала вже колись, що не ханжа я, та проте людина побожна. Хай кажуть, що хотуть, а релігія є завжди релігія. Може, багатії й можуть жити без неї, але для нас, злидарів, вона потрібна. Знаю, що релігією послуговуються

часом не так, як треба, знаю, що бувають, аби-які священики та черниці. Що ж? Коли ти нещаслива,—а в нашій справі це часто-густо буває,—єдина втіха твоя—це релігія та кохання. Тому я, перебуваючи навіть в господі безвірників, ніколи не забувала ходити до церкви. Насамперед—це вже піти з дому, розважитися, побувати далі від щоденних дрібниць. Тут і товаришок зустрінеш, і почуєш про ріжне, і нові знайомства придаєш. Ах, як би хтіла прислухатися, виходячи з церкви, які то там псальми нашептують мені старі панки, не була б я тепер тут!

Сьогодня година вже краща. Сонце повите серпанком легкого туману... іти так легко і смуток кудись зникає. Не знати чому, цього золотого та блакитного ранку на серці мені майже весело...

Живемо ми півтори верстви від церкви. Дорога туди така гарна... Стежечки поміж садів... На-весні тут має бути повно квітів: дикий вишняк, білі терни, що такі пахощі від них. Це нагадує мені моє дитинство. Позатим село, як село. Нічого особливого. Широка долина, край її горбочки. У долині струмочок, на горbach ліс... Все це вкрите прозорим золотим туманом, що ховає від ока далекі обрії.

Може, це смішно, але я вірно кохаю бретонську природу. Вона в мене в крові. По-над неї нема крашої, нема милішої мойому серцю. Навіть серед багатших та кращих сіл Нормандії тужу я до цих піль, до цього чудесного сумовитого моря. І раптовий спомин кидає меланхолійну хмарку на цей безжурний, чудесний ранок.

Іду; назустріч все жінки та жінки... Під рукою у них молитовник, всі вони йдуть, як і я, до церкви. Куховарки, покойвки, челядниці від обори, товсті, важкі, повільні, незграбні. Смішні вони в своїх святочних убраних. Якісь отпудала!.. Селючки, репані селючки... Парижу вони й не нюхали. Поглядають на мене цікаво, трошечки боязко, але співчутливо. Заздро роздивляються

на мій капелюх, мою сукню, бежевий жакет, мою парасольку у шовковому чехлі. Дивуються, що одягаюся я, як та пані. Вони штовхають одна одну ліктями, роззвивши рота, міряють мене очима з голови до ніг. А я зручно піднімаю сукню, показую черевики. Що ви хочете? Я дуже вдоволена, коли з мене любують.

Як проходять повз мене, чую шепті:

— Це новенька з Прієре!

Одна з них, низенька, товста, червона жінка, задихуючись від астми, підходить до мене та, широко усміхаючися, промовляє:

— Це ви нова покойвка з Прієре... Вам на імення Селестіна... Ви з Парижу... усього чотири дні тому.

Та вона знає все вже. Вона в курсі моого життя так, як я сама. Але що найдужче смішить мене, це її капелюх з чорного фетру, як у мушкатора; на ньому пера від вітру коливаються.

Вона веде далі, перевалюючись під вагою свого неймовірно-великого живота:

— Мене звату Роза, мамзель Роза. Я на посаді поруч вас, у пана Може, старого капітана. Ви, може, вже бачили його?

— Ні, ще...

— Ви могли бачити його через тин. Він завжди порається в садку... О, мужчина він ще хоч куди.

Ідемо помалу, бо Розі важко дихати... З горла їй виhopлюються згуки, як у загнаної конячки. Груди їй високо підіймаються й западають.

— Ах, ця астма! I як тепер люди не мають здоровля! Далі між двома віддихами вона мене підбадьорює:

— Треба, щоб ви до мене навідалися, голубочко... Може, вам що-небудь допомогти, щось добре порадити... заходьте по-простому, без церемоній. Я люблю молодь. Порозмовляти, яку чарочку вихилити... до мене, люба моя, дівчата вчащають.

На хвильку зупиняється, віддижує та ще тихше, інтимніше:

— А може ви захочете листування ваше одержувати на нашу адресу... Це було б обережніше, така моя порада. Бо пані Лянлер читає листи... І за це одного разу мало не засудив суддя. Отже не церемоньтеся.

Я ій дякую і йдемо далі. Хоч тіло її й похитувалося, мов той старий корабель на бурхливому морі, ій вже, здається, легче було дихати. Ми собі далі базікаємо.

— А, тут ще усього надивитеся... о, напевне... По-перше, в Пріере жодна покоївка не нагріє місця... це вже так водиться. Як що господиня не прожене, то доводиться тікати через пана, завагітнівши. О, це брутальна людина, пан Лянлер. Він і з вродливими, і з бридкими, і з молодими, і з старими... і з першого ж разу дитина... Це відомий тут дім. Кого хочете спитайте, усі те саме скажуть... Іх погано годують, не пускають з двору, накидають роботи. А докори, а лайка ненастально. Справжнє пекло... Подивитися на вас, ви така гарненька, чепурна, така вихована... ні, ви тут, у цих скнарів, не набудетеся...

Усе те, що крамарка мені казала, повторила тепер Роза, додаючи ріжні подробиці. Така ласа була тере-вені розводити, що забувала й за свою астму. Про моїх господарів, про сусідів, знов про моїх господарів, про усе. Хоч і знаю я це все, проте від її балаканини сумно стало мені. Спадає на думку, чи не краще мені поїхати звідси. Нащо переводити час, коли я бачу наперед, що тут нічого не вийде.

До нас підійшли ще жінки; зацікавлені, вони потаювали: «так, так...» «без сумніву».

А Роза вела далі:

— Ось пан Може, моя голубонько, чудесна людина і зовсім самітна. Я в нього замісьць господині. Він капітан на пенсії. Це цілком природньо, правда? Сам себе не може доглянути... любить, щоб коло нього панькалися...

І білизну чисту подай, і його улюблені страви... Та ще там інші звички... Як би біля нього не було порядної людини, ото б усі його нагрівали. Чимало знайшлося б шахраїв.

З її тону я зрозуміла, яке місце вона посідає в домі капітана. Може.

— Правда ж так? А втім, хоч людина він самітня, а роботи в хаті вистарчає. І ми хочемо взяти хлопця на допомогу.

Розі щастить. Я теж мріяла стати де до старого. Це бридка справа, але тут уже матимеш спокій при наймні, тай майбутнє забезпечене. Він, мабуть, простий та невибагливий, цей капітан. Але смішно уявити їх удвох під ковдрою...

Ідемо далі. Ну, і місцевість тут! Надто непоказна, як порівняти до бульвару Малерб... Вулиці брудні, вузькі, покривляні. Незgrabні, почорнілі будинки... Люди якісь бридкі, жодного ще вродливого хлопця не побачила... Виробництво країни—це пантофлі з сукняних смужок. Хто не встиг за тиждень пайки одробити, кінчає її у неділю; скрізь з вікон видко бліді обличчя, зігнуті спини та чорні руки, що прибивають шкіряні підошви... Від цього ще більша тута по-над містечком. Наче це в'язниця якась.

А ось і крамарка. З порогу своєї крамнички всміхається та кланяється нам.

— До пізньої служби йдете? А я вже побувала на ранній. Але ви ще маєте час... Зайдіть на хвилинку...

Роза дякує, і ми йдемо далі. Вона остерігає мене проти крамарки:

— Це лиха жінка, так і плеще про всіх... Язик у неї, як лопата.

Тоді вона починає вихвалюти свого хазяїна та вихватиця своїм місцем.

— То в нього немає зовсім рідні?—запитала я.

— Немає рідні?—гукнула вона...—Ах, голубонько

моя, зле ж ви вигадали. Де там, він має рідню, та ще яку! Ціла купа племінниць, кузинок... усе ледарі, жебраки, дурили його, грабували... Треба було бачити тільки... Ви можете собі уявити, як я іх усіх виставила та завела лад. Без мене, голубонько моя, капітан тепер на соломі колів би... Бідолаха... Який він тепер задоволений!

Я питаю насмішкувато:

— Без сумніву, він не забув вас у заповіті?

Роза спочатку не помічає іронії. Обережно відповідає:

— Він вчинить, як забажає... він цілком вільний... Примушувати я не можу. Нічого в нього не прохаю... навіть про платню не нагадую. Живу в нього, бо добре серце маю... Але він знає життя... він бачить, хто його любить, хто його пильнує за спасибіг... хто панькається з ним... Він не такий дурний, як дехто про нього плеще, особливо наша хазяйка... вона про нас казнаща здатна вигадувати. О, ні, Селестіно! Це людина розумна, має сильну волю...

Отак розмовляючи, ми прийшли до церкви. Товста Роза не одходить від мене... Примушує мене сісти біля неї, а сама шепоче молитви, схиляється на коліна, хреститься. Але й церква ж тут! Посередині стовпи, що підтримують хистке склепіння... Тут кашляють, харкають, пересувають стільцями, як у сільському шинку. Озвірілі, тупі обличчя, лото стиснуті уста... Ці люди наче не молитися прийшли, а прохати бога, щоб по-карав когось. Я зовсім не можу зібрати думок докупи. Може тому, що в цій церкві навіть органа немає, а молитися без органу я не можу. Співи органу промовляють до душі... вони таке щось навівають... ну, як кохання! Як би повсякчас чути тру на органі, мабуть, ніколи я не грішила б... А тут замість органа якась стара пані в окулярах бренькає на старому, розбитому піяніні... А навколо всі кашляють, харкають, гомонять

дужче за голос священиків, дужче за дитячий хор... А пахощі які. Тхне гноем, яслами, землею, прілою соломою, сирою шкірою, ладаном... І невихований нарід тут, на провінції...

Служба дівга, і мені стає нудно... Нудно поміж цих непоказних, простих людей, що так мало віддають мені уваги. Нічого красивого навколо, жодного гарного убрання. Тепер тільки я починаю розуміти, що я сотоврена для краси... Щоб трохи розважитися, починаю стежити за священиком... І вигляд у нього! Зовсім ще молодий, обличчя йому червоне, як цегла. У нього розпуштане волосся, масні уста, маленькі, непристойні очі... зразу видно, що це за людина... Об'їдало, напевне, страшений, а в сповіdalні говорить різну мерзоту. Помітивши Роза, що я його розглядаю, нахилилася до мене тайно каже:

— Це новий священик... Зверніть на нього увагу. Ніхто не вміє краще сповідати жінок... А оце другий, старший священик. Свята людина, але сурова... Зате цей новий... вона цмокнула язиком та знов почала молитися...

Ні, цей новий священик мені не до вподоби... Такий грубий, непристойний вигляд... Він швидче схожий на візника, аніж на священика. Мені давай щось поетичне, ніжне... Люблю, щоб чоловіки були м'які, вишукані, як от, приміром, був Жан...

По службі божій Роза затягla мене до іншої крамарки, до бакалійниці. Таємничe вона пояснила мені, що з цею треба бути в добрих стосунках, всі наймички це знають.

Крамарка ця така сама кругла та товста, як Роза... Тут країна товстих жінок. Обличчя її живе від ластовиння; крізь миршаве волосся місцями світить лисина, на потилиці стирчить схожий на щітку шиньон. Груди її від найменшого руху здимаються, як хвиля морська. Побачивши нас, вона широко розкриває свої червоні очки, а жахливий її рот викривляє усмішку.

— Мадам Гуен,—рекомендує мене Роза,—я привела до вас нову покоївку з Прієре.

Крамарка уважно мене оглядає; я помічаю, що її погляд обмацує мій стан, мій живіт.

— Будьте, як дома,—каже вона мені... Але яка ви гарна... Ви, мабуть, з Парижу?

— Еге, я приїхала з Парижу.

— Це зразу й видно... Люблю парижанок. Вони знають, що таке життя... Я теж була у наймах у Парижі, коли ще була молода... У акушерки Тріньє, на вулиці Генено... Ви, може, її знаєте?

— Ні...

— Та все однаково... Це було давно... Чому ж ви не заходите?

Вона провела нас у кімнату, де вже сиділо біля столу чотири жінки.

— Тільки прикрості чекають вас там, голубонько моя,—почала крамарка... Не тому це кажу, що у вашому домі мене за останню мають... У вас там чисте пекло, чисте пекло... Чи ж правду я говорю?

— Звичайно, звичайно,—одноголосно потакнули всі чотири гостійки її.

— Красненько дякую, —вела далі бакалійниця. — Жодних справ не хочу я мати з такими людьми, як ваші хазяї... Усе вони торгуються, усе кричать, що їх обкрадують, що їх обдурюють... Хай ідуть собі де-инде...

— Звичайно, хай ідуть собі де-инде,—підхопив знов хор.

— Ніхто ж бо ні за ким не бігає,—звернулася бакалійниця вже просто до Рози... богові дяка, не дуже то потребуємо їх, правда?

Роза здигнула плечима та потрусила чорними перами свого капелюха.

— Але нема що говорити про таких людей,—вела далі бакалійниця.—Кожного разу, як згадую за них, мені стає так недобре.

А далі пішли історійки та спльотки... Якийсь безеконечний потік бруду лився ім всім з рота; здавалося, що вся кімната у бруді... Мені стало так зле... У кімнаті було напівтемно, і все навколо таке стало фантастичне. Дух розсолу, зіпсованих овочів, оселедця висів у повітрі, прилипав до одягу. І кожна з присутніх, звернувшись на стільці, як купа брудного шмаття, спішила розповісти про якусь мерзоту, про якийсь скандал, про якийсь злочин. Слухаю їх, якось механічно потакую ім, але давить мене щось гидке, непереносне. Мені хотілося б піти, та я не можу. Залишаюся посеред них, сиджу на стільці, очманіла, слухаю їхні голоси. Немов дзюрчить витікаючи із зливу вода, як ото помиють посуд...

Я й сама розумію, що нема чого потурати хазяям, я й умію це робити, але тут щось уже надзвичайне.... Ці жінки мені бридкі, я їх ненавиджу; почуваю, що нічого спільногого в мене з ними нема. Моє виховання, мої знайомства, зустрічі з людьми, романи Поля Бурже порятували мене від цієї мерзоти...

Але найбільший успіх випав на долю Рози. Вона розповідає, підморгуючи та облизуючися.

— Це все нічого,—починає вона. А ось візьмім жінку нотаря Родо. Ну й витворяють там витівочки...

Усі погляди звернулися до Рози, усі шії витягнулися до неї.

— Позавчора,—веде далі Роза,—сам Родо поїхав наче б то на село, на цілий день.

Родо людина темна,—пояснює вона мені побіжно,—не католик... Справи у нього темні, і я примусила навіть капітана взяти назад уміщенні в нього гроші... Та зараз не про нього справа йде... Ну, ось поїхав він на село... І чого він так часто їздить на село? це теж справа темна. А сама вона, його жінка, викликала в цей час, його молодшого канцеляриста, хлопчеська Жюстена, наче б то позамітати підлоги... Вся майже гола, очі хижі, як у тварини, зустріла вона його, почала цілувати.

Вона його схоплює, цілує,,, Ніби щоб знайти блоху, роздягає його. А далі знаєте ви, що вона робить... Враз падає та бере його силою. Чи уявляєте собі, як саме вона його взяла?

— Як, як?—не витримала чорненька, маленька жіночка, витягаючи обличчя. Усі нетерпляче очікують. Та Роза, зробивши суворе лице, відповідає:

— Цього не можна говорити перед дівчатами.

— Ах,—розчаровано лунає в повітрі. А Роза, обурено, веде далі:

— З п'ятнадцятилітнім хлопчиком!.. Хіба це можливо! І вродливий, як амур; невинний, бідний маленький страдник... Зганьбити таке дитинство... Яка ж вона розпусна!.. Коли він повернувся додому, він весь тремтів та плаکав. Дивишся на нього й собі плачеш. Ну що ви на таке скажете?

Вибух обурення... страшні лайки... Роза чекає, поки всі трохи заспокоїліся й веде далі.

— Його мати прийшла до мене й розповіла мені все. Я порадила подати до суду.

— Безперечно!.. Безперечно!..

— Ну, а вона вагається. То через те, то через це... Кінець-кінцем так і не зважилася. Мабуть чи не священик, що обідає у неділю у нотаря, встряєв та одрачив. І вона побоялася. О, як би це я на її місці!.. Жоден піл не спинив би мене! Я б у них витягла грошенят... сотками, тисячами, десятками тисяч...

— Безперечно!.. Безперечно!..

— Прогавити таку оказію! Бідолашна!

Розин капелюх заколихався, як шатро від вітру.

Бакалійниця мовчала. Вона щось не зважувалася. Мабуть дають їй торгувати ці Родо. Вона зручно притиняє лементації Рози:

— Дозвольте вам, мамзель Селестіно, чарочку наливки? А вам мамзель Розо?

Це заспокоює всіх. З'являється пляшка, чарки. Блищають очі, приемна розмова точиться.

Прощаємося. Бакалійниця до мене всміхається люб'язно:

— Не дивіться, що ваші нічого в мене не беруть. Заходьте до мене...

Повертаюся з Розою, що повідає мені далі хроніку країни. Я гадала, що більше бруду вже вона не вишкукає. Де там?! Все нові й нові наклепи. Язык її не зупиняється, зачіпаючи всіх та кожного. Аж дивно, як це в провінції за кілька хвилин можна зганьбити людину. Вона мене супроводить аж до штакетів Прієре... І тут не важується мене залишити, ще говорить... говорить без перестанку, накидає мені свою приязнь, свої почування до мене... Мені мало голова не лусне від усього, щочула, що бачила. А наш величезний, як в'язниця або касарня, будинок, навіває на мене такий смуток.

Сонце дужче пригриває, туман зник... видко далекі околиці. За рівнинами на горбах, у золотому промінні, сяють червоними дахами далекі села. У долині то зелений, то жовтій, в'ється річка; то тут, то там перерізає вона долину сріблястою смutoю. На небі де-не-де легкі, принадні хмарки. Але це все не дає мені втіхи. Мені так хочеться тікати від цього сонця, від цієї рівнини, цього краєвиду, від цього дому, від цієї товстої жінки. Від її лютого толосу я божеволію... я не знаючу собі місця.

Аж ось вона вже зважується піти від мене. Бере мою руку, потискує її своїми товстими пальцями, що вилазять з мітенок. Вона мені каже:

— А втім мадам Гуен жінка дуже мила, — це знов про бакалійницю.—Треба вам її частіш одвідувати.

Вона ще затримується, а далі таємниче:

— Чимало молодих дівчат вона порятувала. Як за-примітиш що, треба зараз до неї. І ніхто не знає... Ніхто

не бачить. Йї можна довіритися, так, запевняю вас... Це жінка дуже обізнана, вчена... а головне нікому ані-ні...

Й очі блищать. Дивиться на мене так загадково, і твердить:

— Дуже обізнана, дуже зручна... і повна таємниця... Це щастя нашої країни... І нас не минайте... завітайте й до нас... Та навідуйтесь і до мадам Гуен... Не пошкодуєте!.. До побачення, до побачення...

Вона одійшла. Бачу, як вона перевалюючись іде вздовж стіни, вздовж паркану, виходить на дорогу та нарешті зникає.

Я проходжу повз Жозефа, що за фурмана та за візника у нас; він чистить у садку стежку... Мені видалося, наче щось сказати мені хоче. Але мовчить і лише скоса, особливо якось поглядає на мене, аж страшно стає мені...

— І година ж сьогодні чудесна, Жозефе...

А він лише щось муркнув. Гнівається, чи що, що перейшла я стежкою, де він працює...

Така дивна і невихована людина. Чому він ніколи до мене й словом не озветься! Чому не відповість, коли удається до нього?

А вдома хазяйка невдоволена... Зустрічає мене суворо:

— Прохаю вас так на довго не відходити.

Мені хочеться їй відповісти, дуже мене дратують та нервують її причіпки. Та стримуюся, буркнувши щось собі під ніс.

— Що там таке?

— Нічого...

— Ну то й добре... А крім того, я забороняю вам ходити з економкою капітановою... Це дуже погане знайомство для вас... Сьогодні через вас у нас все запізнилося...

— Цить!.. цить!.. цить!.. ти надокучила мені,—хочеться гукнути.—Я ходитиму з ким заманеться... Не ти мені диктуватимеш закони, верблюжино!

Досить було почути її рипучий голос, побачити її люті очі, як зникало все важке вражіння від бакалійниці й від Рози. І Роза, й бакалійниця, і друга крамарка всі вони мають рацію... мають рацію... І я вже обіцяю собі одвідати Розу, збігати до бакалійниці, сприятелюватися з другою крамаркою... Так, так, все тому, що хазяйка це мені забороняє.

— Верблюжина, верблюжина... верблюжина...—повторюю я собі.

Але як полегчало б, як би стало сили гукнути їй це в обличчя!

Удень, по сніданку, хазяїн та хазяйка поїхали кудись... Убиральня, геть усі кімнати, бюрко хазяйнове, усі шафи, шухляди, буфет—все замкнено на ключ. Жодного листа не прочитаєш, ні з чого не скористуєшся.

Пересиділа цілісіньку днину у себе в кімнаті. Написала листи матері, Жанові. Читала повісті «У родині». Чудесна книга. І як зворушливо написана. Смішно: люблю слухати про всілякі брудні речі, але читати про це не люблю. Лише тими книжками захоплююся, що до плачу доводять.

Під час обіду здалося мені, що мої пані напріндилися. Він сидів мов індик той, дивився у газету. Увесь час мняв її, поводячи своїми добрями смішними очима. Навіть коли він гнівається, очі його все такі самі м'які, вогкі... Наприкінці, мабуть, щоб підтримати розмову, пан, не одриваючись від газети, скрикує:

— А що, знов знайдено жінку, порізану на шматки...

Не відповіла нічого хазяйка. Усе закоптиливши кирпич дивиться на бік та про щось думає... Але про віщо?

Це може через мене вона чорним вогнем на нього.

26-го вересня.

Ось тиждень минає, як я і рядочка не виведу в майому щоденниківі. Як надходить вечір—аж падаєш від утоми. Тільки й думки швидче лятий заснути.

Та й потрапила ж я, горенько мое! Інший і не вигадає такого. Через найменші дрібниці хазяйка примушує мене міряти сходи аж на третій поверх. Не маю хвилини сісти та відпочити. Все дзвонить та дзвонить—дзень-дзень-дзень... Иноді аж млюсно мені, а вона дзвонить та дзонить. Поперек допікає, у шлункові болить, а дзвонок все своє: дзень та дзень. Хворіти—часу немає, страждати не смієш, це ж тільки панама можна. А ми... мусимо бігати, поки владемо... Дзень-дзень-дзень... Чуєш?.. А спізнишся на мить, скільки крику, докорів, доган!

— Що це вам поробилося? не чуєте? Оглухли, чи що? Доводиться по три годині дзвонити! Це неможливо, нарешті...

А здебільшого в нас так буває:

Дзень-дзень-дзень... Схоплюєшся на рівні ноги, здається швидче від вітру:—Чого зволите?

— Принесіть мені голку...

Приносиш голку.

— Гаразд, принесіть нитки.

Приносиш нитки.

— Так, принесіть ґудзика.

Приносиш ґудзика.

— Що це за ґудзик? Я не того загадувала. Як ви нічого не тямите... Білого ґудзика, нумер четвертий... Мерцій...

Ідеш по білого ґудзика. Ви розумієте, як я її лаю, як я клену її в душі... А поки я сюди й туди ганяю та міряю сходи, вона вже, надумалася. Й треба щось іншого, або просто зовсім нічого не треба.

— Ні, віднесіть голку й ґудзика. Мені зараз ніколи.

Поперек ніє, коліна не згинаються, ослабнеш зовсім. Нагпрацювалася, здається, досить, і хазяйка ніби має бути вдоволена. І подумати, що такі беруть участь у товаристві охорони тварин. Надходить вечір, вона до гардеробного покою—знов поїхала:

— Що це? Ви нічогісінько не зробили! Куди це ви час переводите? То це я вам дарма платитиму, щоб ви зранку до вечора тинялися!

— Та ж пані весь час мені відривали від роботи,—гостро відказую, бо така несправедливість мене обурila й образила.

— Я, відривала? Насамперед, забороняю мені відповідати. Жодних уваг, зрозуміли. Я знаю, що кажу.

Дверима прюкає, репетує. Від світанку до ночі лунає її голос у коритарі, в кухні, в садку. Надокучає, аж терпець уривається. Не знаєш, на яку й ступити. Така, ніби всередині їй сидить дідько... От лиха... Коли б же то змога моя зараз таки найти інше місце, показала б я їй...

Одного разу ще гірше почуваваю я себе, ніж звичайно. Всередині так дуже заболіло, мов звір якийсь рве тебе зубами й кігтями. Вранці встала й зразу впала. Сама не доберу, як потім пощастило мені встояти на ногах, ходити та прибирати. На сходах аж зупинилася мусіла й притулилася до поручнів, щоб не впасти. Холодним потом вкрилося чоло, почувала, що зеленію на виду. Так би й крикнути... Але ні, я завжди відважно зношу всі хвороби, пишаюся навіть тим, що ніколи не скаржуся своїм хазяям. Отже мовчала й цього разу, хоч перед очима все попливло—і сходи, і стіни, і поручні.

— Що це вам?—запитала, побачивши мене, хазяйка.

— Нічого, пані,—кажу, намагаючися отямитися.

— А як нічого, то не кривляйтесь. Страх як не люблю бачити невеселі обличчя. Аж дивитися бридко...

Хоч я була майже не при собі, а так би й затопила їй по гщиці...

В хвилини такого страждання, я завжди згадувала

свої попередні посади. От і сьогодні мені так добре уявилося життя на вулиці Лінкольна. Була там за другу покоївку й доводилося, власне кажучи, байдики бити. Усеньку днину пересиджували в розкішній гардеробній, застеленій червоним сукном, заставленій величезними, коштовно поцяцькованими шафами з червоного дерева. Реготалися, оповідали один одному всілякі дурниці, вдавали хазяйку та гостей її. Виробляли все це ми під додглядом економки англійки, а вона частувала нас чаєм, виписаним для панів з Англії. Час од часу метр д'отель приносив нам пиріжки, бутерброди з ікрою, шинкою; всячини понаносить. Було, згадую оце, якось примусили мене вратися за хазяїна—ми називали його Коко—і тут уже, звичайно, розперезалися може аж занадто... Кумедно виглядала я в чоловічому вбранні, і сама рего-тала-реготала, мало не луснула..:

Оце тобі найми...

Тепер я вже більше знаю пана. Щось одне: або це чудесна, добра людина, або чи не найбільший у світі мерзотник і дуриків. Його вічне бажання, я б сказала, навіть, хвороба,—здаватися добрим. Через це саме він инколи натворить такого, що зовсім не можна назва ги гарним. Намір може добрий, а от наслідки!.. Часто-густо добристь його ані трохи не відрізняється від підлоти. Ось розкажу, приміром, таке:

Минулого тижня, у вівторок, один старий селянин, Пантua, приніс дикі троянди: наш пан йому замовив і, певна річ, потихеньку від хазяйки. Вечоріло. Приходжу до кухні по теплу воду—щось мала вимити. А хазяйка саме на той час до міста поїхала. Я базікаю собі з Маріянною, коли тут хазяїн з осяяним лицем приводить Пантua. Прямує з ним до кухні й загадує подати тому хліба, сиру й сидру. Серце рвалося з жалю—такий знесилений, худий і обірваний той Пантua. Не штані—а дрантя, замісць кашкета—ганчірки, через сорочку видно голі в зморшках груди. Ів жадібно, запихався...

— Ну, що, дядьку,—озвався хазяїн,—тепер краще?

— Ви дуже ласкаві,—подякував той, запихаючися.

Як пішов я з дому о четвертій годині ранку, то й досі
ані рисочки.

— Іжте, іжте, дідусю, на здоров'я.

— Як ласка ваша... ви вже пробачте... Хліб різав
Пантуа великими куснями, але, що зубів не мав, жував
дуже поволі.

— Ну, а троянди гарні?—спитав хазяїн, як той вже
трохи наївся.

— Є дуже гарні, є і гірші, всякі трапилися. Виби-
рати не можеш... поки ж то їх позриваєш. Треба ска-
зати, що пан Порселе до себе в гаї не пускає по троянди.
Доводиться так страшенно далеко ходити. Скажу вам
по правді, я далі, ніж за три льє звідси ходив по них, у
Районському лісі був. Справді, далі, пане Ланлере!

— Не три, а п'ять льє! скрикнув хазяїн. Ну й дядь-
ко Пантуа. Вам наче двадцять років.

— Де там вже мені...

— Е, ні! Завжди дужий, веселий. Нині такі люди, як
ви, вже не родяться. Ви мов з криці... Ви...

Похнютив старий свою сиву голову й відказує йому
знову:

— Де там уже... І ноги слабі, і руки не ті, що ко-
лись, пане Ланлере. А поперек, як він клятий болить,
як болить! Де та й сила ділася—ані крихітки... Щей
жінка хвора, з ліжка не встає... Самі ліки скільки про-
шев забирають. Отаке щастя. Та все б нічого, коли ж
старість... Це найгірше!

Хазяїн зітхнув, розвів руками і з спокійною філосо-
фією сказав:

— Це так. Що ж діяти! Таке життя. Одне в'яне,
инше родиться. Це вже так...

— Звичайно, звичайно, нічого не вдієш. Все дохо-
дить краю. Чи так, пане Ланлере?

— Атож... кожний має своє горе, дядьку Пантуа,— сумно закінчив пан.

— А певно...

Всі мовчали... Маріянна кришила якусь зелень. Сад обіймала пітьма. Два величезні сонячники, що маячили через відчинені двері, чимраз більше вкривала темрява. А Пантуа все їв та їв. Шклянку вже спорожнив, хазяїн налив аж по вінця.

— А почім цього року троянди?—ралтом поспігав пан.

— Троянди, пане Ланлере. Нині вони варт двадцять два франки за сотню. Трошкі задорого, я знаю, та дешевше неможливо. Неможливо ніяк, слово чести. Ось розміркуйте самі...

Та пан завсігди вдавав доброго чоловіка, що не любить торгуватися; він і говорити не дав Пантуа, хоч той вже збирався заходити в безконечні пояснення.

— Та добре, дядьку Пантуа... Добре. Чи ж то коли я з вами торгувавсь.

І не двадцять два дам я вам, а всі двадцять п'ять франків заплачу.

— Ви добра людина, пане Ланлере...

— Та ні... Ні. Я люблю справедливість... Тягну руку за народом... Підтримую тих, хто працює...

Далі, вдаривши кулаком по столу, як гукне:

— І не двадцять п'ять, а тридцять франків, чорти б його драли... Тридцять франків, чи чуєте, дядьку Пантуа?

— Розумію, розумію,—бурмотів, стерявшися старий, здивовано поглядаючи на хазяїна. Для вас працювати так приємно, пане Ланлере.

— І я заплачу за них... сьогодні що ми маємо? вівторок? Ага, так... я вам дам гроші в неділю, гаразд. До речі, я тоді піду половати, от і зайду до вас. Згода?

Очі старому відразу загасли. Зніяковів якось, перестав істи.

— А може,—боязко промовив,—ви зразу заплатите... Я б так був вам вдячний. Нехай вже хоч по двадцять два франки, тільки коли б зараз... ви вже прощачте.

— А, ну, то гаразд, гаразд. Я вам, звичайно, дам проші зараз. Це я власне так думав, у неділю, щоб перейтися трошки...

Тай заходився, бідолаха, обмацувати по всіх кешенях,—в жилетці, штанях, піджаку. Мацає, мацає—нічого.

— Знов не маю дрібних!—скрикнув він. Самі тисячоффранкові білети. Можу у заклад піти, що не дасте мені решти з тисячі франків, дядьку Пантуа!—тут він якось роблено засміявся.

— Та я й у вічі їх не бачив ніколи,—і собі мусів зареготати старий селянин.

— Ну, тоді, виходить, у неділю,—закінчив хазяїн.

Налив собі та старому сидру, цокнувся з ним. І треба ж було, щоб у цю мить чорти принесли хазяйку. Ніхто й не помітив, коли вона приїхала. Тай вигляд же мала, як увійшла. Її бачуче око вразило чудесне видовисько: її чоловік—при одному столі з старим злідarem та ще й чарками кружляють.

— Це що таке?—Зарепетувала, а губи аж білі.

— Троянди, моя кохана, дикі троянди... Дід Пантуа приніс мені троянди. Наші ж усі кущі взимку оце по-примерзали...

— Ніяких троянд я не загадувала. В трояндах потреби немає,—рішуче мовила й грекнула дверима з якоюсь лайкою. Мене зі злости й не примітила.

Хазяїн і бідолашний старий підвелися. Збентежено поглядали то на двері, де зникла хазяйка, то один на одного.

— Отже, до неділі, Пантуа!—кінець-кінцем перевдав цю прикру мовчанку господар.

— У неділю, пане Ланлере...

— Бувайте здоровенькі, дядьку Пантуа.

- І вам того ж бажаю, пане Ланлере!
- Пам'ятайте, так, як я сказав—тридцять франків.
- Ви дуже ласкаві...

І старий, ледве пересуваючи ногами, увесь похилений, зник в нічній пітьмі.

Шкода хазяїна! І добре ж мабуть йому нам'яли чуба потім. А що до Пантута, чорта лисого одержить коли-небудь свої тридцять франків...

Я зовсім не вважаю, що пані мала рацію... Та мушу визнати, що таки не зовсім гаразд чинити і пан, трохи не за панібрата, розомвляючи з людьми багато нижчими від себе. Це якось не пасує.

Я чудесно знаю, що важкенько йому живеться на світі. Отже, він тримається, як може. Це не завжди зручно, звичайно...

Оце пан повертається пізно з полювання; увесь у грязюці, змоклий. Пісенькою веселенькою піддає собі духу неборака,—завжди чекає його лайка:

— Як це гречно залишати мене на цілісінський день саму...

— Але, моя дорога...

— Мовчи!

І лається, лається годинами. А той за неюходить, тремтить, все просить вибачити.

— Але ти знаєш, кохана...

— Одчепися! Остогид мені вже...

Другого дня він звичайно ніде не виходить. Пані репетує:

— Чого мозолиш мені очі, мов та грішна душа в пеклі!

— Але ж, моя кохана...

— Хоч би забрався десь. На лови там, чи куди, хоч к чорту в зуби!.. Ти мене дратуєш, надокучаєш. Іди геть!..

Так він не гадає ніколи, чи йти, чи вдома сидіти. А що вона однаково кричить завжди, то й почав виходити як-найчастіше, щоб не чути того крику.

...Шкода його...

Бранці якось, збираюся повивішувати білизну на тину, коли бачу—і хазяїн в садку. Вночі вітер завалив кілька жоржин, от він і підвязував їх до паличок.

Частенько, якщо перед сніданням нікуди не йде, хазяїн порядкує в садку, вдаючи, що порається біля чогось, щоб уникнути хатніх сварок. Що-далі від хазяйки він, то більше міняється... Обличчя сяє, палають очі. Вдома він ніколи до мене не говорить, намагається підкреслити, що не звертає на мене найменшої уваги. А вже як попаде мене де поза домівкою, не міне, обов'язково щось ласкаве промовить, звичайно, як певний, що хазяйка далеко. Бува, не наважиться заговорити, то хоч дивиться на мене. А як дивиться! Ці погляди більше кажуть, ніж слова. І я юкетую на всі заставки, хоч, правда, не вирішила, що буде між нами надалі...

— Як багато ви працюєте,—кажу, йдучи повз грядку, де він давав лад жоржинам.

— Еге ж,—каже, еге. Ці кляті жоржини. Ось, гляньте... Ну, що, Селестіно, звикаєте, нарешті, до нас?

Усе своєї, як і раніше; нездатний довше розмовляти. Мені заманулося зробити йому приємність; тим-то кажу:

— Так, звичайно, вже звикаю...

— Щасти вам доле. Це приємно, дуже приємно.

І він стояв, ніжно дивився на мене, обмірковуючи, очевидячки, що дотепнішого мені сказати, а тим часом усе повторяв:

— Це приємно, це приємно...

Узявся в боки і, двозначно поглядаючи, випалив:

— У заклад піду, ви, мабуть, в Парижі таких штук витинали, що лихо, Селестіно. А правда витинали?

Цього я не сподівалася і трохи не чмихнула...

— Що це ви, пане,—спустивши очі додолу скромненько, ніби гніваючися і намагаючися почервоніти, відказала я.

— А чого ж,—настоював він. Ви красива дівчина.,

такі очі маєте... Так, безперечно, ви цих справ не минали. Це ж ясно. І потім, в чім річ? Це хвально! Я—за кохання, чорти б його драли...

Він аж пританьковував, так розпалився, обхоплений пристрастю.

Я захотіла огудити цей запал, тому дуже стримано кажу йому:

— Помиляєтесь, пане. Хоч і покоївка я, та дівчина чесна. Ви заслуговуєте, щоб я пішла жалітися на вас пані,—додаю. Мені заманулося вдати ніби я дуже ображена й збираюся піти.

— Почекайте, почекайте,—схвилювався хазяїн, схопивши мене за руку.

Сама ні знаю, як я вимовила все це, не зареготовавшись. Ох, який же він був кумедний!

А біля нас стара груша розкинула своє гілля, вкрите мохом, рясно всіяна грушами. На вершечку каштана сорока сиділа. Позаду грілася кішка. Мовчанка де-далі неприємнішою робилася для хазяїна, і кінець-кінцем з великими зусиллями він заговорив:

— Чи любите ви груші, Селестіно?

— Так пане,—все однаково стримано й суворо відказую.

Але ж жінки страшно. Одна мить вагання—тоді прощогом, мов хлопчиксько, зриває грушу й подає мені. Аж жижки йому трясуться, руки тремтять.

— Беріть, Селестіно, сховайте її собі під хвартух. У кухні вам мабуть груш не дають?

— Ні, пане...

— От, бачте... Я вам буду ще давати, бо мені хочеться, щоб ви були щасливі.

Ця щирість, цей запал, незgrabні рухи, ця чоловіча сила приборкали мій гнів. Я глянула ласкавіше, посміхнулася трошки й напівлузливо, напівжартівливо скрикнула:

— Ех, пане! А що як би пані вас побачила?!

Хоч і збентежений був, та пригадав собі, що від бу-

динку нас закриває ліс каштанів. Тому й вільніше почав поводитися:

— Ну, а то що буде? Наплювати я хотів на неї... Годі з мене! нехай не надокучає більше. Доволі...

— Ви помиляєтесь, пане,—серйозно зауважую.— Пані така мила жінка.

Той аж підскочив:

— Дуже мила. Вона... Оце втяли! Та чи ж ви не знаєте, що вона зробила? Це ж вона зіпсувала все мое життя. Я більше не людина, я вже тут не господар. Я перетворився в ніщо. Всі чисто глумляться з мене. Це все наробила моя дружина. Моя жінка, Селестіно, моя жінка... це корова!.. Корова, корова!..

Я відчитала його гарненько; навмисно, маючи дещо на думці, вихваляла енергію, господарність та інші гарні риси його дружини. А на кожне мое слово він з розпачем бубонів:

— Ні, ні... Вона—корова, корова...

Нарешті я зуміла його трошки заспокоїти. Бідний хазяїн! Я крутила ним так легко. Один погляд мій—і зникав його гнів і він розчулено промовляв:

— Ви так м'яка, така мила. Я думаю, ви дуже, дуже добра. А жінка моя корова...

— Ех, пане, пане...

— Ви така мила... Ах, навіщо тільки ви покоївка!

Вміть близько-близесенько підсунувся до мене, тихенъко прошепотів:

— Коли б тільки захотіли ви, Селестіно...

— А чого б я мала захотіти?

— Якби ж ви захотіли... та ви самі знаєте чого...

— Чи не хочете, часом, ви, пане, щоб я обдурувала з вами пані свою?

Він не зрозумів тону моєго. Очі витріщені, на устах слина, жили на шиї мало не луснуть.

У нестяжі глухо каже:

— Звичайно, звичайно...

— Так ви думаете про це...

— Тільки про це я мрію, Селестіно.

Уесь червоний від збудженого бажання, не чус га-
разд моєї мови.

— Ага, ви знов починаєте своє...

— Так, так, я знов починаю... бо... бо... я божево-
лію від вас... від тебе, Селестіно... Бо в мене тільки й
думки за це... Не можу спати, я хворий зовсім... Не тре-
ба мене боятися... Я не дикун... У нас не буде дітей...
Заприсягаюся тобі... Я... я...

— Ви скажіть ще тільки одне слово, пане, і я зараз
же розповім усе пані. Бракувало б ще, щоб побачив вас
хто в такому вигляді в садку.

Він, як вкопаний, замовк. Це зразу урвало йому мо-
ву. Збентежений, засоромлений, з кумедно-дурним об-
личчям не знав, де дітися, де очі сковати. Нічого не
бачучи, встромив очі у землю, на грушу, в садок.

Нарешті, знову заходився підвязувати жоржини.

— Я й сам не тямлю, що наговорив вам, Селесті-
но,—благаючи, сумно вдався він до мене.—Не гнівайте-
ся, пробачте, і, будь-ласка, ані слова пані. Ваша правда,
страшно й подумати, що це було б, як би кто нас тут
угледів.

А я втікла, щоб не зареготатися. Еге-ж, мені хоті-
лося сміятися, хоч я відчула, що зародилося в мені інше
почуття. Ну, я сказала, швидче якесь матернє почуття.
Безперечно, хазяїн мені не подобався остільки, щоб від-
далася йому. Але... одним більше, одним менше,—яка,
власне, ріжниця. Я ж можу цьому ведмедеві дати щастя,
якого він позбавлений. Це й мені було б приємно, бо в
коханні дати щастя іншим це бува куди більше задово-
лення, ніж самій одержати. Так радісно відчувати, як
мріє в обіймах твоїх якийсь дурень, витрицивши очі;
приємно, навіть тоді, коли сама байдужа до його песто-
щів. А здорово було б устругнути таку штуку хазяїці.
Та нехай трошки згодом.

Аж до вечора хазяїн висидів вдома. Підвязав жор-

жини, а тоді щось години із чотири рубав дрова. З своєї кімнати я дивилася на нього...

Вчора хазяїн і хазяйка були в Лувієрі. Він їздив до адвоката, а вона до кравчині. Я скористалася з цього й надумала відвідати Розу. Від тої самої славетної неділі я її ще не бачила. Пішла. У Рози мала приємність познайомитися з капітаном. От так постать! Голова—як у коропа, ще й смішні довгі вуса та сива борідка. Сухорлявий такий, дуже рухливий, нервовий. Ніяк не посидить на одному місці, усе вигадає собі щось: то в садку, то в маленькій кімнатці роботу знайде. В кімнатці тій він влаштовував справжню теслярню і без перестанку наслідує там своїх військових пісень та вдає військового сурмача.

У них дуже гарний садок—старовинний, скрізь прядки. А квіток там старосвітських понасаджено! таких, як ото бувають по патріярхальних селях та в старих священиків.

Прийшла я до них. Роза саме під акацією вигідно розташувалася. На столі перед нею стояв її робочий кошичок. Роза зашивала панчохи, а капітан, сидячи на траві з маленькою шапочкою на голові, направляв садову помпу.

Дуже зрадили мені обое. Роза зараз загадала хлюпчикові, що прополював грядку, принести пляшку наливки та чарки.

— Ну, як там ваш хазяїн?—зараз до мене капітан. Що й казати; на великого мерзотника ви натрапили. Дуже, дуже мені шкода вас, люба панночко...

Він розказав мені все за свої стосунки з моїм хазяїном. Колись він був йому за щирого друга, а потім через Розу великого глека розбили. Мій хазяїн зауважив капітанові, що з Розою він тримається не так, як з наймичкою і єсть з нею біля одного столу.

— Біля одного столу, скажіть будь-ласка! А хоч би на одному ліжкові спали? Що ж це я права не маю, чи що? Що йому до того, хотів би я знати?

— А звичайно, капітане.
— Людина цілком самітна...—Це так зрозуміло,—
додала Роза соромливо.

Після цієї сутички, що замалим не скінчилася бійкою, два колишні приятелі тільки те робили, що один одному капості чинили.

— Я,—сказав мені капітан,—геть усе каміння, що тільки попаду у себе в садку, кидаю через тин до Ланлера. Нехай потрапляє в вікна, тим гірше, чи то пак, краще... Ач, яка свиня... Ось дивітьсяся...

Схопив у руку камінь, що лежав на дорозі, і, крадъкома, підбіг до тину тай шпурнув ним у садок наш з усієї сили. Чути було як десь луснуло шкло. Увесь трясучися, аж задихавшися з ревоту, підійшов знову до нас і затягнув, як то, знаєте, співає скляр:

«Кому скло вставляти, скло»...

— Такий смішний він, мов та дитина. І як віри пойняти, що стільки років йому,—сказала мені Роза, кинувши на капітана матерній погляд.

Хильнули ми по чарці тієї наливки, а потім капітан захотів показати мені свій садок. Роза просила пробачити їй, що не може через задуху свою нам товаришувати й просила тільки повернутися як-найшвидче...

— Так, правда, я звідціля буду стежити за вами,— жартуючи додала.

Повів мене капітан алєями, вподовж грядок рясно вкритих квітами. Казав мені назви найкращих квіток, що-разу приказуючи, що свиня ота, Ланлер, таких не має. Враз зірвав якусь дивну, але дуже красиву, жовтогарячу квітку, скрутів її пальцями, а тоді до мене:

— Іли ви коли небудь оцю квітку?

Так здивувалася, що не могла нічого відповісти.

— А я їв, каже,—чудесна на смак. Я їв усі квіти на світі. Є дуже смачні, є менш смачні, а є такі, що й зовсім ні к бісу... Знаєте, я ж взагалі їв усе, що завгодно. Заплющив очі, прицмокнув язиком, і ляскнувши себе по животу, голосно сказав знов:

— Я їм усе...

З самого тону його зрозуміла я зразу, що найбільше пишеться він тим, що може все істи. Мені захотілося зробити приємність, і я сказала:

— Ви дуже добре робите, капітане.

— Звичайно,—гордо відказав.—Я ів не тільки рослини, а й тварини, тварини, що іх ніхто не ів. Ім усе...

Ми йшли далі вузенькими стежками повз грядки. Коливалися від вітру розмаїті квіти блакитні, жовті, червоні.

Мені здавалося, що, коли капітан дивиться на квітки, всередині в ньому все танцює. Безперстанку він притискуючи, облизував язиком свої засмаглі уста.

— Я вам признаюся,—ів далі розмову,—немає таких комах, птахів, хробаків, нарешті, щоб я іх не скочивав. Ів я і тхори, вужаки, пацюки, цвіркуни, гусінь. Усього покоштував. І це всім відомо. Коли який сусіда знайде чи тварину, чи невідому комашку живу, або просто падло, то вже й каже: «Треба віднести це капітанові Може». От і приносять мені, а я ім. Взимку, як зайдуть великі морози, багато падла є—птахи перелітні, може з Америки, а може ще з дальших країн. І мені іх приносять, і я іх з'їдаю... З ким хочте посперечаяся, що на всьому світі не має другої людини, яка іла б стільки ріжних речей. Я ім усе...

Як перейшлися трохи, посідали всі під акацією. Я вже хотіла побажати ім всього кращого, коли тут капітан скрикнув:

— Почекайте, що я вам зараз покажу! Такого цікавого ви, мабуть, ніколи не бачили. Клебере, Клебере!—голосно затукав.—Клебер—це мій тхір,—пояснив мені, а тоді знову гукнув:

— Клебере, Клебере...

Над нами, на гілці між листям висунулася рожевенька мордочка з маленькими чорними веселими очицями.

— Бачте, бачте, я ж знов, що він недалеко. Ану, йди-но сюди, Клебере.

Звірятко з гілки пересунулося до стовбура. Відтак обережно почало злашити чіпляючися кіхтями за кору. М'якими рухами, як гадюка, вигинаючися, сповзло воно на землю і одним скоком отинилося навколошках у капітана. Той почав його пестити:

— Гарний Клебер, малесенький мій Клебер. Чи доводилося вам бачити такого прирученого тхора? — до мене каже. — Знаєте, бігає слідком за мною по садку. Чисте тобі цуценя... Тільки покличу його, зараз до мене біжить. Він єсть і спить з нами... Люблю його, як дитину свою. Мені триста франків пропонували за нього, а я й тисячі не візьму, двох тисяч не хочу... Гайда, сюди, Клебере...

Тхір глянув на своєго хазяїна, вчепився за нього й скочив на плечі, пестливо обвивши навколо шиї. Роза мовчала, але знати було, що сердиться.

І враз мій демон мене підштовхнув:

— Хоч у заклад побитися,—промовила раптом,—ви, капітане, своєго тхора не з'істе!

Подивившися на мене спершу надзвичайно здивовано, а потім якось так сумно. Очі йому такі круглі стали, губи тримтили.

— Клебера? — промімрив він. — З'істи Клебера?

Було ясно, що він, якому доводилося істи все, про це ніколи не думав. Тепер він знайшов нову іжу...

— Ніколи не повірю,—настоювала я,—що ви з'істе своєго тхора.

Капітан підвівся. Він дуже хвилювався.

— На що хочте лоб'юся, що його ви не з'істе,—кажу втретє.

— Щоб я не з'їв своєго тхора... Ви думаете, я не можу його з'істи? Ви так кажете. Так ось, дивіться... Я все ім...

Одним рухом схопив того нещасного тхора, пере-

ломав йому хребта, як звичайно ламають хліб, і кинув його на пісок...

— Ти мені приготуєш з нього сьогодні печеньо,— закричав до Рози Й, мов несамовитий, помчав додому.

Мені зле стало, зібралася іти.

— Я, власне, не гніваюся на вас,—всміхнулася мені Роза: занадто вже він полюбив цього тхора, не терпло, щоб що його захоплювало. Досить з нього квіток! Але ось вам, вам він цього ніколи не подарує: З капітаном сперечатися ніколи не варт. Людина він військова...

По хвилі, додала:

— Я й забула сказати, моя люба, вам треба бути обережнішою... Вже взяли вас на язики... Кажуть про щось в садку... ніби ви там були якось з вашим хазяїном... Це надто велика необережність. Майте собі на увазі, що відразу завагітнієте, коли з вами ще цього не трапилося. Глядіть же, стережіться... З цим чоловіком не можна... Один раз... і край... уже й дитина.

— Бувайте здоровенькі,—закінчила, замикаючи двері,—піду смажити печеньо.

...Увесь день ввижався мені, там, на стежці, мертвий тхір...

Сьогодні під час обіду як давала я десерт, хазяйка дуже суворо зауважила:

— Якщо ви любите сливи, можете мене попросити, і я вам дам, але забороняю брати, не питаючися...

— Я, пані, не злодійка, і слив не люблю,—відповідаю Й.

— А я вам кажу, що ви сливи брали...

— Якщо ви вважаєте мене за злодійку, вам, очевидно, треба вимовити мені місце,—знов кажу я.

— Пан з'їв сьогодні вранці п'ять штук,—сказала хазяйка, вириваючи мені з рук тарілку з сливами.— Усіх було тридцять дві сливи, а тепер лишилося двадцять п'ять,—значить, дві стягнули ви. Щоб більше мені цього не було...

І правда... я з'їла дві сливи... Вона їх порахувала!..
Ну, знаєте, такого я ще не бачила!

V.

28-го вересня.

Моя мати вмерла... Сьогодні вранці одержала я про це листа... І, хоч, крім тумаків, я від неї все життя нічого не бачила, проте страшений жаль обійняв серце. Я довго, довго плакала. Хазяйка побачила, що плачу я, і каже:

— Що це ще за витівки?

— В мене мати померла,—відказую їй.

Вона зауважила:

— Так, це лихо... В кожному разі ваша праця від цього не повинна постраждати.

І це все... Багато ж співчуття до інших має ця жінка.

Мені все перед очима той тхір. Це—найболючіше; все ввижається, ніби щось спільне є між смертю моєї матери та випадком із тхором. Здається мені, що бог покарав мене, що мати жива була б, коли б я не примирила капітана з'їсти бідолашного Клебера. Даремно вгамовувала себе, що мати ж померла раніше, ніж капітан забив тхора. Я не могла заспокоїтися... Ох, як це боляче, як мучить мене цілий день.

Так би й поїхала додому на кілька днів. Але далеко звідси до нашого Одіерна; десь ніби на краю світа він. Та й грошей не маю анічогісінько. А одержавши за перший місяць, треба буде заплатити до рекомендаційного бюро. Мені не лишиться навіть посплачувати ті дрібні борги, що я їх напозичалася, бувши без роботи.

Та й сказати—чого їхати? Нікого в мене вдома не лишилося. Брат мій десь на військовому кораблі, у Китаї, мабуть, і хто зна відколи не подає жодної звістки. А сестра Луїза! Де то вона тепер, небога? Не знаю нічого. Як ото втікла вона від нас з Жаном ле Дюоф, з

того часу нічого не чути за неї. Тинялася, напевно, по всіх усюдах. Може, тепер в домі розпусти, може померла. Можливо й брат уже вмер.

Чого ж їхати мені туди? Що дасть мені ця подорож? Нікого немає, і не оставила, звичайно, моя мати нічого. Всього майна її не стане, навіть, щоб поплатити її ж таки борги.

Як дивно буває на світі! Поки жила моя мати, я сливе, ніколи й не згадувала за неї, і зовсім не хотілося побачитися. І тоді тільки писала, як переїжджала на нове місце, повідомляла про нову адресу. Скільки побила мене, якого горя натерпілася я від неї, завсіди, день-у-день, п'яної. А ось померла—і такий сум обгорнув, відчула я себе ще більше самітною...

Дитинство своє пригадую так, ніби все вчора було. Пам'ятаю, вночі якось,—я тоді ще дуже, дуже маленька була,—побудив усіх нас гудок рятувального човна. Цей звук... Туту й тривогу будить він серед бурі у нічній пітьмі. Вітри буяли ще з вечора. Узбережна мілізна в порту геть біліла: хвилі підімалися горами. Лише кілька човнів щасливо зуміли дістатися до порту, решту ж лиxo спіткало... усі потопилися.

Мати знала, що батько мій рибалкував біля сусіднього острівка, то й не дуже непокоїлася. Гадала, що, звичайно, він уже встиг сховатися на тому островку, як частенько досі бувало. Зачувши проте того тривожного гудка, підвеляся вона з ліжка, обгорнула мене великою вовняною хусткою, взяла на руки й подалася на берег. Сестра моя Луїза, вже величенька тоді, та брат, також від мене старший, ішли за матір'ю, раз-ураз вигукуючи:

— О, свята Діво! Господи Ісусе!

— Свята Діво! Господи Ісусе! — проказувала мати й собі.

По вулицях народу сила силенна—жінки, діди старі, дітвора.

Надбережжям, мов тіні, якісь люди снували. Вітер

бушував, хвилі бурхливо пойняли весь пішоход, аж встояти неможливо було.. Мати моя пішла стежкою до маяка. Навколо все чорне, і земля, і море, тільки коли-не-коли маяк кидає проміння своє на величезні пініяви хвилі, що здіймалися вгору. І, хоч як дуже лютував вітер—він тільки вколисував мене; хоч не вгаваючи лунали.. ці крики: «Пресвята Діво! Господи Ісусе»,—я заснула... Прокинулася в якісь низенькій кімнаті, де було повно людей, а посередині на похідному ліжкові, з двома свічками по боках лежало мертвe, задубіле тіло... голий, страшний труп... покривавлений весь... знівечене обличчя... Це був мій батько.

Яскраво бачу його зараз. Волосся поприлипало до голови, а серед волосся заплуталося баговиння. Люди якісь посиhiлялися над ним, розтирали фланелею, намагалися повернути його до життя. Поруч стояли мер, священик, митний доглядач, жандар. Я страшенно налякалася, вилізла з хустини, забігала серед цих людей, кликала матір і батька. Сусідка якась нарешті забрала мене звідти...

З того часу й запіячила моя мати. Намагалася вона, було, спершу працювати по сардинкових заводах, але, що піячила, то й ніде не тримали її. Тоді вона почала напиватися дома. Нап'ється до чортиків і, ну, нас луплювати. Як це вона не забила мене на смерть...

Я, скільки змоги було, втікаю з дому. Аж до вечора таняєш з дітьми по надбережжі, хазяйнуєш по чужих садках, бовтаєшся у калюжах. Або вовтузишся з хлопчиками по під кущами у рові, при битій дорозі. Прийдеш увечері додому, мати валяється на порозі, а в руці розбита пляшка... А вже як прийде до пам'яти, лишенько мое! Зараз усе їй трохи треба... Хоч як кричу, благаю—не слухає. Стягне мене з ліжка, бігає по кімнаті за мною, топче мене ногами, об стільці б'є, та все кричить: «Шкуру здеру з тебе, шкуру здеру». Інший раз здавалося мені, що ось-ось я вже вмираю.

Щоб здобути собі на горілку, вона почала продава-

тися. Кожної ночі до самісінького ранку чути було, як хтось гупав, вона відмикала, і до кімнати ліз який моряк, приносячи з собою запах морської води та риби. Лягав... Потім за годину яку вставав і виходив. Далі другий—і за годину також ішов... В таку ніч частенько бйки, бешкети зчинялися, втручалася поліція...

Так минали роки... Ні мене, ні моєї сестри, ні брата моєго люди не пускали до себе. Нас цуралися, навіть, на вулиці. Порядні люди трохи не камінням нас виганяли з своїх домівок, як ото поприлазимо жебрачiti чи стягнути що. І однієї днини сестра моя Луїза, що гульма гуляла з матросами, втікла від нас. Брат мій незабаром найнявся за юнгу, і я сама залишилася в матері.

Ще тільки десять років мала, а була досить зіпсована. Приклад материн та пустощі з хлотчиськами спричинилися до того, що розвинулася я дуже, дуже рано. Ні злідні, ні стусані не вплинули на мене. Мабуть від корисного морського повітря і тієї свободи, що серед неї зростала я, піднялася надто швидко: вже на одинадцятому році з'явилися ознаки, що незабаром на порі буду. На вигляд—дівчинка, а справді—вже майже жінка. Дванадцятилітка—я таки й стала жінкою, Як? Чи згвалтували? Зовсім ні! З моєї згоди? Признаюся, майже... так!

Якось у неділю, по службі божій, старший майстер однієї сардинкової фабрики, старий, мохнатий з цапінним запахом, приволік мене до темної невеликої печери на березі моря, де чайки вили собі кубелечка, а рибалки ховали викинуті з моря речі. Там на купі морських водоростей він здобув мене... за одну помаранчу... Я ані трохи не опиралася. Досить дивне ім'я мав цей чоловік—Клеофас Біскуй.

Але чудне й незрозуміле мені ось що—цього в жодному романі не читала: Біскуй був потворний, брутальний, бридкий на вигляд; за всі ті п'ять років, як він ото затягав мене до печери, я і на мить не відчула

жодної насолоди, хіба тільки, навпаки,—страждання. І все таки, коли я думаю за нього,—а згадую часто,—я чомусь ніколи його не проклинаю. Спогади ці мені не гидкі. Згадую з приємністю, почуваючи якусь подяку, якусь велику ніжність і жалкую, що не побачуся більше з цією жахливою людиною на ложі з водоростей.

Отут до речі буде подати, оскільки це можливо для такої непомітної істоти, як я, децидо до життєпису великих людей...

Пан Поль Бурже був інтимний друг графині Фарден, що в неї я протягом останнього року була за покоївку. Я завжди запевнятиму, що він єдиний знає до найглибших таємниць заплутану психологію жінки. Скільки разів спадало мені на думку написати йому за цю свою незрозумілу пригоду. Він же геніальний психолог пристрасти. Та я не наважилася... Нічого дивного в цій нерішучості... Така делікатність і вагання невластиві наймитам, я розумію. Але в салоні графині була мова тільки за психологію. А всім відомо, що розум наймитів працює в тому напрямі, що й розум панів їхніх, і те, що чути в салоні, почуеш обов'язково в челядній. Ах, який жаль, що я була не в челядні Поля Бурже... Пояснення Жана в наших безконечних розмовах, що-до ріжних переживань жіночих, мене не задовольняли...

Нарешті, якось надіслала мною пані до славетного письменника листа. Я мала чекати на відповідь. Отут то й зважилася я запитати його про те, що мене так турбувало, розповівши свою темну, непристойну історію, що ніби трапилася з моєю товаришкою. Пан Поль Бурже запитав мене:

— Хто ж вона, ваша товаришка? Проста жінка? Злідарка, напевно?

— Така сама покоївка, як і я...

Пан Бурже зробив чудову примасу, а вуста перекривила зневажлива усмішка. О, цей любив злідарів!...

— Це надто низькі соторіння. Я не можу визнати,

що вони мають душу... Моя філософія з ними не може мати нічого спільногого...

Я зрозуміла, що на думку його класи, душа є властивість тих, хто має не менше, як сто тисяч франків ренти...

Це не те, що пан Жюль Леметр, близький приятель в цьому домі. Той, на це саме запитання, ласково відказав, обнявши мене:

— Я вам скажу тільки, серденько, що ваша товаришка — хороша дівчина. І якщо вона схожа на вас, нічого проти не мав би її побачити, знаєте.— Та й зареготався.

Пан Жюль Леметр, фавн-сміхочутн, принаймні не кривляється. З ним можна було мати справу, хоч він і пошився був у попи.

Хто й знає, що кінець-кінцем сталося б зі мною в цьому пеклі, Одієрні, коли б не черниці. Припала їм до вподоби, і вони зглянулися на мене. Ці черниці не використали натоду — я ж була молоденька зовсім, недосвідчена, в безпорадному становищі. Вони й не думали витягти з мене як-найбільше роботи, як це іноді буває по де-яких манастирях, де можна натрапити на злочинні визиски. А ці були добрі, тихенікі сотворіння. Жебрачiti вони собі не дозволяли ані по вулицях, ані по домівках. Час від часу й вони зазнавали важких хвилин, але, наприкінці, все виходило на гаразд. І хоч як багато накинула їм доля тягару та лиха, а проте, завжди веселі, вони співали й щебетали, мов пташки. Були далекі-далекі від життя, зовсім не знали його. І, навіть, тепер, коли я краще можу зрозуміти їхню безмежну, щиру добрість, я, згадавши цих черничок, плачу... Так от вони навчили мене читати, писати, шити, господарству лад давати. Потім, як я вже гаразд до всього привычалася, влаштували мене за покоївку до одного пенсіонованого полковника, що приїжджає до нас улітку з дружиною та двома дочками. Жили вони в маленькому будиночку біля Комфорту. Гарні люди

були, але страшенно нудні. Не всміхнуться ніколи, вбраний завжди чорне, жодної прикраси. Сам полковник встановив собі на горіщі токарського варстата і цілісінський день працював отам, а дружина писала разу-раз прохання, хотіла дістати посаду в скарбовій тютюновій крамниці. Дочки завжди мовчали, нічого не робили, одна з качиним носом, а друга з обличчям, мов у трусика, обидві зелені, сухорляві, незграбні, в'ялі, як дві рослини, що піднялися на поганому ґрунті, без води, без сонця. Остогидли вони всі мені невимовно. Вісім місяців я там проробила, потім таки втнула щось—пізніше дуже, дуже за це жалкувала—і мусіла відійти.

Живши в людей цих; я впивалася життям, що буяло навколо мене, вбирала подих Парижу... і мріяла, мріяла без краю. З дому виходила я, правда, мало, проте захоплювалася паризькими вулицями, юрбою, палацами, каретами, жінками розкішно вбраними. Вечорами, коли я йшла до себе на шостий поверх кластися спати, заздрила завжди наймитам інших мешканців цього будинку, прислухаючися до їхніх пригод й розваг ріжних. Так недовго була я в цьому будинкові, а вже встигла побачити й бешкети, й витівки всілякі серед наймитів, навіть участь сама брала в цьому інколи. Як це напочатку захоплювало мене. Скільки надій, скільки жадань спалахнуло. Так, це була юність. Я зовсім не знала життя. В мене були тільки мрії. Ох, ці мрії! І я закрутилася. Та так закрутилася... Жахом сповнюється серце, як згадаєш, що далі було в моєму житті. Ще не стара я, а всього довелося зазнати. Вже добре знаю людей. Знаю гаразд їхній одяг, тіло їхнє... їхню душу. Ніякі пахощі не заховають цього смороду. Бруд, пороки, злочини, все, що таїться під машкарою добро-чесності в кожній порядній родині—о, все добре знаю... Багатії в шовках та оксамитах на повизолочуваних меблях,—nehай пишаються! Я знаю їх! Самий бруд таїться під цим, і серце їхне огидливіше від ліжка матери моєї...

І яка бідолашна наймичка, яка вона самітна! Наймичка може мешкати у веселому, залюдненому, гучному будинкові, але завжди буде самітна. Бо-ж бути самітним не значить жити одиноко, а, навпаки—мати стосунки з людьми, коли люди ці не цікавляться вами ані трохи, менше уваги віддають вам, аніж цуцикові хатньому, чи квітці, яку плекають, мов дитину.

— Можете з'їсти цю грушу,—вона зіпсувалася.—Кінчайте цю курку в кухні,—вона трошки смердить,—кажуть завсіди наймичці. І кожне слово—призирство, кожний рух нагадує, що ви нижча за скотину. І мусиш мовчати. Треба всміхатися і дякувати, а ні,—скажуть, «невдячна, лихе серце маєш»...

Іноді зачісуєш своїх хазяйок і ледве стримуєшся: так би й кинулася, здається дряпати обличчя їм, ут'ялася б нігтями в груди, помстилася б.

Щастя мое, що не завжди напосідають мене ці чорні думки...

Над вечір, по обіді, Маріянна спостерегла, що я дуже сумую і захотіла мене потешити. Витягла з шафки, з-під купи старих паперів та брудних ганчірок пляшку горілки.

— Не треба так тужити,—сказала вона мені.—Вам слід трохи підживитися, моя люба.

Поаливала чарки. Сливе годину, спершися ліктями на стіл, повільно й сумно оповідала мені жахливі пригоди, про хвороби, про пологи, про смерть своєї матері, батька, сестри; де-далі, то вже ледве язиком повертала, очі стали мокрі, приказувала все, вихиляючи з чарки:

— Не треба так тужити... Смерть вашої матери—це велике лихо... Та, що діяти... Всі помремо... Ох, лишенько, лишенько мое... Люба моя...—Ралтом запла-кала. Плаче—заливається, все приказуючи:

— Не треба так тужити... Не треба тужити...

Спершу вона тільки стиха хлипала, а тоді враз страшенно, чимраз дужче почала ридати...

Величезний живіт її, груди, потрійне підборіддя трусилися, підіймаючися та спускаючися, мов хвили...

— Годі вже, годі, Маріянно,—кажу їй. Щоб ще часом хазяйка не почула, а то прийде...

А вона не чує, дужче та дужче ридає:

— Яке лихо... Яке страшне лиxo...

Зрештою і я не витримала, заридала... Ця Маріянна, вона таки не погана людина...

Ох, яка нудьга тут, яка страшенна нудьга! Так хотілося б найнятися до якої кокотки... або до Америки поїхати, чи що...

VI.

1-го жовтня.

Шкода мені пана... Тепер мені^і здається, що я надто вже тоді в садку облила його холодною водою... Чи не переборщила я, часом. Він гадає (отакий дурень!), що дуже мене образив, що я неприступна скеля. Як дивиться на мене—прибитий, благаючи, ніби просить дарувати цю провину. Тепер я з ним поводжуся багато ласкавіше, проте нічого такого більшे не говорить мені, не наважиться навіть почати з такого, всіма випробуваного засобу, як попрохати до штанів ґудзика пришити... Що правда, спосіб цей надто грубий, але свого досягнути може... Не перелічити мені ніколи, скільки тих ґудзиків довелося попонашивати...

А бачу ж, що палає пристрастю. Ось-ось спалахне. Ось-ось признається в своєму таємному бажанні. І одночасово чимраз більше побоюється. Не зважиться ніяк. Думає, щоб я часом остаточно тоді не посварилася з ним і ані трохи не дає віри моїм підбадьорливим поглядам.

Одного разу він таки насмілився і хоробро вдався до мене:

— Селестіно,—почав,—ви...^{*} таک, ви дуже добре чистите мої чоботи, дуже, дуже добре. Ніхто ніколи так іх не вичищав...

Гадала, що може він, нарешті, попросить пришити гудзика. Коли, ні. Слинявити почав, збентежився, от, мов у нього в роті велика соковита груша. Далі свиснув на собаку й пішов собі.

Але я ще цікавіше щось маю розказати. Учора вранці хазяйка пішла, як і завжди на базар,—вона ж завжди самаходить. А хазяїн ще на світанку подався десь з рушницею та собакою. Повернувся рано, приніс три забиті дрозди і зараз таки пішов до себе вмитися та переодягнутися. Він дуже охайній і води не боїться. Я зміркувала, що це дуже зручна хвилина допомогти йому, нарешті, в його намірах... Кинула роботу, біжу до вбиральні, чекаю кілька хвилин перед дверима, прислухаюся... Він ходить туди й сюди по кімнаті, свистить, наспівує своєї улюбленої мелодії, соває стільцями, відчиняє і зачиняє шафи. Далі чую плюскіт води, «а», «о», «ф-фу», «бррр». Тут я раптово розчиняю двері. Саме на цю мить стояв до мене обличчям увесь мохрий, а в руках—губка. З неї струменем стікала вода. Ах, як би ви бачили його обличчя, його очі! Так і прискіпів на місці. З роду, з віку не траплялося бачити мені такого подиву. Не мав нічого близько, щоб накритися, отже якось інстинктивно закрився губкою, мов фіговим листиком. Чудесне видовисько. Не знаю, як я не розреготалася там. Помітила, що плечі дуже мохнаті, і груди також, мов у ведмедя. Але муштина він хоч куди, дуже, навіть, красивий.

Ну, я, звичайно, як і личило, скрикнула соромливо й гарненько грюкнула дверима, сподіваючись, що він зараз же покличе мене назад... Але... минають хвилини, я чекаю... Нічого. «Ну, що ж», думаю: «він мабуть розмірковує, не може зважитися, але він зараз гукне на мене. І тоді...» Та даремні сподівання. Знов забулькотіла вода, чути стало, як пан витирається, пирхає. Потім зашамотіли туфлі, почали соватися стільці, зачиналися і відчинялися шафи. Нарешті, він застівав своєї улюбленої пісеньки.

— От іще йолоп,—промірила я з досади.

Сидячи знову в гардеробній, я твердо стала на тому, що ніколи нічого він від мене не дочекається. Якщо це иноді й спадало мені на думку, то ж тільки з жалощів до нього.

Вдень, ніби чимось дуже зайнятий, він тільки й знає, що крутиться біля мене. Нарешті біля обори, як я туди щось виносила, він підійшов до мене. Мені заманулося поглузувати з хазяїна, і я попросила вибачити за оту пригоду ранішню.

— Нічого, нічого,—збентежився він,—навпаки...—і хотів ще додати щось, та я зразу урвала:

— Пробачте пане,—не маю часу розводитися з вами. На мене чекає пані.

— Але-ж, Селестіно, послухайте, ну, одну тільки мить...

— Ні, пане...

Коли була вже за рогом, оглянулася, бачу стоїть мій лан на тому самому місці з похиленою головою і чухає потилицю.

По обіді мої пани дуже полаялися.

— Кажу ж тобі, що ти надто багато уваги відаєш цій дівчині,—це так хазяйка йому.

— Я? Ще що вигадай! Ну й ідея! ти ж сама зміркуй. Чорт зна, якась брудна дівка. Повія! Мабуть, ще й хвора. Отакої!

— Ну, я вже добре знаю тебе й твій смак...

— Та годі тобі, дай же сказати...

— А ті нетіпахи, ті покидьки, що на селі собі вишукував...

Я чула, як підлога рипіла йому під ногами. Хвилювався таки дуже.

— Я? Та що ти, справді!.. Звідки це взяла?

— Так, так, а ця дівчина Жезюре,—доводила пані своєого,—їй ледве було п'ятнадцять років. За кого ж це я мусіла заплатити п'ятьсот франків! Та ти б у турмі досі гнив... як твій злодій-батенько...

Він уже не ходив по кімнаті. Заховався у крісло й мовчав.

Нагрикінці хазяйка вибухла:

— Мене, зрештою, це не обходить! Про ревнощі між нами мови бути не може! Можеш злитатися і з Селестіною, але, начувайся! Щоб мені це ні копійки не коштувало...

А, так? Ну, я вас підведу під монастир...

Не знаю, чи справді хазяїн вганяє за дівками на селі, як каже хазяйка, але якщо й правда цьому,—тут великого дива немає! Так і мусить бути, бо щож йому лишається? Чоловік він дужий, іст'я багато, а від хазяйки ніколи нічого такого не дістає. Принаймні, протягом усього часу, що я тут, вони між себе нічого не мали. Цього я певна! Тим паче, мене це дивує, що сплять вони в одному ліжкові. Справжня покоївка завжди чудово знає, що буває між хазяями. І зовсім не треба їй для цього слухати під дверима. За це їй скажуть і спальня, і вбиральня, і білизна та безліч інших речей. Пани завжди вичитують що-до морали, вимагають від наймитів, щоб ті відмовляли собі в любовних пригодах, а самі... навіть не вважають за потрібне заховувати сліди своєї любовної пристрасти. Навпаки, я знаю серед них і таких, що мов умисне витикають це на очі... у них—все на видноті. Я не свята якась не знайка й сама не від того, щоб натішитися досхочу, але те, що доводилося мені бачити в найповажніших і найшановніших родинах... Ну знаєте!..

Як тільки я ще починала поневірятися по наймах, надзвичайно мені подобалося уважно приглядатися панам моїм що-ранку. Даю їм ото снідання і пильно, пильно дивлюся в самісінькі очі, та так настирливо, що часто хазяїн, чи хазяйка вичитує:

— Що це вам? Чи ж то так годиться оглядати своїх панів. Он краще уважніше прислуговуйте...

Отак надивлюся на них, і почнуть у голові ріжні думки крутитися, ріжні картини згадуватися, а сама

вже палаєш жаданням цілий день, пристрасть розгорається. А нема кому задовольнити тебе,—хоч сама себе милуй...

Тепер я вже звикла до всього й тільки плечима здивигну, як побачу ті очі синім пообводжувані. Цього ж не заховає ніяка пудра, помада, примочка. Як же не будуть тобі бридкі ці люди, що по ночах жахливої розпусти вдають з себе скромних, неприступних, лізуть навчати тебе:

— Стелестіно, ви надто уважно поглядаєте на чоловіків, Селестіно, непристойно шепотіти по кутках з лъокаями, Селестіно, мій дім не якесь непристойне місце, поки ви мені вслуговуєте, щоб цього не було,— і так далі, далі, без краю.

Ну, певно, це ані трохи не стане на перешкоді хазяїнові під добру хвилину кинути вас на канапу, чи на ліжко... і, нічим більше, звичайно, не подякувавши вам за цю мить насолоди, як тільки дитиною. Це подяка—на незабудь. А ти, що хоч, то й роби. Можеш влаштуватися—гаразд, а ні—так здихай разом з дитиною. Хіба ж це обходить їх! За те «іхній дім», це справа інша...

На вулиці Лінкольна «це»—кожної п'ятниці було. Саме що п'ятниці хазяйка накликала гостей. Понаїздить їх багато-багато, жінки, та все балакливі, гордовориті, нахабні, понамальовані. Щоб послухати розмови їхні—дуже, мабуть скоромні. На хазяйку оті балачки дуже впливали. Увечері всі до опери, завершити це свято, а тоді... тоді, так як і годиться воно... Ну, сказано, п'ятниця, це вже обов'язково... День прийому хазяйчого, а ніч... хазяїнова, чи «ніч, Коко», як казали ми, наймити... Поза очі ми так його завжди називали. А другого дня зайти до вбиральні, спальні, їхньої! Розгардіяш нечуваний: скрізь білизна порозкидана, розлито воду, повітря насичене запахом людського тіла й міцними, міцними пахощами. А частенько в хазяйчиній вбиральні перед величезним свічадлом скільки понакидано

добре, добре пом'ятих подушок. Над ними високі канделябри, свічки догоріли, розплілися, на сріблі білими слізьми. Гм... Уявляю собі. Усього мабуть, було...

Пригадую собі, як подорожували ми з цією хазяйкою до Бельгії. Їхали на кілька тижнів до Остенде. На станції Фенеї, звичайно, оглядають речі. Вже надійшла ніч, хазяїн міцно заснув, отже лишився у вагоні, а ми з хазяйкою вдвох пішли до тієї кімнати, де оглядають багаж.

— Ну, є у вас що-небудь? — вдався до нас грубенький собі нівроку, наглядач. Хазяйка моя була така красива, граційна, от він і був певний, що вона, звичайно, приховала щось цікавеньке. Митні наглядачі завжди залюбки порпаються в жіночій білизні...

— Ні, — відказала хазяйка, — в мене нічого немає.

— Ану, відкрийте оту валіску, — показав той на саму найбільшу. Всього ми мали аж шість.

— Алеж там нічого немає — роздратувалася хазяйка.

— То нічого, відкрийте, — настоював цей брутальний наглядач. Упертість хазяйки, видимо, здалася йому підоэрілою, і він вирішив, що треба валіску, як слід перетрусити.

Хазяйка — яскраво впала в пам'ять мені ця мить — виймає ключі й відкриває валіску. Наглядач так і кідається радісно до неї, перекідає своїми брудними лапами білизну, сукні. Хазяйка лютиться, а та тварюка навмисне мне речі, які ми так старанно клали. Ось, нарешті, кінця доходять. Коли це на самому дні — якийсь червоний оксамитовий футляр.

— А оце — що тут такого?

— Дорогоцінні речі, — і на мить не замислилася хазяйка.

— Ану, одімкніть.

— Та кажу ж вам — дорогоцінності, навіщо відмикати?

— Одімкніть...

— Нізаць!.. Ви надуживаєте влади. Не одімкну, ні!

І ключа, навіть, від нього не маю,—хвилюється і хоче вже вихопити з рук цей футляр, а той не пускає:

— Відмикайте, а ні,—то я закличу зараз інспектора.

— Це ка-зна-що,—репетує чимраз більше моя пані.

— Як не маєте ключа, ми зламаємо...

— Ви права не маєте... Я буду скаржитися в посольство, міністрам, самому королю—він наш знайомий...—Вас проженуть... Розумієте... до в'язниці посадята!..

— Відімкніть,—уперто своє наглядач. Цей увесь вибух хазяйчин не спривив на нього жодного вражіння. Хазяйка аж поблідла, трохи що не кусала собі рук.

— Так ні ж,—рішуче,—не відімкну... Не хочу... Не можу цього зробити!

— Відімкніть!—ледве не в десяте домагається наглядач.

А навколо—вже цілий натовп. Я і сама була дуже зацікавлена, що воно там таке. Досі такого ніколи не бачила, і як воно у валісці опинилося—не знати. Хазяйка раптом замовкла, а тоді аж ласкавим голосом, гідійшовши близенько до наглядача, тихенько промовила:

— Будь ласка, скажіть щоб усі розійшлися, тоді я відкрию.

Та наглядач не вірив, гадав, мабуть, що вона хоче його обдурити. Похитав головою і рішуче сказав:

— Ну, годі вже! Нічого вигадувати щось. Відімкніть!

Збентежилася, зашарилася моя хазяйка. Нарешті витягає з гаманця малесенького-малесенького золотого ключика. Відмикає футляр, але так намагається тримати його, щоб інші нічого не побачили. Наглядач, що міцно стискував руками цей загадковий футляр, заглянувши всередину,—від несподіванки й здивовання, навіть, подався назад, мов опечений.

— Оце так штука! — скричав і зареготався. — Було б вам зразу сказати, що ви вдова...

Замікати, проте, він не квапився. Навколо — сміх, лайки. Побачила тут моя хазяйка, що її «дорогоцінності» розгледіли чимало людей. Збентежилася вона дуже, а, проте, треба признатися, трималася дуже геройчно, як на такі важкі обставини. Насамперед, дуже спокійно допомагала мені повкладати речі назад до валіски, а тоді, свідома своєї гідності, повагом виплила зі мною з цього покою. Позад нас — і свисту, й сміху...

Провела я хазяйку до її вагону, несучи ту славетну валіску. Дорогою вона зненацька на мить спинилася. Нахабно й безсоромно сказала:

— О, яка ж я дурна була! Це так просто: треба було сказати, що це належить вам.

Так само нахабно й безсоромно відповіла їй:

— Вдячна дуже вам пані. Ви надто добрі. Та волію такі дорогоцінності мати справжні, а не штучні, як у вас...

— Мовчіть... — ані трошечки не гніваючися, перервала мене: — ви ще дурненька... — і пішла до свого Коко, що, нічого не підозріваючи, спав у вагоні.

Цій пані дуже не щастило. Була нахабна і взагалі відверто безсоромна, отже може саме через те пригоди такі траплялися з нею частенько. Є що розповісти, є... Але часами аж гидко стає, втомлюється розкіпувати цей бруд. Гадаю, взагалі, що я вже досить розповіла за цю родину. Хіба тільки оце ще:

Хазяйка ховала в шафі свої щось із дванадцятро маленьких книжечок. Палітурки з жовтої шкіри, золоті защілки надавали цим книжечкам вигляду молитовників. Таких часто вживають молоді дівчата.

Інколи вранці, здебільшого в суботу після славетної п'ятниці, можна було натрапити на одну з таких книжечок на столикові біля ліжка її, або в убиральні між подушками. У книжечках цих було безліч надзвичайних малюночків — тоб-то дуже непристойних. Я й сама, як то

кажуть, легкої поведінки, але... треба вже не знати як кохатися в розпусті, щоб тримати в себе й тішитися такими речами. Згадати тільки—аж млюсно робиться. Жінки з жінками, чоловіки з чоловіками, всі впереміш, в неможливих позах. Якось наша старша покоївка Матільда стягнула одну таку книжечку. Гадала, що хазяйка не зважиться спитати. А та, коли вже перетрусила всі шухляди, попошукала скрізь, любісінько собі, до Матільди:

- Чи не бачили книжки?
- Якої, пані, книжки?
- У жовтій палітурці.

— Молитовник, певно. А, ні, ні, ту... з золотою застібкою, знаю. Так, пані, бачила її на столикові біля ліжка,—каже Матільда й дивиться просто в вічі хазяйці. А та мов і нічого, не бентежиться.

- Ну, а де ж вона?
- Я не знаю, де ви, пані, її поділи.
- А ви не брали?

— Я? Та що ви! Невже ви думаете, що я читатиму такі речі!?

Ну, хіба ж не молодець ця Матільда... Пані прикусила язика...

А потім кожного дня в гардеробній Матільда витягала з кешені жовтењку книжечку й читала нам її у-голос хоч як протестувала економка-англійка, доводячи, що ми дуже нечесні дівчата. Ця економка... Обурюється на нас, а сама пильно-пильно роздивляється малюночки в цій книжечці... Скільки ми глумилися з неї. Ця економка дивна дуже людина була. Вона страшенно п'ячилася. Але ніколи не траплялося мені бачити п'янчуг, які б так поводилися чудно. Нап'ється ото, така ласкава-ласкава зараз, закохана якась, жага її розпалоється, а надто—що до жіноцтва. Всю розпусту, що з нею звичайно так старанно крилася,—п'яна затаїти аж ніяк не могла. Та грішила вона більше в думках; я і разу не чула, щоб вона дозволила собі що. Саме цієї постати тільки й бра-

кувало до колекції мешканців цього дому, де панувала моральна зіпсованість і розпуста...

Однієї ночі підчікувала я хазяйку. Всі полягали давно, і я насамоті куняла в гардеробній. Десь о другій годині хазяйка повернулася. Дзвонить,—звичайно, я до неї, біжу в спальню. Стоїть вона, скидає рукавички, а очі додолу на килим і—регоче-заливається.

— Знову міс хильнула,—показує мені на економіжку; а та лежить, розкинувшись долі з піднятою однією ногою, охає, зітхає, белькоче щось зовсім незрозуміле. Заходилися ми вдвох із хазяйкою підіймати її, ледве-ледве поставили на ноги. А вона як вчепиться за хазяйчине манто:

— Не пущу,—каже,—тебе... Я тебе дуже кохаю... Ти—дитина моя... Ти—така красуня...

— Міс, ви стара п'янюга... Забирайтесь спати...—каже господиня.

— Ні, ні, хочу спати з тобою, ти гарна така... Я тебе дуже кохаю... Дай обняти тебе...—Схопившись однією рукою за манто, намагалася другою пестити груди хазяйці, а старечі вуста шукали поцілунків.

— Поцілувати тебе... поцілувати хочу, обняти,—приговорює.

Кінець-кінцем, з великими труднощами зуміла висвободити хазяйку з цих приємних обіймів, та якось вивести причепу з цієї кімнати. Тоді вона накинулася на мене. Хитаючися на ногах, тягнулася обійняти мене за стан. Тут уже руки їй гуляли відважніше.

— Та годі, стара розпуснице!

— Ні, ні... Ти також гарна... Я тебе дуже кохаю... **Ходімо зо мною...**

Не знаю, як відкараскалася б від неї, коли б не жахлива смердюча блювота...

Отакі сценки дуже бавили мою господиню. Бачити десь якусь розпусту—найкраща розвага, найбільша насолода... Пам'ятаю, розказувала,—я саме на той час у

хаті була,—одній приятельці, як вона ходила вдвох з чоловіком дивитися десь на двох горбанів.

— Ах, це надзвичайно цікаво, моя люба,—казала своїй приятельці... Страшенно захоплює...

Хто знає тільки зверху життя так званого «великого світу», хто тільки здалеку стикається з життям верхів суспільства, не може той і уявити собі, яка гіднота там тається, яка зіпсованість! Не перебільшу, коли запевняю, що все життя там—тільки розпуста й бруд...

Бувала я часто в наймах серед буржуазії та шляхти. Майже ніколи не бачила в коханні їхньому будь-якого величного почуття, сердечности, ніжності, співчуття, самовіданості, жалю,—того, що робить кохання величним і святим.

Ще дві слові за цю хазяйку та за її Коко.

До них вчащало елегантне молоде подружжя. Вони вкупі ходили по театрах, кафе-концертах, ресторанах і, навіть, як іде поголоска, по найпаскудніших вертепах. Чоловік—дуже гарний з себе, з цілком жіночим обличчям, майже без жодних ознак волосся на виду, жінка—теж уродлива—мала руде волосся, надиво близкучі очі й змислові вуста. Хто його знає, що це за люди. Як обідають усі вкупі—четверо, розмова заходить така гидка, така гидка. Навіть, метр-д'отель, хлопець обметаний так, що ну, і той ледве стримувався, щоб не шпурнути в них тарілками. Він глибоко був переконаний, що між ними були неприродні зносини, що вони копіювали сценки, з маленької книжечки у жовтій палітурці...

Не тільки в книжках це можна побачити. Буває і в житті! Хто вдається в таку жахливу розпусту, бо є надто змисловий, а хто просто тому, що це—ультра-шик!

Але чи ж можна було подумати що на мою хазяйку? Вона, що її постійно відвідували архієпископи! Вона, в якої бували папські нунці! Та, кого «Gaulois» вихваляє на всі заставки—за добродетель, за обіди, за вірність католицьким традиціям Франції!

Так, розпуста панувала в цьому домі, та наймитам залежалося вільно й добре. Хазяйку-бо зовсім не обходило, як поводятися її наймити...

Сьогодні увечері ми засиділися в кухні до-пізна... Допомогла я Маріянні з рахунками, сама вона ніяк не могла цього зробити. Спостерегла, доречи, що вона, як звичайно всі, кому вірять, тягне й краде, скілько влізе, таке виробляє, що, навіть, мене здивувала... А Жозеф ставиться вже до мене трошки краще. Час від часу то й слово яке промовить мені. Ось, увечері я рахую з Маріянною, а він не йде, як завжди, до приятеля свого пала-маря, а лишається в кухні. Читає «*Libre Parole*». Це улюблена його газета. Йому й на думку не може спасти, ніби то можна іншу читати. Читаючи, він уже зирк на мене, і щось нове в його очах...

Дочитавши Жозеф газету, зволив признатися мені в своїх політичних переконаннях. Ненавидить республіку: це руїна, ганьба для нього. Мріє, щоб провід взяв над нами—військовий чоловік.

— Шаблюки нам треба, шаблюки!—каже до мене. Тягне руку за релігією, бо-ж поки у Франції не відновлять релігію таку, як була вона колись, поки не примусять всіх до церкви ходити й до сповіди—нічого не вийде...

У стайні висять в нього портрети папи й Дрюомона, в кімнаті його—Деруледа, в маленькій комірчині, де береже насіння — Герена та генерала Мерсьє... Значні все особи, патріоти, «справжні» французи. Він ретельно збирає усі антисемітські пісні, портрети генералів, карикатури. Він є—антисеміт, член усіх релігійних, патріотичних та інших спілок цілого департаменту... Як говорить Жозеф за євреїв, зараз в очах близне недобрий вогник. Здається, мов руки його жадають крові єврейської...

— Поки у Франції буде хоч один єврей,—нічого не вийде,—каже Жозеф.

— Ех, щоб оце я в Парижі... Порізав би їх, попід-

палював... А сюди—не прийдуть. Знають добре, де йти, а де ні...

І протестантів, франк-масонів він так само ненавидить, взагалі геть усіх, хто неходить до церкви... Вони, на його думку,—ті самі єреї. Але й за клерикала не вважає себе, він тільки за релігію й край... А що до цього підлого Дрейфуса,—хай він і на думці не має—повертатися з Чортового острову... А той паскудний Золя, що оце має біля нас у Лув'є прочитати лекцію, найкраще зробить, коли не з'явиться сюди зовсім. Погано йому прийдеться, ручуся вам. Це ж не хто інший, як Золя продав за шістьсот тисяч франків усю французьку армію—а причому й російську—німцям та англійцям. Не жарт і не спльотки то, ні, він Жозеф певний цього. Довідався за це від паламаря, а той від священика, священик од архієрея, архієрей—від папи, а папа... від Дрюомона. Ну, нехай тільки ці єреї з'являться сюди до Прієре... Геть усюди на льоху, на горіщі, в стайні, в каретникові, на зброй, хоч би й на метлі вони побачать напис Жозефів: «Хай живе армія». «Смерть єреям». Маріянна час од часу прихильно хитала головою, задоволена з цієї трізної мови. Для неї також, очевидячки, республіка це руйна та ганьба. І вона за шабло, за попів і проти єреїв, про яких вона знає тільки те, що в певному місці їм чогось бракує...

Певна річ, що і я—за армію, батьківщину, релігію та проти єреїв... Хто з нас, наймитів, не додержується таких поглядів?! Можна закидати нам що інше, безліч хиб ми маємо, це так; але ми—патріоти, цього заперечити не можна. Ось я: політику ненавиджу, а за тиждень перед тим, як оце поїхала до Прієре, категорично відмовилася найнятися за покоївку до Лаборі... І не тільки я; всі чисто, хто був у бюрі того дня, всі відмовилися...

А втім, власне кажучи, коли я думаю серйозно над цим, сама не можу з'ясувати що, власне, маю я проти них. Раніше кілька разів я служила в єреїв, і скажу:

як на мене і католички, і єврейки—однакові. І хиби однакові мають, і на вдачу ці панії так само лихі, однаково підлі. Тільки й того, що в єврейок більше пихи, гордовитости, більше вихваляються вони своїми грішими. А що до зажерливості їхньої мушу все таки сказати,—тут наймити, крадуть може, навіть, більше, ніж у католиків.

Але Жозефові й казати цього не можна. Знай, докоряє мені, ніби погана з мене патріотка, не «справжня» француженка. І пророкуючи погроми, жахливі видовиська трупів, крові, розпоротих животів, пішов Жозеф спати.

Маріянна, звичайно, кинулася й прожогом принесла на стіл пляшку горілки. День-удень вона чим раз більше звикала до мене й розбалакувалася про своє життя. За дитинство оповіла, за юність... Розказала, як спокусив її студент, коли служила в однієї крамарки тютюном—сухорлявий слабий молодий хлопець. Мав світле волосся, блакитні очі й маленьку гостру м'яку-м'якеньку борідку, Завагітніла вона, і крамарка, що сама крутилася з усіма унтер-офіцерами місцевого полку, витнала її. Довелося б з голоду вмерти, коли б студент цей не знайшов її посаду в медичній школі... Влаштував, знаєте, мене до лабораторії,—закінчила Маріянна: забивати трусики й морські свинки... Нічого, добра робота...

І чудна меланхолійна посмішка на губах Маріянни від цієї згадки.

— Ну, а дитина як? З нею ж що?—запитала я по хвили.

Якось невиразно махнула рукою... Здавалося, ніби хотіла відігнати важкі завіси колиски, де спить її дитина...

— А як ви гадаєте, що я могла з нею зробити?

— Як з морськими свинками?

— Атож...

Маріянна налила собі ще... Нагору ми підіймалися вже добре на підпитку.

6-го жовтня.

Ось і осінь надійшла. Від раптових приморозків пов'яли в садку останні квіти. Поопадали жоржини, ті самі жоржини, що були свідками доброї поведінки моєго хазяїна. Пов'яли й величезні соячники, що маячили мов сторожа біля кухні. Грядки спустошенні... Кілька блідих гераніумів, кілька айстр умирає... Все, що лишилося від буйного цвіту. В садку капітана Може, через тин, видно таку саму пустку... Все пожовкло.

І в лісі також дерева височіють пожовклі, падає листя додолу. Небо мов сіре, похмуре. Чотири дні висів туман такою густою стіною, що й опівдні навколо була темрява... Холодний дощ хлюскотів, вітер бурею налітав з північного сходу...

Сумне все навколо... В кімнаті моїй холоднеча страшна. Вітер крізь вікна—в кімнату, гуляє по ній; дощ капотить через дах з моєї стелі. Ледве випросила в хазяйки, щоб дозволила покликати бляхаря... Залізної пічки ще не зважуюся благати, а без неї, вже бачу, ніяк не перезимую в цій хатинці... Сьогодні увечері, щоб хоч трошки захиститися від дощу та вітру, позавішувала все вікно спідницями. А просто над моєю головою на даху крутиться—верещить млинок. Ці згуки—як голос моєї хазяйки після сварки якої.

Минули перші дні обурення й незадоволення, і починаю я потроху звикати до цього одноманітного життя. Не відчуваю, навіть, особливого тягару на душі... Ніхто ніколи до нас не приходить—дім наш мов проклятий. І казала, ніколи нічого в нас не трапляється... Не буває пригод... Сьогодні, мов учора... І так само буде завтра.. Однакові обличчя, та сама робота. Я так пригноблена цим життям, що нудьга мені здається вже цілком природною, звикла до неї. Навіть те, що нині не маю жодної любовної пригоди, і те мене не гнітить, легко зношу самоту свою. Хіба ж не з моєго власного

бажання я зовсім самітна, бо цілком відкинула думку про моєго хазяїна. Остогид мені дуже й лючуся на нього, що такий боягуз: так ганебно лаяти мене перед своєю дружиною. Проте ніяк не одцепиться—крутиється тай крутиться біля мене, витаращає очі, всміхається.

Тепер, коли рано починає вечоріти, він перед обідом сидить в своєму кабінеті і розводиться ка-зна над чим... витрачає час на всіляку нісенітніцю—перебирає старі папери, прейскуранти, фармацевтичні реклами, перегортє байдуже старі книжки про полювання. Варт подивитися на нього, як увіходжу до кімнати підкинути дровець до каміну, або зачинити віконниці. Вмить схоплюється на рівні ноги, кахикає, наштовхується на меблі, перекидає речі й взагалі дуже вже по-дурному намагається звернути мою увагу. От кумедія! А я—мов і не бачу, нічого не розумію; мовчки виходжу і не гляну навіть, ніби в кімнаті нікого не було...

А вчора ми таки поговорили з ним; ось наша коротенька розмова:

— Селестіно...

— Слухаю, пане...

— Селестіно... Ви така лиха до мене... Чому ви така?...

— Та ж ви, пане, самі сказали, що я просто повія...

— Але ні...

— Що я мабуть погану хворобу маю...

— Та що це ви... Нічого я не казав... Ось слухайте...

— Йолопе!..—крикнула я йому просто в обличчя... Слово чести, так і крикнула, годі вже з мене! Не маю найменшої охоти кокетувати з таким дурнем.

Нічого мене тут не цікавить, до всього я байдужа... Чи повітря тут таке, чи ця тиша сільська так впливає—якесь одубіння нашло на мене. В цьому є дещо добре, бо-ж у такому стані легче мовчки зносити сварки моєї хазяйки...

Цілими годинами що-вечора базікаємо собі з Маріяною та Жозефом. Він тепер нікуди не виходить і, очевидно, з приємністю пересиджує з нами на дозвіллі. Інколи спадає на думку, чи не закохався, бува він у мені... Це мене тішить, можу пишатися... Побала-каємо усі втрьох, а потім я читаю і читаю все романі. Знову перечитала Поля Бурже. Вже не захоплює, як колись; нудно, навіть, читати. І відчуваю, що дуже помиляється. Я теж думала так, як зразу побачила була багатство та розкоші... А нині знаю ім ціну й не схиляюся тепер перед ними. А Поль Бурже ще досі поклоняється цьому. Я ж... я знаю, що там за розкішними завісами й під мережаними сукнями...

Найбільше гнітить, що не маю листів з Парижу... Кожного ранку приходить листоноша, нічого мені не дає, і стискається боліче мені серце. Всі забули мене, всі відсахнулися, я самітна, самітна...

Багато пишу своїм старим товаришам, що працювали вкупі зо мною, а найбільше Жанові. Все прошу згадати за мене й поклопотатися знайти мені хоч найгірше, хоч аби яке місце, тільки щоб у Парижі. Вирватися бо хочу з цього пекла. Та марні зусилля: ані сло-вечка ніхто. Не сподівалася я на таку байдужність, таку невдячність. Нині живу спогадами про минуле... Хвили! радощів такі сонячні; геть відганяють вони хмари образи... І все таки я не втрачаю надії, сподіваюся, що цей випадковий хибний крок не примусить мене остаточно загинути.

Сьогодні, шостого жовтня, роковини однієї події. П'ять років промайнуло, але найменша дрібниця яскраво мені перед очима. Герой цієї драми—вродливий чудесний молодий хлопець вже помер. Загинув через мене. Я надто багато дала йому кохання, надто багато радощів і життя... І кожного року в цей день на могилу квіти приносила, тільки нині не сила мені це зробити...

Пригадую собі добре—була субота. В рекомендаційному бюрі на вулиці Колізея—я ходила туди, щоб

дістали посаду, що-дня протягом аж тижня — підійшла до мене літня жінка в жалобі. Вперше глянули на мене такі добрі очі, вперше бачила таке відверте обличчя. Ніколи ще не чула такої щирої ласкавої мови. І ніхто не поводився зі мною так просто, як ця пані...

— Дитино моя,—сказала мені дуже ввічливо,—тут мені багато доброго про вас сказано... Гадаю, що ви цілком на це заслуговуєте. Дуже мені до вподоби ваше обличчя—розумне таке, веселе, відверте. Я мушу знайти собі віддану людину, щоб ій довіритися могла... Тямлю гаразд, що це дуже серйозна вимога. Ви мене зовсім не знаєте, отже, з якої речі бути відданою. Зараз з'ясую вам, що власне мені потрібно. Чому ж ви стоїте, сідайте тут, поруч зі мною.

Досить було, щоб заговорили до мене, як слід, щоб побачили в мені таку саму людину, як і всі люди на світі, а не щось середнє між собакою й папугою. І серце моє зараз же відгукнулося... Скорі сіла поруч з цією шановною панею, зараз й прихилилася до неї усім серцем.

— Не веселу роботу маю пропонувати я вам,—зітхнула старенька...

— Ну що ж... Все, що треба, робитиму старанно,—щиро вихопилася я... Вона відчула мою щирість. Я справді згодна була на все.

— Так ось... Багато сумного зазнала я в своєму житті. Я втратила своїх родичів; померли всі мої діти, крім одного внука. І йому загрожує також та сама хвороба, що від неї померли усі в нас...

Мов не зважуючися назвати цю хворобу, вона показала рукою на груди...

— Бідний хлопчак! Коли б ви знали, яка це мила, гарна дитина... в ньому всі мої останні надії. Як умре, я буду сама на всьому світі; ох, що ж я робитиму тоді?!

Очі її сповнилися слізми. Витерла їх хусточкою, і знову до мене.

— Кажуть лікарі, його не пізно врятувати; ще не

безнадійний. Але треба додержуватися з ним особливо-го режиму; якраз цьому лікарі надають найбільшого значення. Що-дня морські купелі, потім усе тіло треба йому розтирати вовняною рукавичкою, щоб збільшити обіг крові. Далі примусити випити шклянку портвейну, а відтак покласти на часину в теплу постіль. Оце насамперед, мої вимоги до вас. Але, крім того, треба, щоб навколо було весело, треба оточити його ласкою, життям, а в моєму домі саме цього немає. Маю двох відданних наймитів. Та це стари, нудні люди. Жоржеві важко на них дивитися. Почуваю, що й я сама з своєю сивою головою, в жалібній сукні, наганяю туту на хлопця... А найгірше, я чудесно це розумію,—не можу я заховати від нього свого побоювання... Добре знаю, не вам, такій молодій дівчині, місце біля Жоржа, хоч йому також ледве вийшов дев'ятнадцятий рік.. Звичайно, люди спльотки розводитимуть, та хіба це мене обходить... Турбуєся тільки про свого хворого... А вам вірю—ви чесна жінка...

— Так, так скрикнула я,—заздалегідь певна, що буду тією святою, якої шукає пані, рятуючи свого внука..

— А він бідолаха... В такому стані не можна бути на самоті, треба мати поруч себе веселу людину, чути сміх, щоб і на думку не спадало про смерть... Так чи берете цю роботу?

— Я згодна,—відповіла, глибоко зворушена. Будьте певні, глядітиму хворого як-найкраще...

Умовилися. Того самого дня увечері мала я піти до неї, а другого ранку, ми подалися до Гулгату: там вона мала на морському березі вілу...

Пані сказала правду: Жорж був чудесний хлопчина. Обличчя ніжне, зовсім жіноче; і рухи—жіночі, і руки довгі, білі, м'які з синіми жилками... А очі?! Темний вогник блимав під синіми повіками, здавалося, ці очі з безмежною жалобою усе вбирають.

На щоках йому, мов червоні квіти смерти, витравав

рум'янець. Виглядав так, ніби не від тяжкої недуги вмирає, а тому, що надто бує життя в ньому й сушить, заідає тіло. Був жалю гідний цей прекрасний юнак. Як прийшла вперше з бабуною до його, до тієї кімнати, де лежав, побачила сердечного в кріслі, з білою трояндою в руках. Зустрів мене не як наймичку, а сливе, як друга,—що на нього давно очікував. Уже в ту мить я зразу полюбила його всім серцем...

До Гулгату ми приїхали без ніяких пригод. На нас уже все чекало, і треба було тільки розташуватися у великий, гарній, світлій і веселій вілі з широкою покритою барвистою парусиною терасою. До моря вели від неї кам'яні сходи; тут на останніх східцях під час припливу билися хвилі. В нижньому поверсі була Жоржеві кімната з казковим краєвидом на море. Моя кімната, справжня панська кімната, вся у світловому кретоні була якраз навпроти Жоржевої по другій стороні коритару; вікна тут виходили до саду. Не знайду слів, не вмію змалювати, яка я була тоді щаслива. Щаслива—бо так ствалися до мене, бо, нарешті й мені випало на долю спожити тих розкошів, щаслива, що прийшло до мене родинне життя, про яке я все марила. Також не можу з'ясувати, чому, мов з-під чарівної палічки—від прыхильності цієї—зникли десь усі згадки за старе, за колишнє пригноблення. Я почула, що я також є людина. Ба, навіть, я відчула, що сама якось міняюся. Не тільки з обличчя я покращала, ні, як людина, я кращала. Раптом усе запалилося—самовідданість, любов, геройзм, коли хочете. Горіла однією тільки думкою, однією мрією—хоч щоб там було, врятувати Жоржа!..

Глибоко вірячи, що не може вмерти, що мусить одужати, я все казала, пам'ятаю, бабуні його, що цілими днями плакала: «Не плачте—ми врятуємо його! Заприсягаємо—ми його врятуємо!..»

Справді, тижнів за два Жоржеві покращало багато. Кашель зменшився, хлопець краще спав і йшов з охотою. Головно, вже не пітнів так жахливо ночами, як рані-

ше. Він вже другого ранку після такої ночі бував майже непритомний... Тепер одужав остильки, що ми їздили на довгі прогулки, а іноді трошки могли ходити пішки. Він—мов воскрес. На дворі саме тоді—погода; так чудово було, спеку зганяв вітрець з моря. Були дні, що ми нікуди не ходили, а все сиділи на терасі, чекаючи, поки час буде йому купатися. Завжди був веселий, не говорив ніколи ні про хворобу свою, ні про смерть. Протягом цих днів, навіть, і разу не згадав цього страшного слова. Тільки тішився дуже з моєї балаканини, все викликав мене на розмову і я говорила, говорила без краю. Розповідала йому про дитячі роки свої, про мрії різні. Згадувала за роботу по ріжних наймах, за поганих і за кумедних хазяїв, все йому розповідала. І досить відверто, бо, хоч і молодий ще був, хоч і жив далеко від людей, проте своїм глибоким і спостережливим, як у всіх хворих, розумом, все в житті обійняв. Жорж мав добру дуже вдачу, ми були цілком ізольовані, а я старанно й ретельно доглядала його хворого тіла. Отже ми скоро зробилися справжніми друзями, і я була невимовно щаслива.

Жорж кохався у віршах. Годину по годині, під бурхливий плюскіт хвиль на терасі, або вечорами в його кімнаті, читала йому Гюго, Бодлера, Верлена, Метерлінка. Часто слухавши мене, заплющить очі й лежить непорушно, руки на грудях хрестивши. Думала, що спить, покидала читати, а він зараз усміхався, казав мені:

— Читай далі. Я не сплю. Так я краще чую і вірші, і твій чудовий голос.

Іноді перебивав мені й повільно проказував ті рядки, що найбільше сподобалися. З'ясовував мені зміст їхній, їхню красу.

Раз якось—не забуду повік його слів—сказав до мене:

— Найкраще у віршах ось що: не треба вченості, щоб розуміти їх і любити. Вчені не розуміють їх і не

любліть... Щоб кохатися у віршах, треба тільки мати душу, душу чисту, як квітка. Поети промовляють до душ простих людей, безталанних, хворих... Тому поети бессмертні. Знаєш, кожна чутлива людина в душі завжди трошки є поет. І ти, Селестіно, часто кажеш мені дещо, прекрасне, як вірші...

— О, Жорж, ви смієтесь з мене...

— Ні. І ти сама не знаєш, що говориш мені такі чудесні речі... В цьому і є найкраще.

Не забути цих хвилин. Хоч де закине мене доля, хоч що трапиться зі мною, слова ці завжди яскраво будуть вибиті в пам'яті моїй, завжди, доки житиму... І, навіть, тепер, хоч я низько спустилася, і збудилися знову найгірші сторони моєї істоти—проте я люблю читати, намагаються все-таки удосконалитися, бути кращою за оточення, навіть зважуюся щоденника цього писати... Це я маю дякувати Жоржеві, це його вплив...

Була щаслива... Сяла від радощів, що мій любий хворий одужує, чимраз міцнішає, раділа, що пощастило мені збудити в цьому домі надію. Усі вважали, що це диво створила я, моя відданість, піклування, моя життерадісність, молодість, мій безмежний вплив на Жоржа. Бідна бабуня дякувала, і благословляла мене, закидала подарунками, мов ту мамку, що майже мертву дитину молоком своїм повернула до життя...

Іноді стара, забувши про ріжницю між мною, наймичкою, і собою, хазяйкою брала руки мої, пестила їх, цілавала, з слізами щастя, казала:

— Я зразу зрозуміла вас, як тільки побачила вперше... я знала... я знала...

З'явилися в нас уже різні наміри на майбутнє: поїхати на південь, далі засісти десь на селі; і мене вирішили залишити в домі назавжди.

Спочатку це шире почуття до мене, це захоплення бентежило; далі я і сама вірила вже, що заслуговую на нього. Варт було захотіти—як багато інших зробили б

так на моїому місці—можна добре там пожористуватися...

Сталося те, що мало статися.

Спека велика на дворі стояла. Десять нахоплювалася громовиця. Над морем гуляли великі важкі хмари. Жорж не виходив на терасу і ми увесь час сиділи в кімнаті. Нервувався він того дня більше, ніж завсігди, і, нарешті, відмовився слухати мое читання.

— Я стомлююся від того,—сказав він,—і потім, я почуваю, ти сьогодні не зможеш добре читати...

Вийшов до залі, почав награвати на роялі. Швидко надокучило, знову повернувся до кімнати. Хотів розважитися трохи, змальовуючи олівцем з мене жіночі силуети. Та швидко кинув і олівці, і папір...

— Не можу нічого робити сьогодні,—промовив: мені тремтить рука. Не знаю сам, що діється зі мною... І тобі щось не так... ти не можеш встояти спокійно на одному місці...

Розкинувшись, кінець-кінцем, на кріслі біля величезного вікна, де видно було безкрайнє море. Рибальські човни поспішали до берега, втікаючи від бурі. Жорж неуважно стежив оком за ними.

А я справді не могла спокійно встояти на одному місці, одна думка—чим би його розважити. Нічого не могла вигадати, і він відчував мій неспокій.

— Чому так хвилюєшся?—запитав:—іди до мене...

— А хотілося б вам бути отам, на човні?—запитала його.—Я б страх як хотіла...

— І нашо говорити, аби тільки щось сказати... На віщо даремні слова? Посидь зо мною.

Сіла поруч його, а він зараз же попросив мене спустити фіранки на вікнах. Море починало його дратувати.

— Сьогодні мені все не подобається. Море—бридке, не можу його бачити... І все гидке... крім тебе, ні на що не хочу дивитися...

— Ах, пане Жорж, ви дуже необережно поводите-

ся. Це не гаразд... Коли б оце бабуня увійшла та побачила вас у такому стані, плакала б зараз дуже...

— Насамперед, чому ти кажеш мені «пане Жорж?»—підвісся він трохи на подушках.—Добре ж знаєш, що мені так неприємно...

— Не можу ж казати вам «пане Гастон».

— Називай мене просто Жоржем.. от іще недобра...

— Ні, так я не можу... Ніколи...

— Одначе, це цікаво. Так що ж, ти завжди поводитимешся, мов рабиня.

Нарешті, увечері ударила хмара вітром та тучею. Вітер лютував, море грухо шуміло й билося об скелі. Жорж не хотів лягати спати. Почував, що не засне, а ночі ж без сну, як довго тривають вони. Розкинувшись на довгому кріслі, я сиділа поруч на стільці біля маленького столика. Під абажуром лямпа на ньому горіла, кидаючи м'яке рожеве світло. Ми обос мовчали. Жорж наче заспокоївся трохи, хоч очі палали ще більше. Від рожевого відблиску лямпи наче свіжіше виглядало обличчя йому, вирізняючися своїм тонким чудовим профілем... Я собі щось шила...

— Покинь роботу й сядь ближче до мене,—сказав раптом.—Близче, ще близче,—настоював, коли я трохи присунулася. Дай руку мені.

Я й у гадках нічого не мала, спокійно дала свою руку. Почав її пестити.

— Які гарні твої руки. Які очі маєш красиві. Яка ж ти вродлива, вся, вся...

Жорж часто казав мені, що я добра, але ніколи ще не чула від нього, що я вродлива. Здивувалася. Приємно мені стало, проте інстинктивно подалася назад.

— Ні, ні, не відходь, побудь тут, біля мене. Коли б знала, як мені гарно, коли ти тут, ти ж бачиш—я заспокоївся, здоровий, задоволений, щасливий, я дуже, дуже щасливий,—шепотів він і, обнявши за стан рукою, примусив сісти до нього на крісло.

— Чи вже тобі так погано?—запитав.

Я була мов не при собі. Очі йому горіли, голос трептів. Я знаю це трептіння—воно говорить про жагу. Його хвилювання перейшло й до мене, я була майже в нестягі. Та рішуче сказала собі, що йти назустріч не можна, що мушу захистити його від нього ж самого Жартома відповіла:

— Так, пане Жорж, мені дуже гарно, але пустіть же мене.

— Ні, ні, благаю! будь добра. Чого ти боїшся,—каже, схиливши своє до мене обличчя.

Гарячий віддих мені просто в лиці й разом з тим щось страшне... запах смерти. Серце стислося невимовним болем. Скрикнула:

— О, пане Жорже, пане Жорже, облиште мене! Ви ж собі тільки зробите гірше... Ну, благаю вас! Пустіть!..

Сама сильніше пручатися не хотіла, бо він дуже слабий, боялася пошкодити. Тільки злегенька обережно відхопила його руку, коли він невміло й боязко намагався розстібнути мій корсаж і схопити мої груди.

— Залишіть мене, — казала, — це не гарно. Пустіть... Від зусилля втримати мене біля себе, Жорж дуже втомився. Рука стискала мене чимраз слабше... Дихав важче, і з грудей вирвався сухий кашель.

— От бачите, пане Жорж, ви собі пошкодили,—суворо сказала йому. Не слухаєтесь мене. Нам доведеться знову спочатку братися до вашого лікування... Будьте розумніший. Послухайтеся мене, кладіться спати.

Забрав мовчки свою руку, відкинувся на кріслі, і я підклала зручніше йому подушки під головою.

— Твоя правда,—сумно сказав: пробач мені...

— Нічого пробачити мені вам, пане Жорже. Ви краще заспокойтесь...

— Так, так,—знову повів він, встремивши очі в стелю, де грало проміння від лямпи.—Я справді стравив розум, уявив, що ти можеш покохати мене,

що ніколи не зазнав кохання. Та й взагалі ніколи нічого не зазнав, крім страждання. За віщо мене кохати? А я,—я кохаю тебе всією істотою і від цього кохання почав видужувати. Відколи ти тут, біля мене, з того часу, як я хочу тебе мати своєю... як ти така молода, свіжка, з такими очима, з руками такими, живеш у нас... в мені збудилися нові сили, нове життя. Так відчував я досі... а нині... Та що діяти!.. Я забув про все на світі, але ти... твоя правда...

Збентежилася страшенно; не знала, що казати, що діяти. Обхопили мене найрізноманітніші почуття. Вабила до нього якась сила велика, а почуття обов'язку не пускало. Так по-дурному, нещиро,—бо ж хіба можеш бути щирою, як бороться в тобі з однаковою силою два протилежні почуття—повторяла йому:

— Пане Жорж, треба бути розважливим. Не думайте про це. Ви пошкодите собі...

— За що б ти могла мене покохати,—вів далі своєї Жорж.—Добре робиш, що не любиш мене. Вважаєш мене за хворого? Боїшся заслабнути на ту хворість, що від неї вмираю я... Так воно й має бути...

— Ох, не кажіть такого, пане Жорж,—скрикнула я, обурена з цього несправедливого докору. Нацо кажете такі недобрі, такі жахливі слова! Мені боляче від них.

Схопила руки його—мокрі й гарячі були—нахилилася до нього. Важко-важко дихав.

— Твій поцілунок,—казав він далі,—від поцілунку твоєго я б воскрес, відродився, ожив би. А ти могла серйозно вірити в купелі, в портвейн, натирання всілякі. Я ж тільки поцілунку твоєго чекав. Так мріяв, так сподіався, чекав на нього. Тим-то й одужав, міцнішав. Не гніваєшся, що відмовила мені. Я розумію це. Ти слабодуха. Мов пташка маленька співаеш то на одній гілці,—то на другу перелітаеш, як зачуєш де шелест, як що сполохає тебе...

— Я не можу, не хочу, щоб ви так говорили, пане Жорж.

— Чому ж,—каже.—Тут нічого особливого немає. Так і повинно бути. Ти гадаєш, що це хвороба. Думаєш, що коли людина кохає, вона хвора. Ти не знаєш, що кохання—це є життя, вічне життя. Але я все, все розумію. Поцілунок твій—то мое життя. І ти думаєш, що для тебе він несе смерть. Та годі про це...

Не могла я цього слухати. А далі... Може жаль до нього, може ці гіркі докори, чи просто вихор кохання, якого подолати не сила — мабуть усе разом... впала раптом на його крісло, схопила цю прекрасну голову руками... і весь світ зник...

— Так ось дивися, як боюся! — трохи не кричала, з надлюдською силою впилася вустами в його вуста. Здавалося, що вже увесь язик мій десь у його хворих грудях, ковтає отруєну кров і гній. Схопив у обійми мене, міцно стиснув.

...І сталося те, що мало статися.

Часто думала за це й глибоко певна, що спершу хотіла тільки довести, як він не має рації, як помиляється в мені. Тільки тому кинулася йому в обійми... Я немов хотіла сказати цим: «Ні, ні, не вірю я, що ти хворий, і ось доказ тобі. Я ж дихаю вкупі з тобою, впиваю дихання твоє усім тілом. А коли ти справді нездужаєш, і хвороба твоя чіпка, смертельна кожному, хто тільки підійде близче,—я не хочу, щоб ти мав цю жахливу думку, ніби я боюся захворіти, боюся страждати, боюся смерті...

Але я була в такому стані, що не могла передбачити, не могла зрозуміти, чим скінчиться ці обійми. Не знала, що не стане сили вирватися. Коли я вже на руках у мущини, тіло зразу палає, в голові туманіє, я п'яніко, дурію, стаю мов звір. Не маю волі опиратися запалу пристрасти. Тоді бачу тільки його, думка тільки про нього й слухняно йду за ним... хоч на злочин! Ах, цей перший поцілунок Жоржа, його невмілі пестощі, його захоплення перед новою розкритою таємницею, якою було для нього кохання, жінка. В цьому першому по-

цілункові я віддалася уся, з такою шаленою пристрастю, з такою насолодою, що може скорити найсильнішого чоловіка.

Та минув перший хміль. Я побачила бідного хлопчика, що ледве дихав, майже вмирав на моїх руках. Прокинулось сумління, я мутилася, не могла позбутися думки, що це я забила його.

— Пане Жорж, пане Жорж! Вам зле... Бідний хлопчик, бідне хлоп'я,—кинулася до нього.

А він, мов котенятко, горнеться до мене, шукає в мене захисту.

— Я щасливий,—каже,—а очі палають захопленням.—Тепер можу вмерти.

Мене брав розпач, я проклинала себе, а він усе своє:

— Я щасливий... залишися зі мною... на всю ніч... Я сам не можу зносити таке велике щастя.

Поки допомагала йому кластися, знову трапився припадок кашля, на щастя тривав не дуже довго. Але серце мені краялося. Полекшивши його страждання, я сама почала вбивати його. Ледве стримувала слози, сама собі гидка була.

— Це пусте,—посміхнувся він.—Не тужи ж—я такий щасливий. І не хорий, я зовсім здоровий. Побачиш, як міцно засну біля тебе. Я сьогодні хочу спати, мов маленька дитина твоя—біля твоїх грудей.

— А що, як бабуня ваша до мене подзвонить, пане Жорже?

— Ні, ні, вона не подзвонить. Я хочу спати біля тебе...

Іноді пристрасть кохання хворих людей палкіша, ніж у здорових, навіть, найміцніших. Гадаю, навіть, що сама думка про смерть, відчуття смерти біля ліжка закоханих, збуджує пристрасть шалену...

Протягом двох тижнів по цій трагічній, навік незабутній ночі, ми, мов божевільні були. В безперервних поцілунках сполучалися наші душі, наші тіла спліталися в одно, без кінця, беzi kraju. Ми мов хапалися випити

насолоду за весь страчений час, ми хотіли жити, без відпочинку, п'яніти з кохання. Несвідомо ми відчували, що коханню настане край.—Ще... ще... ще... без краю...

І вже не тільки не мучило мене сумління, а, навпаки, коли бачила, що Жорж втрачає силу, я новими пестощами вдмухувала на мить в його слабке тіло життя, немов справді сціляючи його. Мої поцілунки—це цілюща вода, вони вбивали його, тільки штучно збуджуючи його, на мить.

— ...Ще... ще... ще...

В поцілунках моїх—неймовірний злочин. Жах! Я знала, що вбиваю Жоржа, намагалася через те вбити й себе тією самою насолодою, тією самою хворобою. Я вбивала його й віддавала своє життя свідомо. Я в нестямі якійсь ішла на смерть, хотіла захворити від нього.

Одного разу в моїх обіймах він страшенно закашляв. Я побачила на вустах його страшну криваву слину, злизнула язиком і проковтнула її, мов цілючу воду...

Незабаром йому багато погіршало. Ненастаний кашель чимраз частішав, чимраз дужчав. Кашляв кров'ю і часто був непритомний. Схуд, висох, мов кістяк. Де ті радоші ділісся, що сяяли на весь дім. Знову дім—мов у жалобі. Знову бабуня цілими днями в сусідній кімнаті плаче та молиться, все з страхом дослухається, чи не останній крик, чи не останнє зітхання того, хто є для неї тут на землі останнім. Як вийду я з кімнати Жоржевої, вона зараз слідом за мною, питає, що трапилося, чого я вийшла.

— Ви вбиваєте себе, бідна дитино, казала мені старенька. Неможна ж кожної ночі сидіти біля Жоржа. Це неможливо. Я найму сиділку.

Я відмовлялася, а вона ще більше дякувала мені. Сподівалася, що, раз створивши диво, я можу створити його ще раз. Який жах. І я... була остання її надія!

Приїхали з Парижу лікарі і дуже здивувалися: хвороба розвивалася нечуваними кроками. Нікому з них, як і взагалі ні кому, й на думку не спала жахлива дійс-

ність. Виписали якісь ліки, щоб заспокоювати кашель, та й годі. Тільки Жорж був веселий і безмежно щасливий. Він не то що не скаржився, ні; вся душа його в кожному слові, в кожному рухові, погляді, дякувала мені. Инколи після того страшенної кашлю, він казав мені:

— Чому тужиш і плачеш? Твої слізки зменшують мое щастя, яке так сповнює мене. Запевняю тебе, що смерть, то замала розплата за те нелюдське неймовірно велике щастя, що ти мені дала. Я гинув. Смерть уже в мені була, ніщо не могло її відігнати. А ти зробила її ясною, чудовою... Я кохаю тебе, я дякую тобі... Не плач же, моя кохана...

Та запал мій уже минав. Сама собі страшенно гідка, жила я під гнітом своєго жахливого злочину. Одну надію мала, одну потіху: захворіти від Жоржа й померти вкупі з ним, одночасово. Але мій жах доходив краю, мені здавалося, що трачу розум, надто коли Жорж впивався вустами, вимагав ще і ще пестощів, а я не могла відмовити йому, нє вчинивши нового злочину, нового вбивства.

...Ще... ще... ще...

Уже зовсім не мав сили для пестощів її змислового збудження, часто падав без тями мені на руки.

І те, що мусіло статися, сталося...

Шосте жовтня було. Тепла, ясна осінь. Лікарі радили, як-найдовше тримати хворого над морем, аж поки поїдемо на південь. Уесь день Жорж був спокійніший, ніж завжди. Лежав у своєму кріслі перед відчиненим вікном, добре завинений в ковдру. Принаймні чотири години з насолодою дихав чудесним морським повітрям. Усе йому радоці—і сонце, і безлюдний беріг—повітря. Це вперше такий веселий був. Та як страшно було дивитися на це веселе обличчя худого-худісінського хлопця. Важко невимовно було дивитися на нього. Кілька разів я вибігала з кімнати щоб десь виплакатися... Пропонувала йому читати вірші.

— Ні,—сказав: ти сама для мене—поема.

Йому заборонено було багато розмовляти. Стомлотовався і починав тоді кашляти. Та й сил не мав говорити. Все, що лишилося від життя, від почуття— все було в його огненних блискучих очах, що світилися страшною силою. Увечері, здавалося мені, він зовсім не страждав. Бачу його, мов живого,—високо піднята на подушках голова, спокійно крутить своїми довгими худими руками торочки на занавісці, всміхається і стежить полум'яним поглядом за мною.

В кімнаті для мене стояла маленька канапка і, щоб ми не соромилися один одного (яка іронія!)—перегородка. За нею я роздягалася. Та на канапці я майже не спала, бо Жорж вимагав, щоб біля нього була завсіди. Він тільки тоді почував себе справді зовсім щасливим, як поруч з собою мав мое голе тіло.

Спокійно, поспавши годині дві, десь коло півночі він прокинувся. Його трошки трусило. Щоки розчervонілися рум'янцем. Побачив, що сиджу над головою його, а лиць мокре від сліз, і з легким докором каже:

— О, ти знову плачеш! Значить ти хочеш мені неприємно робити. Чому не лягаєш? Іди сюди, біля мене лятай...

Я зараз же послухалася. Заперечувати йому не можна було, зразу б погіршало. Знав, що не зважуюся сперечатися і користувався з цього. Тільки лягла до нього, зараз обійтися, цілувати почав.

— О, прошу вас, Жорже. Тільки не сьогодні. Будьте розсудливим зараз!—благала його.

— «Тільки не сьогодні». Ти завжди однаково говориш. Тільки не сьогодні! Я маю час чекати?!

— Ах, пане Жорж. Так що ж, ви хочете, щоб я зовсім вас убила,—заплакала я. Хочете, щоб усе життя мене гнітило сумління.

Усе життя. Я забула вже, що хотіла вмерти разом з ним, вмерти через нього, вмерти, як він...

— Пане Жорж, пане Жорж, хіба вам не шкода мене, благаю вас...

Його вуста вже міцно вп'ялися в мої.

— Мовчи... —каже, задихавшися.—Ніколи я не любив тебе так, як сьогодні...

Раптом руки безсило впали на ліжко... Останній подих. Червоним струмком з рота кров потекла й обілляла мені обличчя.

Вмент стрибнула з ліжка. Навпроти в дзеркалі побачила своє скривавлене лицце. В нестямі бігала по кімнаті, хотіла крикнути... і мовчала. Інстинкт самоохорони, побоювання, що мій злочин виявиться, підлив розрахунок. Я вмить зрозуміла, що до кімнати нікого не можна зараз пустити. Не можна, щоб побачив хто мене й Жоржа в такому вигляді...

Мені стало ще сили відчинити двері до залі, а тоді до передпокою і прислухатися. Тиша. Увесь дім спав... Підійшла до ліжка, підняла легеньке, мов пух, тіло, обхопила руками його голову. Кров текла з рота густим струменем. Від очей виднілися тільки почервонілі білки.

— Жорж! Жорж! Жорж!..

Кличу, кричу—тиша. Він не чує вже... Він не почує вже нічого, що твориться на землі...

— Жорж! Жорж! Жорж!

Пустила його тіло, воно впало на ліжко. Пустила з рук його голову—вона важко зсунулася на подушку... Приклала руку до серця—кінець...

— Жорж! Жорж! Жорж!

Моторошно від цієї мовчанки, від цих мертвих вуст, непорушного тіла. Вся розбита від горя я втратила притомність.

Не знаю, скільки часу я пролежала так на килимі. Тільки отямилася—стукала молоточком одна думка—знищити всі докази своєї провини. Вимила обличчя собі, одяглася, навіть прибрала ліжко і кімнату. А тоді... я розбудила весь дім, крикнула на весь дім страшну звістку...

Не забути тієї страшної ночі, своєї муки. А сьогоднішня ніч її нагадує: Вдарила громовиця, така, як тоді,

коли стала я вбивцею бідного хлопчика. В садку гуде вітер, мов море виє там, на тій проклятій віллі, в Гулгаті...

Як поховавши Жоржа, повернулися ми до Парижу, я категорично відмовилася лишитися в бабуні його. Вона дуже вмовляла мене, але я, я хотіла мерщій втікти, не бачити її обличчя в слізах, не чути ридань її, що краяли мое серце. Все дякувала мені бабуня, згадувала мою відданість, героїзм мій, називала мене «своєю дорогою дочкою». Обіймала, пестила... Я мусіла згодитися ще два тижні перебути в неї. Скільки разів отановувало мене майже непоборне бажання призватися їй у всьому, розповісти те, що гнітило душу. Навіщо? Чи ж полегшало б їй? Я тільки додала б їй страждання, вона думала б, що без мене внук її жив би ще. Та й мушу відверто сказати—не ставало сміливости, не могла я зважитися на такий вчинок... Так і поїхала від неї з своєю таємницею, засипана подарунками, майже свята в її очах.

Того самого дня, як відійшла од неї, поверталася з рекомендаційного бюро й зустрілася на Елісейських полях з давнім своїм приятелем—льокаем. Колись з півроку працювала з ним укупі в одних панів. Два роки з гаком вже минуло з того часу. Шукав також посади. А поки—мав ще трохи грошенят, то й не дуже квапився з роботою. Хлопець був хоч куди, веселий і до гулянок мав смак.

— Пообідаємо вдвох,—пропонував мені. Мені треба було розважитися, відогнати від себе важкі думки. Тому згодилася.

Узяв мене під руку, повів до одного ресторану на вулиці Камбон. Без перестанку якось непристойно жартував, та жарти його мене мало обходили. Навпаки, мов приемно було знову поринути в ту грязюку, повернутися до колицьного життя. По обіді, пішли перейтися трохи бульварами, зайшли до кіно. Я трохи сп'яніла від вина, розкисла. Ми сиділи в темній залі, і під

оплески публіки—бо на картині йшла французька армія—обняв мій стан і поцілував шию.

Потім провів аж до дому. Мовчки кілька хвилин посторонні біля дверей. Він палічкою ляскав себе по нозі; я ногою підкидала шматочок шкоринки з помаранчі, яка валялася долі...

— Ну, до побачення, сказала йому.

— Ні. Я піду до тебе...

З почуття власної гідності я опидалася.

— Що тобі? Горе яке гнітить душу? Так це тоді найкраще... настоював він.

Кінець-кінцем, таки увійшов укупі зі мною. В отелі, де я жила, за мешканцями не дуже дивилися. Вузькі, темні сходи, брудні поручні, сморід, взагалі якийсь підозрілий вигляд—мов вертеп. Мій приятель покашляв, щоб підбадьоритися, а я думала про віллу в Гулгаті та розкішно вбрані кімнати на вулиці Лінкольна.

Скоро вступили до моєї кімнатки й замкнула я двері,—він кинувся на мене; піднявши спідниці, брутально кинув на ліжко...

Мов корову... О, які ми нещасні!..

Знову пірнула я у вир життя. Нові обличчя, обійми на мить, життя в заможніх родинах, а часами знову вулиця перед тобою,—все, як було...

Як дивно! Перед смертю Жоржа я цілком щиро, може з якоється жадоби віддати себе в жертву, хотіла вдвох із ним умерти. А помер він—і раптом страшений переляк: а що, як я справді захворіла від його поцілунків. Найменший біль, якась дурниця—я вже мов несамовита... Часто вночі прокидалася вся мокра від холодного поту. Обстукувала собі груди. Від однієї думки такої справді почувала біль, роздивлялася свої слизоти, добачала там червоні нитки. Лічила живчика й почувала, що мене трусить. Подивлюся в свічадо—і щоки мені здаються такими рожевими, як і в Жоржа. Якось, виходячи з балю, застудилася, кашляла весь тиждень і вже приготувалася вмирати. Клала на себе пласти-

рі, ковтала всілякі ліки й офортували на церкву. Та в дійсності здоров'я мое ані на трохи не погіршало, як і раніше чудесно зносила й горе, і втому, і розваги.

Кожного року шостого жовтня я несла на могилу Жоржа квітки. Минулого року пішла також. Поховали його на Монмартрському цвинтарі. Іду, і на головній алеї, кілька кроків перед себе, бачу його безталанну бабуню. Постарілася, страшенно постарілася вона. Уся схилена, непевними кроками ледве посувалася, спираючися на обох своїх наймитів, що вели її під руки. Вони—так само старі, так само схилені, так само непевно ступають ноги. А позаду—носій з великим вінком білих і криваво-червоних троянд. Я пішла ще повільніше, не хотілося наганяти їх, щоб не пізнали. Сховалася за якийсь високий пам'ятник і чекала, поки нещасна жінка повернеться назад з могили свого унука. Ішли вони назад так само прибито, бічною стежечкою, якраз повз мене. Ще більше притулилася я до пам'ятника, щоб і самій не подивитися на них. Чи пізнали? Навряд. Нікуди не дивилися, нічого навколо не бачили. Очі—десь у далечінь, як сліпі, вуста щось шепочуть. Мертві душі, що не можуть знайти собі могил! Мов огнем випечена майнула та трагічна ніч—мое обличчя в крові й струменем кров з Жоржевого рота... Полекшало тільки, як вони зовсім зникли з очей... Де то вони тепер, ці старі? Може вмирають, може вже померли. Чи знайшли собі, нарешті, спокій?

Яке божевілля спало на думку цій нещасній жінці зробити з мене сиділку до такого вродливого хлопця, як Жорж. Вона ніколи нічого й у гадках не мала, нічого не бачила, не розуміла... І досі мене дивує це. Хіба ж можна так довіряти?

Перекинулася кількома словами через тин з капітаном Може. Нагнувшись над новою грядкою, пересаджував він братки та левкої. Угледів мене, покинув свої квітки й підійшов побалакати. Видимо, зовсім не гнівається на мене за свого тхора. Був даже веселий. З

ретотом розповів, як сьогодні вранці піймав білого кота Ланлерів.

— Це вже десятого спіймав. А щож, нехай не ганяють, хай не псують мої грядки. Щоб оце так і самого Ланлера з його половиною! Так, так, непагано було б. О, показав би я їм!

Далі каже: — А пам'ятаєте, Клебера, моєго маленького тхора?

— Ну...

— Адже я з'їв його тоді.

— Смачний?

— Не дуже... Нагадує поганого трусика.

Це ми так пом'янули бідолашного тхора.

Потім капітан оповів мені, як минулого тижня, під дровами, знайшов їжака. Ім'я йому вигадав — Бурбакі й хоче зробити хатнім. Оце так ідея! Така розумна тварина, весела і надзвичайна річ — усе єсть.

— Заприсягаюся! — кричав капітан. Одного дня цей клятий їжак їв біфштекс, боби, сало, сир, конфітуру. Надзвичайна тварина, кажу вам. Страшенна ненажера. Він — як я, все єсть!

Саме на ту хвилину, хлопчик — наймит капітанів віз на возику каміння, коробки з-під сардин та всяку нечисть. Капітан підклікав його й почав кидатися сміттям до нас у садок, голосно приказуючи:

— Ось, на тобі, свине ти така! Ось тобі, йолопе!

Каміння й всяка нечистота сипалися на грядку, яку Жозеф що-йно засадив горохом.

— Ще, ще на тобі, мерзотнику, ще!..

Незабаром всю грядку зруйновано дощенту. Капітан голосно радів. Потім підкрутивши свого сивого вуса, ласо промовив до мене:

— Мадмуазель Селестіно, ви дуже красива дівчина, чорти б його драли. Ану, заскочте до мене, як Рози не буде дома. Га? Це ж ідея!

Він ніколи не замислюється.

28-го жовтня.

Аж ось коли дістала листа від Жана. Дуже стриманий лист. Немов ми ніколи не були близькими. Ні одної згадки, ні одного дружнього слова, ніякої ніжності, нічого, нічого... Пише тільки про себе. Як він каже,— тепер десь високо залетів. Це відчувається, навіть у тоні. Завсігди мала його за хвалька, але на таке не сподівалася. Чоловіки не вміють з достатньою гідністю зносити ні успіху, ні слави.

Він досі за старшого льокая у графіні Фарден. А графіня Фарден, либоń, найславетніша тепер жінка в цілій Франції. Крім обов'язків льокая Жанові доручено ще дещо нове,—бути за політичного маніфестанта та конспіратора-рояліста. Він маніфестує, як і Коппе, Леметр, Кене-де-Борепер, конспірує вкупі з генералом Мерсьє.

Як і вони, він ворог республіки. Якось останніми днями увечері він був укупі з Коппе на зібранні Ліги Французької Батьківщини. Пишно стояв на естраді позад цього «великого патріота». Так само цими днями, коли виходили з мітинга дрейфусарів, де послала також його графіня, щоб «перебити ребра космополітам», його забрали в поліцію за крики: «Смерть євреям, хай живе король, хай живе армія». Графіня налякала уряд, що інцидент цей був знято в палаті, і Жана звільнili. За таку славну поведінку Жанові накинули ще двадцять франків на місяць, а Артур Мейер присвятив йому кілька слів у «*Gaulois*». Його ім'я можна також прочитати в «*Libre Parole*» серед тих, хто офірував на пам'ятника полковникові Анрі. Жан дав 100 франків. Це також влаштував йому Коппе. І знов таки той самий Коппе влаштував його за почесного члена Ліги французької Батьківщини.

Одного разу, під час снідання у графіні генерал Мерсьє називав його: «Наш відважний Жан». А Жюль Ге-

рен у своїому «Antijuif» під заголовком «Ще одна жертва євреїв» наш безстрашний товарищ, антисеміт Жан і т. и... І ще... художник Форен, що днює та ночує у графіні, примусом змалював Жана для картини «Душа Батьківщини». Як чудесно пощастило йому на знайомства з видатними людьми, на відзнаки ріжні та на... грошенятка! А ось коли, як кажуть, генерал Мерсьє викличе його за неправдивого свідка в майбутньому процесі Золя, тоді аж діде справжньої слави... А втім, брехливо свідчити нині це значить не тільки досягти слави, ба й великих грошей, так от мов головний виграш дістати. Сам Жан уже спостеріг, що в кварталі Елісейських полів чимраз більше уваги йому віддають. Як вечорами сідає в кав'ярні в карти пограти, або вийде на прогулку з собачками графіні, всі цікаво поглядають на нього з великою повагою. Та слава ця, певна річ, не буде в межах одного кварталу, а швидко пошириться на весь Париж, а там і на всю Францію. Тим-то він, як і хазяйка його, графіня, вже передплатив «Argus de la Presse» і діставатиме в такий спосіб витяги з усіх газет з замітками та статтями за свою особу... Він, звичайно, надішле мені що-небудь особливо цікаве про себе й це все, що може зробити мені, бо-ж цілком зrozуміло, що тепер не має часу зі мною панькатися. Пізніше, цеб-то, як «ми будемо біля влади»—пише далі він, пишаючись, матиме, звичайно, й мене на увазі. Проте все, що трапилося зі мною, все з моєї власної провини. Я, на його думку, ніколи не була розважлива й послідовна. Кидалася дурнісінько найкращими посадами. А коли б не казилася, не крутила дурниць, мала б, може, також, найкращі стосунки з генералом Мерсьє, Коппе, Дерулем і може б також читала своє ім'я на сторінках «Gaulois» і таке інше, і таке інше...

Трохи не плакала, читаючи листа, бачучи, що Жан зовсім кинув мене. Нічого на нього сподіватися, та й взагалі мені більше сподіватися ні на кого...

Ані словечка в листі про ту, що замінила йому

мене... Я бачу її, бачу їх обох у такій знайомій кімнаті; ввижуються обійми й пестощі іхні, біганина по театралах та вечірках. Як і зі мною... Повертається на хвилину в своєму плащі від дощу з гіподрому й каже до неї, як колись часто—густо казав до мене: «Позич мені твоєого годинника та персні—заставлю зараз». А, проте, може, ставши за політичного маніфестанта та конспіратора—рояліста, набув і нових звичаїв. Може замало йому тепер покоївок, може перейшов до панських кімнат. Так, мабуть я сама винна... Так судилося—не можу втриматися більше, як півроку ніде. Як не виганяють, надокучає і відходжу сама. Завжди хочеться вирватися на волю, якісь чудні надії збуджуються... десь далеко-далеко полинути... А як побула в Гулгаті біля бідолашного Жоржа... ще більший неспокій, ще з більшим розpacем прагну якоїсь недосяжної мрії. Так недовго зазнала близче іншого життя. О, краще б зовсім не знати його. Це—загибель моя! Яка омана—шлях до того кращого, незнаного, чого прагнеш... Ідеш, ідеш... а навколо те саме. Так—на обрій поглянеш: здається—рожевий, синій... Химерний, як мрія! Підійдеш—нічого; все зникло, до чого йшов, чого прагнув, навколо, як звичайно, як завжди було. Тай чи знаю я, чого мені треба, і що таке є я. Найmit є істота відмінна від усіх; це сотворіння—поза суспільством. Якась мішанина з ріжних частин, що одна одній зовсім не відповідають. Якийсь покрутень людський: від народу простого, що з нього він вийшов, уже відсахнувся і до буржуазії, що серед неї живе, не доліз, хоч тягне його туди. Втратив міць народу, якого зрикся, а від буржуазії набув тільки хиб її, тільки розпусти, боязливості, підлоти, злочинного егоїзму, якого задовольнити не сила. І виправдатися не можна, ніби хиби ці тут є наслідок багацтва та розкошів. До них-бо він не доскочив... І душа його, як могла вона не взятися брудом серед цих «шляхетних» людей. Тільки подихати гнійним смородом розкладу буржуазного світу—і ти загубив

навіки свою незалежність, своє я. А серед цього ганебного бруду—наймитові самі страждання припадають. Він часто рेगоче... Це вимушений регіт. Сміється не з дощів, не від буйних надій, що перетворяться у життя, він сміється, щоб заховати душу свою, що повстала. Плакати лекше, ніж сміятись отак... Душа повстала...

А тут—все однакове, не змінилося ніщо. Найгірше та однomanітність мені... Поїхати, втікти... та де ж я подінуся?!

Хазяйкаувесь час однакова—підоэріла, лиха, скучердяйка, мов крига—холодна. І натяку на усмішку. Обличчя скам'яніло. Хазяїн знов живе, як і досі жилися. Здається, на мене трошки губи копилить. Нехай дмететься, про мене! Небезпеки в цьому немає. Поснідавши, зникає на лови, повертається увечері, тільки вже не просить скидати чоботи, і кладеться спати о дев'ятій годині. Так само кумедний, грубшати починає. Як багатії можуть вигадати собі таке існування!.. Инколи думаю за хазяїна. Щоб оце робила з ним? Гроші чорт-ма, а задоволення з нього—ніякісінького. Та ще хоч би пані була заздра... Остобісіла тиша та спокій цієї оселі. Не можу привичайтися, хоч мимохіть навчилася, як це роблять усі в цьому домі, ледве торкалися підлоги ногами. Жозеф називає це—«ходити в повітрі». Дихати нічим тут, а, проте, не відхожу...

Єдина розвага—у неділю, по відправі в церкві, піти до бакалійниці в гості. Бридка мені страшенно—та з нудьги—куди не підеш! Посходимося до неї, теревені розводимо, спльотки зараз, звичайно. Наливочку попиваємо. Аби час згуляти. Минулой неділі звернула я увагу, що серед нас не було маленької жіночки з червоними очима й мордочкою, мов у пацюка. Запитала, де вона.

— Та це дурниця, пусте,—якось загадково відка-
зала мені бакалійниця.

— Вона хвора,.. так!

— Так... та це, власне, пусте... Днів за два підвідеться.

А Роза поглянула на мене, мов хотіла сказати: «Бачте. Яка це спритна жінка».

Сьогодні я тут довідалася новину. Напередодні в Районському лісі мислівці знайшли труп дівчинки, забитої після зґвалтування... Ця дівчинка—дочка залізничного сторожа. Звали її—Клара... Була трошечки придуркувата, але дуже мила, тихенька така. І дванадцятьох років ще не мала. Яка безконечна тема у нас для розмов! уявити тільки собі... що-неділі, все одне переливати...

Роза каже,—а вона завжди знає найкраще за всіх. Живіт у Клари був розрізаний, і тельбухи повипадали. На потилиці та на горлянці виразно позначалися сліди нігтів убивці. Злочин стався десь, мабуть, днів вісім тому, бо труп майже зовсім розклався.

Страшний злочин. Та відчуваю, добре, всі присутні жінки вважають, що вбивство після зґвалтування—менший злочин. Зґвалтування, бачте, ніби зменшує провину, бо, на їхню думку, тут є якийсь зв'язок з коханням. Звичайно, кожна розповіла де-що про Клару, і всі без краю ломали собі голову, хто ж саме вчинив цей злочин. Спочатку поговорили про те, навіщо їй було йти до лісу. Що, правда, на весні та влітку вона перебувала там майже цілими днями, збирала конвалії, робила з них букетики на продаж, взагалі, збирала ріжні квітки та гриби, ну а в осені, чого їй туди заманулося.

— І чом батько її не помічав так довго, що її нема дома? Може це його штуки?!—глибокодумно кинула одна.

— Ну, це нісенітниця. Коли б захотів він таке втнути, навіщо б заводити її до лісу.

— Дуже, дуже підозріла історія,—устряла в розмову Роза.—Я нічого не знаю, не хочу ні в чому запевнювати,—додала з таким виразом, немов усе вже знала...— я нічого не хочу казати, та...

Це «та» роз'ярило нашу цікавість ще більше. Звідусіль посипалося: «А що? А що?»

— Та мене не здивує, коли... (ми всі аж дух притали)... коли б виявилося, що це справа пана Ланлера... А втім, це тільки мої здогади, — закінчила з якоюсь надзвичайною злістю...

Дехто почав заперечувати, інші мовчали. Я запевняла, що Ланлер нездатний на такий жахливий злочин...

— І ви гадаєте таке! Де вже йому?.. Та хіба ж він здатний... Ніколи не стане в його сміливості зважитися на таке,—казала я їм.

— Це він не здатний на злочин! — скривнула Роза. — А як же!.. Ну, а що ж скажете про це дівча Жезюро. А та, у Валентині? А Дужер? Ви, що, забули? Скажіть будь-ласка, не здатний.

— То інша річ, то зовсім інша річ,—кричали деякі, що також досить зле ставилися до моєго хазяїна, а проте не додумалися, як Роза, формально обвинувачувати його в убивстві... Він гвалтує підлітків, це правда, але таких, що так чи інакше згоджуються на це, це ще якось... Але, щоб убивати їх,—ні, ні, цього не може бути...

А Роза вперто сперечалася, ляскава руками по столу, аж слина з рота близкає.

— А я кажу вам... Я певна цього,—репетує знову.

Бакалійниця досі сиділа мовчаки, а наприкінці й собі встряла в розмову.

— Це все темні пригоди. Най дякує та Жезюре, що він її тоді також не пустив на той світ...

Але безсилий був увесь авторитет бакалійниці та вперте базікання Рози, що й припустити не могла нічого іншого. Присутніх це не переконало і вони знов заходилися перебирати усіх чоловіків в окрузі... Чи мало тих убивців знайшлося — кожна називала того, що зуб проти його мала... Маленька жіночка з мордочкою, мов у пацюка, теж висловилася:

— А знаєте, минулого тижня, тут вешталося двоє

ченців-капуцинів, дуже, дуже підозрілих на вигляд. Чи не вони часом...

— Та що це ви, як же можна, святі люди, ченці... страшенно обурилися присутні. Це нісенітниця...

А Роза не вгавала:

— Та кажу ж вам, що це він... Я ж вам кажу...

Повернулася додому. Дорогою на мить спинилася біля каретника, де Жозеф мастив збрую. Тут, над шафою, де старанно були порозставлювані пляшечки з лаками та коробочки з фаткою, красується серед піхтових гілок портрет Дрюомона. Щоб надати йому, очевидчаки, більше величності, Жозеф прикрасив його також і кухонним лавровим листом. Саме навпроти нього висіла на цвяху запона, майже захріваючи портрет папи. На полиці ріжні метелики та патріотичні пісні, а в кутку між мітлами ломака.

Я просто, без ніякої особливої думки, сказала йому:

— А знаєте, Жозефе, у лісі знайдено труп Клари. Її згвалтовано.

Зразу обличчя йому неначе змінилося від цієї несподіванки, та вмить опанував собою і мав уже спокійний, як завжди, вигляд. Але—хоч це був один мент—я не можу забути, як він збентежився. Чому?

— Так, знаю. Сьогодні вранці мені вже оповіли.— Голос рівний. Обличчя байдуже, руки методично обтирають великою чорною шматкою збрую.

Яка краса—ці м'язи, це гарманійно збудоване тіло... ця біла шкіра... Спущених долі очей я не бачу... погляду їхнього не відводить од збруї. Та видно мені широкий змисловий рот, міцні щелепи, мов у дикого звіря. Серце переймається якимось особливим почуттям. Я знов запитую:

— Відомо, хто це вчинив?

— Волоцюги, мабуть, які, або єvreї,—здвигнувши плечима, може серйозно, а може й жартома, каже, підвішли голову.—Однаково, вбивці їм не знайти. Суд наш—самі хабарники.

Поклав зброю свою на місце. Тоді, дивлячися на портрета Дрюомона, додав:—Ex, коли б цей тримав владу над нами. А то...

Не знаю, чому—якимсь тривожним сумом сповнилася душа моя...

Інколи, бува, як хазяйка піде собі з дому, я йду під браму постояти, правити теревені з Розою. Вона все підгляне, підслушає, що тільки трапилося в нас, вона вже знає. Хто прийшов, хто вийшов—не сковається,—доглядить... Вона ще погрубшала, стала ще червоніша. Нижня туба звисла, блузка ледве стримує величезні груди. А в голові—зажди тільки непристойні думки. Тільки це бачить... тільки за це думає... все життя її в цьому лише... Де зустрінемося з нею,—мусить, насамперед оглянути мій живіт, і перше, що скаже:

— Пам'ятаєте мою пораду?.. Скоро помітите «щось» у себе, зараз же, не гаючися, до бакалійниці Гуен...

Тільки й думки її. Божеволіє на цьому. Надокучила страшенно, мусіла їй одного разу сказати;

— Нащо це вам обов'язково здалося, щоб я «щось» помітила в себе... Я, навіть, не знайома тут ні з ким...

— Ну, каже,—це так швидко може статися, що й не опам'ятаєшся... Це таке лихо... На мить стратиш голову... і вже... Бува й сама не знаєш, як то воно вже й трапилося. Багато доводилося мені бачити таких, як оце ви. Певна, що нічого з нею не трапиться, а воно вже і є. Щастя велике, що з бакалійницею цією нічого боятися. Розумна жінка—скарб чистий у нашій місцевості. Колись давно, тут, було, самі діти бігають, за ними нікого й не видно... Повінь просто. Ганяють по вулицях, по дворах вештаються, під ноги тобі лізуть, крик, галас... А тепер,—бачили. І не видно ніде...

Посміхнувшись непристойно трохи, знову плеще:

— Звичайно, не тому, що дівки менше блазнуть.

Ні, може, навіть, навпаки. От ви ніколи не виходите увечері, а тоб побачили... як під каштанами гуляють. Скрізь по лавах парочки сидять собі, цілуються, милуються, обіймаються. Тут же нічого такого немає. Кохання така чудесна річ... Хіба ж можна без цього жити. А от уже малечі наплодити—ото вже справа гірша. А дивіться, у нас їх ніхто й не має. А все наша мила пані Гуен. Одна неприємна мить і все гаразд. Це ж така дурниця. І живи собі спокійненько знов. Я б на вашому місці й не вагалася б. Вродлива дівчина, чудово збудована—для вас мати дитину це ж загибель.

— Та, заспокойтеся, нарешті,—кажу: не маю жодного наміру плодити дітей.

— Та хто ж цього хоче! Тільки... Ану признайтесь, хазяїн ваш нє пропонував вам?...

— Ні, чого це ви...

— Дивно дуже... Відомо ж усім, що він на це меткий. Ну, а в садку тоді вранці, що він вам казав?

— Запевняю вас...

— Це ви чомусь не хочете признаватися,—похита-ла вона головою.—Ви боїтесь мене... Звичайно, це ваша справа. Та тільки шила в мішку не сховаєш...

Я вже не могла стриматися. Розлютилася і кричу їй:

— Що це таке справді? Ви думаете, що я буду гуляти з кожним, хто трапиться... з старими мерзотниками... як інші...

— Придержіть трошки язичка, моя люба,—холодно відказала мені.—Є старі краї за молодих. А втім, справді, ваші справи мене не обходять... Я зовсім забула,—вже цілком люто додала,—Ланлерові вашому до смаку тільки нестиглі овочі. Як на чий смак...

...А повз нас ідуть селяни й низько з пошаною вклю-няються Розі:—На добридень, панно Розо. Як ся має капітан?

— Спасибі, гаразд. Саме вино переливає...

Ідуть дорогою буржуа, вітаються з пошаною до Розі:—Доброго здоров'я, панно Розо. Як пан капітан?

— Як завжди, гаразд, спасибі. Дякувати за ласку.

Проходить тихою ходою повз нас священик. Побачивши Розу, він привітно посміхається, вклоняється, згортає відкритого требника, зупиняється і каже:

— А, це ви, моя дитино... Як капітан?..

— Спасибі за ласку, здорові, оце пораються в льоху...

— От і чудесно... Спідіваюся, він насадив багато квіток, і на свято Божого Тіла ми гарно прикрасимо вівтар...

— А як же, а як же, пане кюре...

— Мое шанування капітанові, дитино...

— Спасибі, спасибі...

— Бувайте здоровенькі. От щоб усі парафіянки мої скидалися на вас...

І знову розгорнувши своєго требника, іде далі.

Сумна, незадоволена, ба навіть лиха йду додому. Ну що ж, нехай ця бридка Роза насолоджується щастям своїм та пошаною всієї околиці... Ще тільки бракує, щоб священик, мов святу, поставив її в церкві між двох свічок з вінцем над головою...

IX.

25-го жовтня.

Чомусь дуже інтригує мене Жозеф. Якась таємниця навколо нього; ніяк не одгадаєш, що діється в цій мовчазній і чужій душі. Це має бути надзвичайна людина, відмінна від усіх. Я спускаю очі від погляду його пильного й загадкового. Ходить він теж якось дивно—мене завжди обіймає жах від цієї ходи:—так мов ковзає, наче ноги його звикли до кайданів. У монастирях так ходять... або на каторзі засланці. Що ж, можливо він був усюди... І вся постать його, і широка спина, і труба з міцними жилами шия нагадують щось звіряче, дике. Так, це не людина, а хижий звір...

Скрізь «відверто» проповідуює свій антисемітизм—це

також доводить лютість і кровожерність. Більше ні про що не висловлюється, все мовчить. Ніхто не знає його думок. І жодної риси, властивої наймитам. Ніколи не скажиться, не скаже слова поганого про хазяїв, а вилляти їх—і поготів. Ставиться до них з великою повагою, але не запобігає ласки і, здається, дуже відданий своїм хазяям. Ніколи не дозволить собі буркотіти, хоч і дуже важка припадає йому робота. Має спритний на винаходи розум і великий митець у всьому, вміє найрізноманітніших річей, що аж ніяк не стосуються його обов'язків. А хазяйське майно йому, мов своє—так береже, охороняє, доглядає добра, жене геть же браків і волоцюг. Справжня вірна та віддана собака. Такі наймити були давно-давно, ще за передреволюційного часу. «Нема над нього ніде, це—діямант». Це так про нього по всій окрузі. Я довідалася, що є багато охочих на нього, багато людей спокушало його покинути Ланлерів—з Луве, Ельбефа, з Руану; винятково добрі умови й нагороду пропонують йому. А він—одмовляється і, навіть, не вихваляється. В цьому домі він за наймита вже п'ятнадцять років, це—його дім. І доки не проженуть, сам нікуди не піде... Уже на що підоэріла хазяйка, а йому в усьому йме віри. От нікому ніколи не повірить. А в чесності й вірності Жозефовій сумніву не має,—«Справжній діямант»... і собі казала: «У вогонь, і в воду за нас». І хоч яка скупердяка моя пані,—Жозефові сипляться подарунки.

Але щось примушує мене стерегтися цієї людини. З ним пришов до мене якийсь неспокій. Проте Жозеф мене дуже-дуже цікавить. Приглянулася краще до нього, і вже не здається, як раніше, дурним і брутальним музиком. Бачу вже, що хитрун він не аби-який. І, мушу призвати, не здається тепер він таким старим і потворним. Може це тому, що бачу так часто, звикла до нього. Від звички, мов у сутінках, і речі, і люди здаються кращі. Отак звикаєш до людини, багато де-чого вже не помічаєш, і навіть горбань, коли бачиш його

що-дня, кінець-кінцем наче не має вже своєго горба... Але тут щось інакше; Жозеф приніс мені щось незнане, щось глибоке... І дуже мене зацікавив.

Не гармонійний зовнішній вигляд, не правильні, красиві риси потрібні жінкам в чоловікові. Щось інше, якась дужа, могутня дика сила, всупереч власній волі скоряє жінку. І доводиться признатися, в цьому є щось сексуальне та розпусне. І Жозеф має цю силу... Цими днями бачила, як підіймав барильце з вином і любувала з нього—грався він барильцем мов м'ячиком дитина. Надзвичайна сила, спритність, могутні широкі плечі справили на мене величезне вражіння. Сама не знаю чому, та здається мені, між нами йде якась таємна розмова, що де-далі, кожного дня, чимраз міцніше звязує нас...

З вікон гардеробної кімнати стежу, як працює Жозеф у садку. Нагнеться над грідкою, майже в саму землю обличчя, потім враз навколошках поправляє рослини, що в'ються, а там дивися, раптом зник в одну мить, ледве встигнеш голову схилити, мов земля розступилася і забрала його, або перескочив мур. Инколи підеш у садок, як хазяйка загадає йому що сказати,— кличеш, кличеш—не докличешся.

— Жозефе! Жозефе! де ви поділляся?

Тиша... знов гукаєш: «Жозефе, Жозефе! Та де він?»

Зненацька тихо-тихенько постать перед очима виростає, з-за сусіднього дерева, чи то з-за грядки з овочами. Стоїть на сонці непорушно, з рівненько зачесаним волоссям, розхристані, мохнаті груди. Звідки взялася мара, де він був? «Ох, та й налякали ж ви мене, Жозефе»,—тільки й скажеш йому. У відповідь—в очах і на устах страшна загадкова посмішка, мов у серці ножем... Ні, це демон, а не людина.

З таємничию пригодою Клари цілий галас зчинився... Місцеві паризькі газети так хапають, так хапають—не докупишся. «Libre Parole» відверто обвинувачує у

всьому євреїв, пише, що це обрядове вбивство. Понаїхало тієї місцевої влади, вчинялося слідство, допитували. Ніхто нічого не знає. На здогади Рози, яка скрізь племінною язиком, тільки плечима здвигають люди, глузують з неї... А вчора жандарі заарештували бідолашного тандитника, що без жодних труднощів довів, де саме він був у момент цього злочину, дуже далеко від нашої місцевості. Жодного сліду, жодного підозріння... Винного не знайти... Розказують, що влада збентежена; так спритно зробив невідомий злочинець своє криваве діло. Зрештою доміркувались що тут приклади руک добри професіонали на думку влади, найшвидче—парижани. Чути також, що прокурор республіки провадить слідство тільки про людське око. Хіба ж варт витрачати час, розводитися над убивством якоїсь дитини злідарів... З усього можна передбачати, що справу швидко припинять, і таємниця... лишиться таємницею...

Ані трохи не здивувало б мене, коли б хазяйка обвинуватила в цьому злочині свого чоловіка... Я б тільки поглузувала з неї—адже їй слід би трохи краще його знати... Дуже кумедно поводиться з того часу, як відомо стало про злочин, часто кидає на хазяїна дуже дивні погляди. І ще я помітила,—як під час обіду хто позвонить біля дверей, вона якось трошки здрігтається. Сьогодні, поспідавши, хазяїн збирався десь іти. Вона до нього зараз: «Знову бігати, можеш лишатися дома... тобі аби швендяти десь». І, щоб він не пішов, вона навіть гуляла з ним в садку аж цілу годину. А цьому дурневі, звичайно, і на думку нічого не спадає. От йолоп!

Дуже закортіло мені почути про віщо розмовляють на самоті. Увечері, вчора хвилин з двадцять прислухалася за дверима... Хазяїн шарудів газетою, а хазяйка біля бюрка зводила якісь рахунки.

- А скільки я тобі вчора дала?—спитала його.
- Два франки,—відказав.
- Налевно?

— Ну, звичайно, моя люба.

— А мені не стає десь тридцяти восьми су...

— Я їх не брав.

— Ну звичайно, мабуть кішка стягнула...

Оце все, що вони один одному мали сказати.

Звернула увагу, що Жозеф не лобить, як ото ми в кухні розмовляємо про Клару. Скоро я чи Маріянна заведемо про цей злочин, зараз заговорить Жозеф про щось інше, або просто мовчить... Так, так... Не знаю чому не можу відігнати думки, чимраз більше опановує вона мене, що злочинець—він... Не маю, зрештою, найменшого доказу, але ці очі, цей рух мимовільний, що не міг від нього втриматися, як уперше сказала йому про загибель Клари. Певна річ, це моя фангазія... Я намагаюся переконати себе, що Жозеф справді «діямннат». Скажу знову, що маю надто буйну уяву і взагалі романтичний настрій... Та проте я так перейнялася, мимо своєї власної волі, цим підозрінням, що заспокоїтися не можу. І ледве стримую себе, щоб не спитати Жозефа:

— Ану, Жозефе, чи не ви часом згвалтували в лісі маленьку Клару? Це ж ви, старий мерзотнику...

Злочин стався у суботу. Добре собі пригадую,—Жозеф саме на цей час ходив до Районського лісу по землю на грядки. Не було вдома його цілий день, аж надвечір повернувся. Пам'ять малює це так яскраво... Того вечора був дуже схвильований. Звичайно, тоді я не звернула на це жодної уваги, аж тепер тільки всі подробиці кинулись в вічі, повстали з надзвичайною силою. От, тільки ніяк не можу пригадати, чи тієї це суботи було, як Жозеф ходив до лісу. Мабуть мені здається, я просто намагаюся сама себе переконати, що злочинець він... Слідство навіть не встановило, що до місця злочину йдуть сліди колес по сухому листі на траві. Встановлено лише факт насильства й убивства та й годі... Мабуть саме через те і я думаю над цим. Злочин зроблено так майстерно... найменшого сліду, щоб запідозріти кого...

Ні, ні, це тільки Жозеф. Я мучилася, хвилювалася, вкрай стомилася від цієї думки.

Якось сиділи ми мовчки. Я раптом питаю:

— Жозефе, чи не пригадуєте, якого дня ви ходили до лісу по землю? Може згадаєте?..

— Навіщо вам це здалося?—запитав, не кваплячися, повагом відкладаючи в сторону газету.

— Та так, хочеться знати...

Пильний погляд зустрівся з моїми очима. Мов намагаючися згадати, згодом відповів:

— От, не знаю, здається це було в суботу.

— Тієї самої суботи, коли знайшли згвалтовану забиту Клару?—поставила я питання руба. Тут уже мої очі не зустрілися з його очима. Та побачила я таким поглядом, що мені стало моторошно, аж за шкорою пішов мороз. Моє нахабство мене зрадило, я мовчки відвернулася.

— Можливо, ваша правда,—сказав мені. Так, так пам'ятаю саме тієї суботи ходив я по землю... От ще ці жінки мені!—додав Жозеф: найкраще б зробили, щоб почали думати про щось інше. Наприклад, як би читали газету, довідалися б, що в Алжирі ще євреї побили... Це принаймні, не даремна річ.

Ви думаете, він хоч трошечки показав своє хвилювання, хоч трошки голос йому затрептів?! Я замовкла, а він спокійнісенько взяв газету з столу, знову заходився читати... А я знов з своїми думками. От коли б знайти щось таке, що доводило б Жозефову жорстокість... Але поки я тут, протягом такого довгого часу, мені в око нічого не впало. Це ненависть до євреїв, загрози вбити їх, мордувати, різати й підпалювати—я гадаю, просто вихваляння й політика. А мені хочеться відшукати щось певніше й виразніше таке, що яскраво виказало б його нахил до злочинства. Але тільки підозріваю, надаю своїм вражінням, може з цікавости, а може з страху, великого значіння. Я нічого не знаю... Цікавість, чи страх? Нічого, нічого не знаю.

А втім... дещо... ох якось лячно згадувати... Так, я помітила... це щось неймовірно жахливе... Тут уже не вигадка, не перебільшу я нічого. Жозеф звичайно в нас забиває курки, качки та трусики до іжі. Качки він б'є старовинним норманським способом, устромлює їм у голову шпильку. Міг би вильно забивати їх зразу, не мордуючи. Але для нього насолода, отак, яко мога довше мордувати птицю, бачити, як тіпається вона в руках, як завмирає в неї серце. Тішиться з цих мук, з цієї тяжкої повільної агонії, з такої жахливої смерти. Одного разу я бачила, як він забивав качку. Стискав птаха колінами, однією рукою поволі здушував їй горло, другою встромляв тихо-тихо, поволен'ки — в голову шпильку. Так повагом обертає нею, мов каву молов. «Нехай потіпається. Що тяжче вмиратиме, що довше мордуватиметься, то смачніша буде», — спокійно приказував. А качка бідолашна пручалася, тіпалася об коліна Жозефі, викручувала так страшно шию, тіло їй кольками билося... А тоді... Жозеф кинув птаха на підлогу та спокійно, задоволений, тішився, дивлячися на її божевільну передсмертну боротьбу...

Я не витримала. — Годі, Жозефе, киньте це! — скричала. — Забийте її, не можна так мордувати тварини.

— А я дуже люблю це... Так втішно дивитися...

Сиджу, згадується мені цей випадок яскраво і до божевілля хочеться крикнути йому: «Це ви згвалтували Клару!.. там у лісі... Так, я знаю це... Ви, ви, старай мерзотнику!..»

Так я певна цього. Що з нього таки не аби-який мерзотник, це я вже розумію, а проте... Я зовсім не збираюся триматися від нього далі, ні, навпаки... Ні, ні, я ж не закохана в ньому! Та мушу призватися, страшенно мене цікавить Жозеф. Дивна річ, мое серце завжди тягнулося до всіляких мерзотників; щось таке є, щось хвилює вашу кров, п'янить, якась могутня сила в них скоряє жінку; негідник, мерзотник, хоч який він паскудний, а все менше, ніж «порядний» чоловік. Тим-

то і в Жозефові найбільше мене лютить те, що має славу «порядної» людини. Я б ще більше захопилася, коли б відверто тримався, як мерзотник... Хоча... Тоді, мабуть, не було б цього таємничого серпанку, що так мене захоплює, так вабить мене.

Тепер я вже трохи заспокоїлася, знаю—бо напевно це він, тільки він згвалтував Клару. Так... в ін...

Я давно вже звернула увагу, що подобаюся Жозефові... Ставиться якось краще, іноді хоч і огризнеться, так якось ласково. Раніше погляд був лютий (а втім може, це знов моя буйна уява). Тепер дивиться інакше, що правда, якось особливо та очевидячки, щоб краще мене розпізнати. Він ставиться до всього дуже підохріло—селянин, звичайно—ніколи відверто не поговорить, боїться. Але день-у-день ця підохрілість його що до мене меншає. Навіть, дуже мілій буває і поводиться так, щоб довести мені своє дружнє почуття, сподобатися мені. Виконує, замість мене, найважчу роботу, так статечно, і не дбає зовсім за подяку мою, не має на меті використати мене.: Ну, а я і собі, щоб трохи віддячити—штопаю карпетки, зашивую штани, сорочки, в шафі йому порядкую, і скажу поправді багато ретельніше, ніж у хазяйки.

І він мені каже, а очі такі задоволені:

— Оце гаразд, Селестіно... Ви дуже гарна жінка... Вмієте лад дати. А в цьому найбільше щастя. І як це хороше отак... як ото гарна жінка. Краще й бути не може...

Раніше нам доводилося розмовляти тільки випадком. Хіба що вечорами в кухні при Маріянні. Але нічого особливого, цікавого, і ніколи не сказали відвертого слова. А як залишалися вдвох з ним, ніяк не могла розворушити цю дивну людину. Він ухиляється від довгих розмов, гадаю, що боїться себе скомпромітувати... Кілька ввічливих, а інколи й похмурих слів—тай годі!

А за нього говорили очі... Пильно-пильно дивилися, в саме серце заглядаючи, шукаючи, що в мене на душі...

Учора ми вперше довго розмовляли. Вечір. Хазяї повкладалися. Маріянна пішла до своєї кімнати раніше, ніж завжди. Я нудьгувала. Ні читати, ні писати не могла,—нудота... Ще вся сповнена своїми думками про Клару, пішла шукати Жозефа до каретні. Жозеф сидів біля столика, вибирає насіння... Приятель його паламар стояв поруч, а під пахою пакунки метеликів ріжнокольорових—червоних, зелених, синіх, трохкльорових. Цей приятель мав витаращені очі, низький череп, жовте в зморшках лице... Страшенно нагадував жабу... Під столом клубочком лежали дві собаки.

— Ага, це ви, Селестіно,—сказав Жозеф.

А приятель хотів уже сховати свої метелики. Жозеф заспокоїв:

— Вона може чути нашу розмову. Це жінка певна...
І вів далі свою розмову з паламарем.

— Отже, друже мій, ясно. В Базоші, Куртоні, Флер-сюр-Тіллі... І щоб завтра ж таки геть усе пороздавати... Постарайся притягти кого до цієї роботи... Кажу тобі знов—скрізь побувай, до всіх будинків зайди не минай навіть і республіканців. Ти, може, боїшся, що виженуть тебе. Ну, так це пусте. Хоч би одного з цих негідників до нас перетягти, і то не погано. Затим собі—кожний республіканець—п'ять франків...

Приятель мовчки похитнув головою. Відтак зник з своїми метеликами, а Жозеф,—провівши його до штакет, повернувся назад.

— Це знаєте, книжечки деякі, пісні. Проти євреїв. І малюночки там є. Це ми їх ширимо для пропаганди. З попами я працюю. Мої пересвідчення, мої ідеї спонукали мене... Тай гроші з цього маю не аби-які.

Сів знову до столика. Собаки проکинулись, обійшли навколо тай полягали далі.

— Так... Так, є з цього користь,—ще раз сказав Жозеф.—Попи мають великі гроші...

І наче опам'ятивши що надто багато сказав, він додав зараз же:

— Це я вам тільки так кажу, Селестіно, бо жінка ви гарна... я вам вірю. Ви ж нікому не скажете...—Над нами знову нависла таємнича мовчанка.

— Я такий радий, що прийшли до мене,—промовив він знову;—почуваю щиру подяку... це мені дуже присмно...

Це вперше бачила його таким ласкавим, таким балакучим... Схилилася низько над його столом, перевирала відкладене на тарілку насіння, і кокетуючи, сказала:

— Бачите, який ви, Жозефе... Пішли чогось раніше по обіді, ніж завжди. З ким же мені поговорити було... От і прийшла до вас. Хочете, допоможу вам вибирати насіння?

— Ні, дякую, Селестіно, я вже скінчив... Ех, чорт би його забрав, треба ще сходити до парників, там у мене всю салату кроти пойдять... А то, ні... Ні, я не піду зараз... От що, Селестіно, мені треба з вами поговорити. Встав, щільніше причинив двері й повів мене в глиб сараю. На мить я вжахнулася: перед очима—знову Клара майнула, Клара на траві, плями крові... Але Жозеф дивився не люто, а якось збентежено. Ми ледве бачили один одного в блідому свіtlі лихтаря. І голос Жозефів, що до цієї хвилини тримтів, раптом став серйозно й твердо пролунав. — Селестіно, останніми днями я весь час мав намір заговорити про це. Слухайте мене... Маю до вас серйозне почутия... Ви гарна жінка, вмієте всьому лад давати... Тепер я вже добре пізнав вас...

Я жартівливо посміхнулася до нього тай відказую:

— Чимало ж часу віддали ви на це... А чом ви завжди були такий неласкавий до мене. Не розмовляли ніколи, завсігди бувало штовхнете мене... А як буркочете, ось пригадайте собі, як бувало йдеш стежками, де ви підчищуєте... Ех, який же ви недобрий!..

—/Багато соли треба з'їсти, щоб піznati людину.
А що-до жінок—тут сам чорт ногу зламає... Та ще ж
із Парижу ви приїхали... Ось тепер я добре вас знаю...

А я йому на те відказую:

— Ну, коли так, то скажіть же мені, яка з мене
людина?

Впиваючися в мене серйозним і поважним поглядом:—Ви—як я,—каже, мов одрубує. І ще більше оку-
тує мене серпанок таємний.

— Я... як ви?

— Не про обличчя кажу я, звичайно. А душі
наші—однакові. Це так, Селестіно.—Тиша.. За мить
знову чую голос його, тільки м'який:

— Я полюбив вас дуже, Селестіно... І...

— І що, Жозефе?..

— І гроші маю... не аби-які гроші... Грошай трохи
зібраав...

— А...

— Так, трохи грошенят. Не багато, а трохи таки є.
Щось сорок літ по наймах у гарних панів—це-ж щось
значить. Хіба не так? Уже ж калитка не буде по-
рожня!

— Ато ж,—кажу чимраз більше дивуючися.—І ба-
гато ви ото наскладали?

— Так, децицю... Але...

— Ану, скільки, покажіть-бо...

— Хіба ж вони біля мене!—посміхнувся Жозеф.—
Гроші в тому місці, де на них наростають відсотки.

— Ну, та так. Але скільки?—І спокійний урочистий
голос мені:

— Може п'ятнадцять тисяч франків, може більше...

— Що? То це ви багатир!

— Може трохи менше... Або я знаю...

Саме в цю мить, зненацька собаки занепокоїлися,
скочили й помчали, чимдуж гавкаючи, до дверей. Мені
стало лячно.

— Це пусте,—заспокоював мене Жозеф, відштов-

хуючи ногою собаки. Хтось просто пройшов повз нас. А, чуєте, це Роза пройшла, я пізнаю її кроки...

І справді я почула повільну ходу, а далі зарипіла сусідня фіртка. Собаки спокійно полягали на своє звичайне місце.

Я примостилася на лавці в кутку. Жозеф мовчкі ходив туди й сюди, заклавши руки в кешені. Мені було якось не гаразд на душі, і шкодувала вже, що надумала прийти сюди до нього. Він ходив, хвилюючися страшенно, щось мав сказати ще. Минали хвилини одна по одній. Нарешті, він став перед мене й промовив:

— Маю ще сказати вам ось що, Селестіно. Я—з Шербургу. І Шербург—гарне місто, дуже гарне. Моряків, салдатів безліч—все веселе товариство. І торгівля там не аби-яка. Так ото я довідався, що в Шербурзі, випадком, можна нині купити маленьке кафе саме на розиграх. О, Селестіно, тут можна великих грошей за жити, це я кажу вам, я, Жозеф. Тільки ж... Насамперед треба жінки. Гарна, ласкова жінка, яка не від того, щоб і пожартувати, яка дає оживлення, радість і веселощі... Морякам, салдатам—сміху й веселощів, це хлопці гарні, вміють хилити чарку. Жінок вони люблять дуже, втрачатися на них гаразді. Як ви що до цього, Селестіно?

— Я?

— Так, ви, Селестіно. Подобається вам це.

— Як подобається... мені?

Розгублена й здивована я мовчала. Чого він хоче? Несподіванка за несподіванкою і ніяк не добереш, до чого воно йдеться.

— Ну, вам же, вам! кого ж крім вас посадовити в кафе! Хто краще за вас, таку гарну й дотепну, зуміє зачарувати?! Ви й на жартах розумієтесь, та ще як! А очі ці—весь гарнізон збожеволіє від них. І потім ви патріотка... Так як же, Селестіно? Відколи знаю вас, відколи побачив, на що тільки здатна така жінка, ця думка невідступно зі мною...

— Ну, а ви якже?

— Ну, і я... Ми одружимося, звичайно.

— А, ось як! Обурена, сама себе не тямлючи, закричала на нього:

— Виходить, я продаватися маю для вас?!

— Це вже, як хочете, можете розуміти мене,— спокійно здивігнув плечима Жозеф. Відтак підійшов близенько, схопивши руки, міцно-міцно стиснув їх; я ледве не скрікнула. Він казав далі:

— КожноЯ хвилі mrію про вас, Селестіно... КожнУ мить увижається мені це кафе, де сидите ви, ви, Селестіно... П'ятнадцять тисяч франків я маю, а, може й понад цю суму. Лежать вони на відсотках, хто знає, скільки їх там. А ще є речі, і дорогоцінності... В мене чекає вас щастя...

Міцно обняв мій стан. Відчувала всією істотою, що весь запалився бажанням мене. Тільки варт було йому захотіти й міг би... так, міг би робити зі мною, що хоче, задушити мене. Я безвладно трептіла в його руках.

— Маленьке, таке гарне-прегарне кафе... mrіяв Жозеф уолос: все блищить чистотою, сяє... І під великим свічадом—красива жінка, вбрана за ельзаску: шовкова блузочка з широкими оксамитовими стрічками... Подумайте, Селестіно... Я ще поговорю з вами...

Я приголомшена мовчала. Він вразив мене, і слова завмиралі мені на вустах. Такого діва я не сподівалася. І нічого злого не почувала я проти цієї людини. Цинічний Жозеф не був мені бридкий, ні, ні! Ti самі вуста, рот, що впивалися в Клару, промовляли до мене... і руки ті, що душили й забили її, обіймали мене в цю мить...

— Ми ще поговоримо, Селестіно; я старий і не-гарний, можливо... Та запам'ятайте собі одне—не може бути для жінки кращого над мене... Ми ще поговоримо...

«Не може бути для жінки кращого над нього». Це загроза... Чи обіцянка...

Сьогодні Жозеф, як і завжди було, мовчить цілий день. Ніби вчора нічого між нами не трапилося... Приходить, виходить, працює, їсть, газету читає—все, як завжди, як завжди. Дивлюся на нього, і одне бажання відчуваю—зненавидіти його, почути, що страшенно бридкий мені. І ніколи, ніколи з ним не зійтися. Та... я тільки тремчу, думаючи про нього, але... нічого злого не почуваю до Жозефа... Тільки подумати, який же це жах... Жозеф-бо забив і згвалтував у лісі маленьку Клару...

X.

3-го листопада.

Найбільша розвага мені—натрапити в газеті на ім'я колишніх моїх будь-яких хазяїв. І от сьогодні вранці так зрадила я: прочитала у «Petit Journal» ім'я Віктора Шарріго. Написав нову книгу, що викликала величезне захоплення. Називається воно: «З п'ятої до сьомої». Цей твір—сказано в газеті,—зчинив страшений сполох у великому світі. Це близкучий етюд великосвітського життя, насичений глибокою філософією...» І тут таки, поруч, оспівують витворність Віктора Шарріго, його прийоми, його звязки великосвітські... Його прийоми. Непогано сказано! Вісім місяців прислуговувала я в його домі за покойвку і такого плюгавства, а не людей, як у нього збиралося, попошукати треба.

Віктор Шарріго—ім'я славнозвісне. Він давно пропримів у Франції такими творами, як «Сантиментальні бігуді», «Як вони сплять», «Колібрі та папуги» то-що. Шарріго—надзвичайно розумна людина, письменник з величезним мистецьким хистом, та ба! Надто рано зажив слави, надто швидко забагатів. По перших творах, від нього чекали чогось геніяльного: надзвичайна спостережливість, сатира, жорстока іронія. Мав вільні погляди, обов'язки великосвітські вважав тільки за раб-

ство та лицемірство. Не схилявся перед забобонами, прагнув відважно морального й соціального оновлення. Та найбільше повставав він,—як казав мені один його знайомий художник, закоханий у мені (те, що я тут пишу про Шарріго,—з слів того художника), проти сnobізму. Найбільшим огнем обурення картав усю моральну потворність сnobів. Він кинув яскраві та променясті слова, що довго лунали по всіх закутках Парижу, про те, що сnobізм—це тільки наслідок розумового ослаблення. Вже хто, хто, а Віктор Шарріго, здавалося ніколи не захворіє на цю чіпку пошесті, іронія-бо його—найкраща запорука цього. Та... що в світі є непевніше, та несподіваніше, як вчинки людини! I Віктор Шарріго, цей велетень сатири та іронії... Віктор Шарріго, скоро відчув свій успіх, став такий, як усі... З нього зробився звичайнісінський сnob, бо-ж, зрештою він десь в глибині душі своєї завжди був сnob. Ось чому його видатний розум дспоміг так глибоко пізнати сnobізм. Уже друзі його стали негідні приятелювати з ним—потроху відсахнувся старого товариства. Знався тільки вже з видатними митцями, з тим, хто близько стояв до преси, кого можна було скористувати, хто міг ширити його славу. З усієї сили пнувся доскочти того паризького шику. Вбираючися в рединоти часів Луї Філіпа, комірчики та краватки тридцятих років, якісь особливі оксамитові жілетки; цигарки виймав з портсигару, оздобленого самоцвітами з золотим папером на мундштуці. Марні зусилля. Овернського мужика ви бачили перед собою, що ані трохи не відрізнявся од своїх земляків—так само незgrabний, розвалькуватий, а під час і виласятися гараздий. Хоч як вивчав, хоч як жадав набути того паризького шику серед постійних одвідувачів клубів, іподромів, ресторанів, театрів,—спромогтися на нього не сила була. Одягався та взувався в найкращих кравців і шевців—все даремно. Чудесно розумів це сам і як подивиться у дзеркало зараз лається. I пані Шарріго брала собі з нього при-

клад. Раніше—строгі, але вищукані елегантні строї, а як почало подружжя п'яніти від успіху, зразу з'явилися яскраві, але міщанські туалети, руде волосся, дощ са-моцвітів, шовки скрізь. Справжня королева карнавалу! З неї скрізь страшенно глузували. І товариши колишні, вражені цим міщанством, казали тепер про славнозвіс-ного письменника: «Його гострий сарказм зійшов на нівець. Ми втратили його назавжди».

Багато труднощів перемогло подружжя, багато при-нижуватись ім довелось, аж дочекалися, що почали їх приймати, як казали вони самі, у «великому світі». Що правда, цей «великий світ» поки обмежувався не надто значними особами: великі банкіри, якісні венецуельські князі, голоп'яті герцоги... старезні пані, що усе життя їх романи читати та молодших на романі зводити...

Шарріго й уві сні марили тільки одним: поширити це коло знайомих, вище, ще вище залізти.

Якось Віктора Шарріго запросив до себе один дав-ній товариш. А йому ще не хотілося остаточно розір-вати це знайомство, от і написав такого листа: «Мій дорогий! Ми в розpacі. Пробач, будь ласка, що не можемо додержати своєго слова й відвідати тебе в поне-длюк. Щойно дістали запrosини в цей день обідати в Ротшільда. Це—вперше. Ти ж розумієш, мій друге, від-мовитися неможливо, це ж була б жахлива річ. Та я знаю, який ти добрий і певен я, ти не тільки не гніва-тимешся на нас, а навіть радітимеш за нас».

А то ще й таке. Одного разу ходив наймати десь дачу. Потім розповідав: «Неможлива річ. Не знаю, за кого вони нас мали. За журналістів, чи за богему... Ну, я показав ім, з ким мають справу, дав зрозуміти, що маю навіть власного нотаря...»

Ще трохи, і він зовсім, нарешті, відсахнувся всіх давніх своїх товаришів. Вони скрізь нагадували б йому минуле, а він mrяв забути його... Незабаром, замало здалося, що іх приймають, заманулося звичайно вже й у себе вітати гостей. І ось Віктор Шарріго купив не-

великий будинок в кварталі Отейля і мав уже добру нагоду святкуючи цю подію, закликати гостей на обід.

Отоді й побачила їх уперше. Найнлялася до них саме тоді, як зважилися, нарешті влаштувати цей обід. Колись вони давали обіди веселі, милі, серед своїх близьких приятелів. А тепер—урочистий обід, де треба запросити кількох, що вміють поводитися, видатних осіб літератури та мистецтва та осіб з вищого світу, що правда, може не з надто бездоганною репутацією. Та на перший час і їхня присутність—велика честь.

— Не штука ходити на обіди,—казав Шарріго.—А от вже в себе їх влаштовувати...

Багато й уперто міркував він, кого ж запросити. Нарешті заявив дружині так:

— Напевно можна сказати, що на перший раз до нас, крім розведених жінок та їхніх коханців, ніхто не піде. Що ж, треба з чогось починати. І серед них є дуже пристойні, що навіть католицькі газети пишуть про них з пошаною... Ну, а пізніше, як набудемо більше кращих знайомств, ми зможемо їх відсажнутися.

— Справедливо, справедливо,—погодилася дружина Шарріго.—Нині нам важливо привабити найблискучіших з-поміж розведених. Хоч щоб там казали, а розвід же не викидає людей з великосвітського товариства.

— Розвід, бач, гарний тим, що касує старий уже тепер адольтер,—зауважив Шарріго: це тільки наш приятель Бурже розводиться ще над якимсь «християнським адольтером».

— Ні, ти таки не можливий з своїми дотепами,—закричала на нього сердито дружина. От побачиш, побачиш, через тебе ми ніколи не влаштуємо в себе пристойний салон... Запам'ятай собі,—коли хочеш, щоб з тебе була великосвітська людина, навчися насамперед бути дурнем, або держати язика за зубами...

Складали, виправляли, знову й знову виправляли реєстр гостей. Не аби які труднощі! Кінець-кінцем виглядав він отак:

Графіня Фергюс (розведена) та її приятель Жозеф Брігар, економіст та депутат.

Баронеса Гогштейн (розведена) та її приятель, поет Тон Крамп.

Баронеса Бутцінген та приятель її віконт Лагіре, спортсмен, картяр і шулер.

Мадам де-Рамбюр (розведена) та приятелька її мадам Тієрселе, що також бере розвід з чоловіком.

Сер Гаррі Кімберляй, музика—символіст, завзятий педераст та його молодий, як жінка вродливий, худорлявий, білявий приятель Люсьєн Сарторі.

Два академики—Жозеф Дюонон де-Ла-Брі, нумізмат, людина дуже непристойна та Ісидор Дюран де-ла-Марн, вчений синолог та галантний джентльмен.

Портретист Жак Ріго, романіст-психолог Морис Фернанкун та репортер великосвітської хроніки, Поль д-Есуа.

Усім згаданим особам надіслали запрошення. Багато довелося турбот та клопоту покласти, аж усі вони згодилися з'явитися до Шарріго. Тільки графіня Фергюс довго вагалася: а що, як це не зовсім пристойний дім.

— Шарріго,—сказала графіня—пристойна родина? Хіба ж це не він колись на Монмартрі заробляв на ріжних непристойних речах?! Це про нього кажуть, що продавав порнографічні картки. А вона також... кажуть перед одруженням мала якусь авантюру... Позувала навіть, здається... Ні, ви подумайте тільки, який це жах—зовсім гола жінка перед чоловіками, які навіть не є її коханці...

Її переконували, що пані Шарріго позувала тільки для голови; впевняли, що сам Шарріго, людина дуже мстива, може пустити славу про неї в своїх творах. Доводили, що навіть Кімберляй буде на цьому обіді, і кінечко-кінцем вона погодилася... Ну, раз Кімберляй, такий чарівний джентльмен, тоді, звичайно...

Шарріго довідалися про це. Ви думаєте, вони хоч трохи образилися? Навпаки, страшенно зрадили, що

все вийшло на добре... Тепер їм треба тільки приготуватися було, й приготуватися ретельно. Власне, це ж перший їхній вихід у великопанське товариство, оцей обід. Тут не аби що треба вигадати.

До обіду ще тиждень лишався, а все в домі пішло шкереберть... Скрізь попереставляли меблі, щоб усе було «як годиться». Щоб не трапилося чого в останню хвилину, подружжя заздалегідь зробило спробу: як виглядатиме стіл, світло то-що. І звичайно чоловік і жінка як на базарі лаялися, бо ж вони ніколи ні в чому не могли дійти згоди. Вона хотіла, щоб стіл виглядав весело, а він—щоб на всьому було знати суворий витриманий артистичний стиль.

— Це ж просто по дурному,—кричав Шарріго,—ти хочеш, щоб вони подумали, ніби в гостях у якої гризети! Уявляю собі, як глузуватимуть з нас потім.

— А ну поговори, поговори мені ще!—зарепетувала вона й собі, мов скажена.—Завжди з тебе був добрий мурмило, такий ти й застався. Тобі місце у стайні: годі з мене! не видержу більше, вже ввірвався мені терпець!

— Чудово, чудово! Отже, розведімося... Оце я розумію! Принаймні ми не будемо вирізнятися серед наших запрошених гостей...

У них не ставало срібла, посуду було замало; брачувало й кришталевих речей. Усього доводилося позичати. Стільців однакових, і тих не ставало, і їх бігали позичати. Нарешті замовили й обід одному з найкращих рестораторів Парижу. Пані Шарріго весь час не давала спокою йому: це має бути щось надзвичайне! щось неймовірно вишукане.

— Щоб нічого пізнати не можна було,—казала вона: креветки порізані тоненькими шматочками, котлети—з масної печінки, птиця повинна виглядати, як шинка, шинка—як періжки, трюфлі нехай нагадують збиті вершки, пюре шматками, вишні — обов'язково

чотирьохкутні, а персики, мов спіраль. Одно слово, зробіть усе, що можна.

— Не турбуйтеся, — заспокоював ресторатор, — я вже знаю як подати, ніхто й не пізнає, що він єсть. Це вже моя спеціальність нашого ресторану.

Ось і великий день. До схід сонця Шарріго вже на ногах, хвилюється, клопоче. І сама пані, що до ранку не заплощила очей, стомилася від біганини та клопоту ще напередодні, трохи не падала. П'ять, а може й шість разів оглядала увесь дім, переставляла речі та меблі, ганяла по кімнатах з одної до одної, мов навісна, сама не тямлячи навіщо й до чого воно. Тремтіла вона, що як кухарі не прийдуть? садівник запізиться з квітами може... А що, як гости не сядуть до столу так, як велить етикет? Шарріго в рожевих шовкових кальсонах ходив за нею слідом, одне хвалив, інше щось критикував.

— Мене знову непокоїть,—знервовано сказав він:— як це ти втнула таку дурницю, що замовила до столу волошки. Як ти не розумієш, в електричному освітленні синій колір здаватиметься чорним... Цілком слушно минулого разу у Ротшильда Кімберляй сказав, що волошки не великопанські квітки... Ти б іще мак могла замовити!

— Забираїся геть!—закричала вона:—не мороч мені голови своїми дурними увагами!.. Саме час...

— Почекай, почекай,—не міг він вгамуватися:— ех, я так mrіяв, щоб все скінчилося гаразд, без ніяких пригод... От не думав ніколи, щоб обов'язки великопанські такі важкі і так втомлюють... Краще б ми вже залишилися простими волоцюгами.

— Ти однаково залишишся дурнем,—огрізнулася ніжна дружина...

І я дістала ролю в цій комедії. Вони вважали, що я гарненька й граційна; отже мала порядкувати в передпокою, а потім допомагати, чи то власне приглядати за чотирма лъокаями, велетенськими на зріст хлоп-

цями з великими бакенами. Їх навмисно понабирають в ріжних рекомендаційних бюрах саме на цей обід.

Все йшло гаразд. Правда, маленька неприємність була: вже за чверть до дев'ятої показував годинник, а графіні Фергюс не було. Шарріго вже впадали в розпач: може вона в останню хвилину передумала?! А ганьба, яка ганьба! Жозеф Брігар заспокоював їх. Графіня головувала в цей день в товаристві «Недокурки салдатам та морякам», а засідання там іноді тривали дуже довго.

— Надзвичайна, надзвичайна жінка! — захоплено скрикнула дружина Шарріго. Немов швидче від цього могла прийти «та брудна графіня»: так вона її називала в думках.

Шарріго також лаяв її в душі на всі заставки. — А розум який,—сказав він голосно.—Минулого разу в Ротшільда, я вже відчув, що це така особлива жінка, така особлива. Хіба тільки за вісімнадцятого сторіччя були жінки з такою високою душою!

— Так, безперечно!—додав і собі Жозеф Брігар.— Бачте, в нинішніх умовах демократичного устрою та рівності...

І він почав напів серйозну промову на соціологічні теми. Йому завжди подобалося так говорити в салонах.

Та в цю мить, нарешті, поважна й велична увійшла графіня Фергюс. Чорна, повишивана стеклярусом сукня, оголені красиві плечі... І враз—на ній увага всієї залі, захоплений шептіт навколо...

Товариство церемонно посунуло до ідаліні.

Спершу за обідом було досить нудно. Хоч графіня Фергюс мала великий успіх, проте стримано й гордо-вито поводилася. Може якраз через цей успіх вона ніби хотіла підкреслити, яку чинить ласку, не погордувавши непомітною оселю цих маленьких людей. Вікторові Шарріго здавалося, ніби вона трохи зневажливо оглядає оте чуже срібло, прибраний святочно стіл, зелену сукню його дружини, льокаїв, що їхні бакени трохи не торкалися тарілів. Приємні йому хвилинки.

Спершу—кілька звичайних нудних слів на ріжні злободенні теми, але незабаром пощастило вже всіх захопити в розмову, і зрештою, все пішло так, як і слід у великопанському товаристві.

Всі ці чортові буржуазки забули за свої власні гріхи. Безліч поміїв заходилися виливати на людей, не тільки таких, що справді в чому провинили, ні. Досить, що людина трошки десь у чому не додержала обов'язкових для них законів великопанського життя. Живши, власне кажучи, вже поза цим життям, ці розведені жінки немов хотіли вигнати тих, що там залишилися. Увесь світ поділили вони на двоє: все, що пристойне та дозволене, і все—непристойне, недозволене. Люди, що їх можна приймати, і—люди, що їх не можна приймати. А ці дві половині й собі поділяються на дрібніші частини, ті—ще на менші, а менші на зовсім маленькі. До одних можна ходити тільки на обід до інших—на вечірки, а до ще інших—саме на вечірки не дозволено; є такі, що їх можна кликати до свого обіду, а є і такі, що їх тільки на прийоми запрошувати, та й то лише в деяких, точно визначених випадках. У інших можна обідати, але не приймати їх у себе, деяких можна приймати в себе, але обідати до них не підеш. Інших—запрошувати тільки на снідання, в жодному разі на обід,—у деяких можна обідати на дачі, але не в Парижі...

І до цього—приклади, докази... Так і сиплять відомі імення.

— Тут найменшого відтінку треба додержуватися,—казав спортсмен і шuler віконт Лагіере. З того, як людина пильнує всіх відтінків, знати, чи справді вона належить до великопанського товариства...

Паскудніших розмов я ще не чувала. Навіть якийсь жаль викликали в мені оті дурні.

Сам Шарріго не єв, не пив, не розмовляв. Він, очевидячки, почував себе зле серед цих нісенітниць, цієї паскудної балаханини. Стежив, як подають, хвилювався

увесь час, поглядав на гостей, хотів розпізнати, чи подобається їм те та інше, неуважно скручував пальцями з хліба кульки. Многозначних поглядів дружини своєї він не помічав. А як хто вдастся до нього з яким запитанням, він тільки неуважно скаже: «Звичайно, звичайно». Дивився на свою дружину, і думав потихеньку: «От гуска дурна! Вбралася немов на посміх усьому Парижу. От завтра знущатимуться з нас».

А дружина, що сиділа саме напроти нього в зеленій сукні з червоним плюмажем у волосі, схилялася праворуч, схилялася ліворуч, мовчала й посміхалася, посміхалася без краю. Так мов усмішка ця намальована на вустах. Сиділа з таким застиглим лицем, а в голові—настирлива думка: «Ох, який йолоп, який йолоп!... Як цей Віктор тримається! Глузуватимуть, глузуватимуть завтра з його хлібних кульок...»

Поговорили про великопанські обов'язки, далі трошки про кохання, а тоді зайшла розмова про старовинні дрібнички. Тут уже найбільший митець був Люсьєн Сарторі, що вславився своєю колекцією коштовних стародавніх речей.

— А цікаво, де це ви вміете вишукувати ваші чудесні дрібнички?—вдалася до нього де-Рамбюр.

— У Версалі найбільше. Безліч таких речей можна знайти в поетичних удів та сантиментальних черничок.

— Ну, а як же це ви вмовляєте їх продавати такі речі?

— Я задовольняю їхні протиприродні бажання... цинічно відказав красунь, маючи на думці всіх здивувати.

Загальне обурення. Але Люсьєнові Сарторі завсідні все вибачають. Отже, кінець-кінцем товариство зареготало.

Та баронеса Гогштейн кохалася на двозначних розмовах. З цікавістю вона запитала:

— А що ви називаєте протиприродним?..

Та під поглядом Кімберля Люсьєн Сарторі вже

замовк. Баронесі відказав, схилившись до неї, Морис Фернанкур:

— Це залежить од того, з якої сторони Сарторі розглядає природу.

А навколо всі весело сміялися. І тут... пані Шарріго, зрадівши, що така розмова має успіх голосно крикнула до Сарторі:

— Так це справді, що ви...

Всі почули себе під холодною душою. Швидко-швидко забігало віяло в руках графіні Фергюс. Один на одного зніяковілі всі поглядали, ледве стримуючися, проте, щоб не зареготати. Стиснув губи, блідий сидів Шарріго; ще скаженіше заскакали його пальці, викручуячи кульки з хліба. Чоло йому вкрилося великими краплинами поту. На щастя в цю страшну мить Кімберляй почав розповідати про свою останню подорож до Лондону.

— Вісім днів я перебував у Лондоні, вісім п'янких днів,—казав Кімберляй. І я мав щастя бачити дещо незвичайне. Брав участь в містичному обіді славетного Джона-Жютто Фарфадетті. Поет давав цей обід своїм друзям, святкуючи заручини з жінкою свого друга Фредеріка-Оссіяна Пінгльтона...

— Ах, як це цікаво!—тоскно зітхнула графіня.

— Це неймовірна краса,—відказав їй Кімберляй. І погляд, і рухи, і орхідея в петличці, все виявляло радісний захват.—Ви тільки уявіть собі—велика кімната, стіни ясно-блакитні, по стінах скрізь білі й золоті пави... чарівливий, незвичайною формою своєю овальний стіл з нефриту. А на столі кілька чарок. І в чарках цих гармонійно-жовті, темні та ясні цукерки. Посередині рожева кришталева чаша, там чарівна конфітура. І... все! І ми в білих довгих хітонах один по одному підходили до столу, брали на кінчик золотого ножа таємничої конфітури й підносили її до рота... це все!..

— Я зачарована, зачарована,—умлівала графіня.

— Ви не можете собі уявити. Але найчарівніше бу-

ло потім. Фредерік-Оссіян Пінгльтон проспівав нам поему про заручини своєї дружини з своїм приятелем. Трагічніше і величніше що може бути?!

— Кімберляй, благаю,—стогнала графіня,—повторіть нам її, цю прекрасну поему.

— Так, прекрасну... Але на жаль, я не можу. Хіба тільки переказати зміст її.

— Ну, хоч зміст, просимо, просимо...

Кімберляй умів розповідати надзвичайні речі, і жінки божеволіли від нього. Немов якесь третиння майнуло навколо столу, і навіть, квіти, здавалося, навіть дрібнички коштовні злилися в одному гармонійному благанні.

Вікторові Шарріго здавалося, що він божеволіє, що він опинився в будинкові божевільних. Та в нього ще стало сили підтримати й собі товариство. Льокаї розносіли щось, на вигляд, немов шинку, а серед неї виглядали в жовтому кремі вишні. А графіня вже була сливе непритомна, душа її ніби десь полинула у височінь.

Г Кімберляй почав:

— Великий художник, і великий поет. Удвох у своїй майстерні спільній кінчають свою звичайну щоденну працю. Поет Джон-Фарфадетті-Жіотто—сухорявий і високий на зріст. Художник Фредерік-Оссіян Пінгльтон ниценський та товстий.—Обидва вbrane в однакові прості костюми, обидва в однакових шовкових шапочках, обидва однакові неврастеники. Бо-ж у їхніх тілах—однакові душі були, однаковий розум. Джон-Жіотто Фарфадетті оспіував у віршах своїх ті чудові образи, що іх друг його, Фредерік-Оссіян Пінгльтон змальовував на полотні. Слава поетова йшла у парі з славою художника. І їхні твори, і їхній невмирющий хист славлять тепер, як щось одне нероздільне...

Він на мить замовк. Тиша напружено відповідала йому. Щось загадкове й таємниче віяло крилами своїми над ними, над усім товариством. По хвилі, знову:

— Вже над вечір було. Сутінки накидали серпанок

свій місячною тінню. По стінах уже ледве-ледве помітно мріють гнуцкі золоті водорости. Вони наче коливаються від якоїсь чарівної глибокої води. Джон-Жіотто Фарфадетті згорнув пергамента, де писав, я б сказав, малював свої невмирущі поеми. Завісив свого мольберта, що мав вигляд ліри, Фредерік-Оссіян Пінгльтон та поклав на легенького стільчика палітру, вирізану, як арфа. Розляглися один перед одним. Велично, але втомлено виглядали серед подушок кольору водоростей з глибини моря...

— Гм... І пані Тієрсело легенько кашлянула.

— Та ні, ні! Це зовсім не те, що ви думаете,—заспокоїв її Кімберляй. І казав далі:

— Посеред майстерні басейн, де плавали пелюстки троянд запахущі, а на маленькому столиці у вузенькій вазі з широким мов лілія, отвором умирали ніжні душі—нарциси на довгих стеблинах.

— Надлюдська краса...—ледве заворушилися вуста графіні Фергюс.

...На вулиці гомін стихав—завмирав. Бурхливе, гучне життя вулиці доживало останні хвилини. З Темзи приглушенено долинали гудки пароплавів, завмирали в нічній пітьмі. Надходив час сну, коли обидва друзі невимовно мовчали...

— Вони тут перед очима мені,—сказала пані Тієрсерен...

— Ах, це невимовно прекрасне, це щось казкове,—захоплювалася графіні.

Тимчасом Кімберляй встиг хильнути трохи шампанського. Всі з напружену увагою дивились на нього. Тоді він ще раз сказав:

— Невимовно мовчали. Але цього вечора Джон-Жіотто Фарфадетті прошепотів: «В серці моєм отруена квітка». Фредерік-Оссіян Пінгльтон сказав: «сьогодні пташка суму проспівала в моєму серці».

Вся майстерня, здавалося, сповнилася зачудовання. Золоті на стіні водорости немов розвивалися й знову

звивалися, а тоді знову, знову розвивалися, під ритм нової і нової форми. Душа-бо людини завжди передає душам речей свої настрої, гріхи, бажання, горе, своє життя...

— Яка правда! — скрикнули всі разом. Голос Кімберляєві переходив уже в таємничий шепот:

— ...І ось... трагічна мить. «Друже, — благав Джон-Жіотто Фарфадетті. Ти дав мені все. Душа твоя — половина моєї душі... але я хочу, ти мусиш дати мені ще... щось твоє, чого не маю я. Я від цього вмираю... «Мое життя?» — запитав художник, — воно твоє, бери!». «Ні, не життя твоє: більше — дружину твою, друже!» «Боттічеліну? — скрикнув поет. «Боттічеліну, так... Боттічеліну... Кров твоєї крові, душу твоєї душі, мрію твоїх мрій, забуття твоєго горя». «Боттічеліну... Горе мені! Так це й мало бути. Ти потонув у ній, а вона в тобі, як у бездонному озері під місяцем... Горе мені. Так мало статися». Дві слізози з очей засвітили в темряві. Поет казав: «Друже мій, я кохаю Боттічеліну, а Боттічеліна кохає мене. Ми вмремо від цього кохання, не на важуючися говорити про це, ані з'єднатися. Я і вона — одна істота. Давно-давно колись, може літ тисячу тому поділено її на дві частини. Вони шукають себе, кличуть одна одну, і ось, нарешті, зустрічаються... Мій любий, яка таємниця — життя, які жахливі, які прекрасні бувають несподіванки. Чи може бути близкучіша поема за ту, що її сьогодні переживаємо ми?». Та художник сумніше й сумніше промовляв: «Боттічеліна, Боттічеліна». Скочив на рівні ноги, гарячково мріяв майстерню... Сказав: «Боттічеліна була моя... Тепер вона повинна бути твоя...» — «Вона буде наша!» І владно скрикнув поет. — «Небо вибрало тебе, щоб сполучити розбиту душу, мене та її. Коли ні, знай, Боттічеліна має магнічну річ, що розжene мрії, а я — кінжал. Він розбиває кайдани життя, і ми мертві будемо пити насолоду кохання. Це навіть чарівніше буде», — голос його пролунав по майстерні, мов з безодні. «Ні, — закричав до нього ху-

дожник,—ви мусите жити... Боттічеліна буде твоя, як колись моя вона була... Хай розірву на шматки своє тіло, вирву серце з грудей, розіб'ю свою голову,—та буде щасливий мій друг... Я можу страждати... Страждання є також насолода».—«І найсильніша, найбільш гірка і жахлива,—підхопив Джон-Жіотто Фарфадетті... Я заздрю твоїй долі... Я вмру від моєго кохання, або від горя моєго друга... Надходить час.. Прощай». Він підвівся, як архангел. І тут... захвилювалася завіса, відкрилася,—перед ними близькуча мрія, постать жіноча

Широка хвиляста сукня місячного кольору. Богненними язиками волосся до землі. В руках—золотий ключ... На устах запальна радість, очі... в них наче небо... Джон-Жіотто кинувся до неї. Завіса закрилася...

Фредерік-Оссіян Пінгльтон знову ліг на море подушок кольору водоростей глибини морської... Нігтями впивався в тіло своє, кров струменем лилася, а золоті водорості стиха тримали по стінах. Їх поволі вкривала пітьма... Палітра-арфа, мольберт-ліра все дзвеніли—бреними весільними піснями...

Замовк Кімберляй. За кількі хвилин, поки ще не зникло вражіння, закінчив:

— Ось чому я доторкнувся золотим ножем до конфітури. Її приготували чисті діви на свято заручин... над нього чарівнішого не знали люди...

Саме пообідали... Мовчки повставали ще зачаровані оповіданням Кімберляя.

В залі його оточили, захоплено вітали. Очі всіх дам до нього.

— Як мені хочеться,—скрикнула пані де-Рамбюр, —щоб Фредерік-Оссіян Пінгльтон намалював моєго портрета... Нічого б здається не пошкодувала за таку честь...

— Та ба!—сказав Кімберляй... Після цієї трагічної, але величної події, Фредерік-Оссіян Пінгльтон вже не має людських облич, навіть найпрекрасніших... Має він тепер тільки душі...

— Ну, тоді... Нехай намалює мене душою.
— Якої стати?—трохи насмішкувато запитав Моріс Фернанкур, що видимо заздрив успіхові Кімберляя. Той просто сказав:

— Душі безполі... Вони мають...

— Шерсть на ногах, як сатири,—стиха закінчив Віктор Шарріго так, що почув його тільки психолог-романіст, якому саме пропонував сигару. Потягнув його потім до курильні й не втримав:

— Любий, як би мені хотілося голосно виласятися перед цими людьми. Остогидли мені ці типи, це зелене розпусне кохання, іхні чарівні конфітури. Випустити їм у лицо лайку, облити їхньою ж грязюкою—я б здається так одвів душу. Це був би найкращий засіб проти тих бридких лілій, що вони посадили мені в серці... А тобі як?..

Вражіння від оповідання Кімберляя не розвіювалося. Ніхто навіть не наважувався зняти розмову про що звичайне, повсякденне. Сам віконт Лагіяре, спортсмен і шулер, відчував, що крила ростуть йому. Кожний мріяв на самоті побути, марити. Тільки Кімберляй підходив до всіх і питав:

— А ви пили молоко соболя? Спробуйте... щось надзвичайне.

Розмова ні туди, ні сюди, і потроху, один по одному гости від'їжджали. На одинадцять годину заля спорожніла...

Шарріго залишилися самі. Насамперед вони з ненавистю і злістю довго одне на одного дивилися...

— До-о-бре, що й казати!—почав Віктор Шарріго.

— А все ти!—вона, ущіпливо.

— А якже, якже, звичайно...

— Ти, ти! Ти дбав про що-небудь, крім викачувати своїми товстими пальцями кульки з хліба? З тебе слова не можна було витягнути!.. Ото посміху з тебе було, мабуть... Йолоп!..

— А ну ще!.. А твоя зелена сукня, твоя усмішка, а що ти спитала Сартору... Чи це я може тут теж зачинив? Чи не я часом також розказував про Пінгльтонове горе, може, це я ів чарівну конфітуру, малював душі... може я педераст?

— Ти... ти навіть не здатний ним бути,—люто скрикнула дружина.

Лаялися довго. Нарешті, вона сховала до шафи срібло й початі пляшки й замкнулася у своїй кімнаті. Він схвильований і лихий міряв кімнати з одного кінця до другого. Я тоді була в ідалльні, прибирала щось там. Підійшов поклав руку на стан і сказав:

— Селестіно, я прошу в тебе великої послуги... зроби мені пріємність, крикни мені просто в обличчя десять, двадцять, сто разів—«Йолопе!»

— Що ви кажете! Хіба ж я можу наважитися?

— Благаю тебе, Селестіно...

Я з реготом вволила його волю.

— Селестіно, ти не зможеш уявити собі ніколи, яку пріємність ти зробила мені,—сказав Віктор Шарріго. Та й потім, як пріємно бачити жінку, яка не є тільки душа, дотиком відчути, що вона є лілія... Поцілуй мене!

Оцього саме тільки й бракувало.

Та другого ранку вони прочитали про свій обід у «Фігаро». Вихвалилося їхню вишуканість, їхній смак, їхній розум, звязки... Вмить—все забуто, тільки й розмови про успіх...

— Чарівна жінка, ця графіня,—сказала пані під час снідання.

— А душа яка!—додав сам Віктор Шарріго.

— А Кімберляй! Як розповідає, яка звичайність!

— Еге ж! Даремно це всі глузують з нього! Яке кому діло до його нахилів.

— Певно, мій друже: хіба-ж можна так перебирасти,—поблажливо закінчила пані.

Сьогодні цілий день напосідають мене спогади про цю родину... Пані Шарріго, яка ласа вона стала після цього обіду на реклами. Віддавалася кожному журналістові, аби тільки обіцяв написати їй пару слів про чоловікові твори, або її прийоми. І сам Шарріго чудесно знов знати це й ані трохи не протестував.

Обов'язково треба буде написати до Парижу, нехай надішлють мені його останню книжку.

XI.

10-го листопада.

Про Клару замовкли. Цілком слухно всі передбачали, що слідство закінчиться ніяк. Справу вже мають скасувати... Не викажуть таємниці своєї до-віку Районській ліс та... Жозеф. Бідолашну безталанну дівчинку забудуть. І так немов нічого не трапилося. Батько Кларин знову б'є каміння на шляху, а сполохане злочином містечко знову стало таке спокійне, як було. А оце тепер, уже по-зимовому,—ще нудніше тут. Від морозу страшенної люди ховаються по домівках, і тільки через замерзлі шибки вирізняються їхні бліді, заспані обличчя. А по спустілих вулицях—тільки же-браки в дранті та собаки, що тремтять з холоду.

Послала була мене хазяйка до м'ясника. Я захопила з собою собаки... Стою, чекаю. Коли це боязко входить якась бабуся і просить трошки м'яса зварити бульон своєму хворому синові. Крамар витягнув з покидьків брудний шматок на половину з кісток. Кинув його на терези...

— П'ятнадцять су!—сказав старій.

— Що таке?—здивувалася стара.—П'ятнадцять су? Хіба ж це можливо. Та ж хіба я можу зварити з такого м'яса бульйон?!

М'ясник кинув шматок назад.—Ваша справа,—сказав він.—Але майте на увазі, сьогодні надсилаю вам рахунок, а нè заплатите,—завтра до мирового...

— Ну, давайте,—швидко сказала небога. Вона вийшла.

— Коли не наділяти такими шматками бідних, на чому б ми наживалися,—до мене крамар.—А які ще вибагливі поробилися тепер оті дияволи...

Відрубав два добре шматки яловичини й кинув со-бакам.

Собаки багатіїв,—це ж вам не бідні люди!...

Цікаво чергуються події в Прієре. Після трагічного тепер—кумедне. Річ у тому, що хазяйнові, нарешті набриди всі капітанові витівки. Він подав до мирового позов за розбиті вікна та скло в теплицях, попсований сад то-що. Тутешня публіка звичайно плеще багато цікавого про зустріч двох ворогів у суді. А що лайки вже від обох—так мов останні голтіпаки вони! Капітан, звичайно, все заперечує: ніколи він у садок Ланлерові нічого не кидав, навпаки, це Ланлер шпурляє камінням у його сад.

— Свідки де? Свідків ви маєте? А-ну приведіть!—репетував капітан.

— А каміння, а всяка погань, що ви мені понакидали. Це також свідки. Що-дня я знаходжу в садку то старого капелюха, то туфлі. Всі знають, що це ваші речі...

— Брешете!...

— Ах, ви наволоч! П'янюга!

Та свідків не було, і мировий, добрий капітанів знайомий, порадив Ланлерові взяти сяю скаргу назад.

— Та й дозвольте вам зауважити,—додав він,—навряд капітан, давній військовий, що був на війні, мов хлопчисько, кидатиме вам у сад каміння та старі капелюхи.

— Так, так,—закричав капітан,—це дрейфусар, він зневажає армію!

— Я?

— А хто ж ішо? Ви, ви зневажаєте армію, старий. Хай живе армія!

За малим не вчепилися один одному у волосся. Великих труднощів завдали мировому, поки розняв їх... Після цієї пригоди хазяїн найняв двох постійних свідків і заховав їх за невеличким тином, просвердливши в ньому дірки для очей. Але як на те, капітана хтось попередив, і хазяїн тільки даремно витратився з прошої.

Скільки я тут,—з капітаном розмовляла двічі, чи тричі. Хоч і морози вже, а він усе вовтузиться в садку. Тепер обгортає восковим папером трояндові кущі. Розповідав мені якось про своє лихо. Роза нездужає на лихоманку та астму... Бурбакі здох, надто багато вихилив враз конъяку. Щось не щастить йому. А все той розбишака Ланлер накликає на нього таке. Треба остаточно позбутися цього негідника. І ось він навіть має де-що на думці:

— Ви повинні,—сказав мені капітан,—поскафжитися на Ланлера прокуророві.—Можна обвинуватити, що порушив добрі правила морали та зробив замах на вашу честь... Оце ідейка!

— І вигадаєте таке, капітане! Ланлер же ніколи не зневажав мене, ніколи не чинив замаху на мене.

— А то що з того?

— Так як же це можу...

— А чого б то не могти! Так просто. Подайте скаргу, викличте мене та Розу за свідків. Ми підтверджимо. Слово салдата—всесильне... А відтак ми знімемо справу про вбивство Клари. Оце так ідейка-а. Ось розміркуйтесь...

Та всі мої думки далеко-далеко від цього. Інші речі мене хвилюють. Жозеф усе настоює, щоб швидче відповіла. Чекати не може. З Шербурга повідомили, ніби близчого тижня кафе продаватимуть. Я схвильована. Дуже хочу... Може, зовсім не хочеться. День так, день інакше. А що коли Жозеф... він же здатний на паскудства усілякі!.. може й мене примусить робити що зле?

Ні, не можу ніяк зважитися ні на що. Жозеф не примушує, ні. Він переконує мене, каже, що там чекає на мене свобода й чудесне життя...

Жозеф каже: — Я мушу купити це кафе... Така добра нагода, не можна прогавити... Розміркуйтесь... А раптом станеться революція... Грошей же яких заживемо! Для кафе—нема краще як революція! Ви тільки подумайте...

— Ну, то й купуйте собі кафе. Не я, то інша буде.

— Е, ні, ні, ні. Мені вас... Як подумаю за вас, я мов у гарячці... А ви... боїтесь мене.

— Жозефе, я не боюся вас, ані трохи!..

— Неправду кажете! Ви зле думаете про мене...

Сама не знаю, як у цю мить я наважилася:

— Жозефе, це ви в лісі з'гвалтували маленьку Клару? ..

Жодної тіни. Спокійне чоло, спокійно сдвигнув племіна. З ноги на ногу переступив повільно, підтягнув трошки штані й зовсім просто відказав: —Що? Я ж так і казав,—знаю чудесно ваші думки. Найтаємніші думки... Так от—справа не в Кларі, а в вас. Ідете до Шербургу зі мною?—Обійняв, як і того разу... Тремтіла вся, ледве вимовити могла:—Жозефе, я боюся вас... боюся... чому?—Нічого не пояснюючи, може, навіть, задоволений, що я відчуваю такий жах, він лагідно сказав:

— Ну, гаразд... гаразд... Завтра ми ще поговоримо.

Сьогодні, 10-го листопада, ми зранку до вечора чистили срібло. Велика подія це, ну от хіба так, як варять конфітуру, Ланлерівське срібло—розкішної роботи. Це старовинні, надзвичайні речі. Дістала його хазяйка в спадщину від батька. Той—чи зберігав його, чи взяв у заставу в своєго сусіди-дідича. В кожному разі не купував він срібло, а здобув, як і все, шахрайством. Коли вірити бакалійниці—справа з ним дуже гидка. Ця баба каже, що батько хазяйчин узяв його в

заставу, гроші йому потім повернули, а срібло... прилипло.

Ну певна річ, Ланлери ніколи цього срібла не вживають. Воно лежить замкнене у шафах, в трьох червоних оксамитових скриньках, вроблених у стіну всередині шафи. Кожного року, 10-го листопада, скриньки виймають, і всі наймити заходжуються його чистити під додглядом хазяйки. Почистят, тоді... ховають аж до 10-го листопада наступного року. Поки дивиться хазяйка на своє срібло, її очі... фе!.. ніколи не бачила таких жадібних очей! Кумедні люди! Ховати свої цінності, срібло, все багатство своє, і відмовляти собі усьому, так невимовно нудно жити. Ну, навіщо? А можна б зазнати—яких розкошів, яких веселощів!

Як ото ми вже, нарешті, покінчили з сріблом, поховали його—хазяйка звичайно перевірила, чи не стягнули чого—Жозеф моргнув мені:

— Це чудесне срібло, Селестіно. Серед нього є неймовірно коштовні речі, надто той судок стилю Людовика XVI. А вага! Воно варт що-найменше двадцять п'ять тисяч франків, а може й з гаком.

Тоді пильний погляд в самісінькі очі, і знову:

— Так ідете зі мною, Селестіно, до кафе?

Що спільного власне між хазяйничим сріблом і кафе в Шербрузі? Ох, я чомусь тремчу від кожного Жозефового слова...

XII.

12-го листопада.

Серед усіх спогадів настирливо завжди ввижається мені пан Ксавье. Часами тужу за ним, инколи гніваюся на нього. Цей хлопчик... Та й зіпсований же був він Украї, мій Ксавье з розпусним, нахабним лицем і білявим волоссям. Та не можу забути його, все перед очима стоїть образ його, переслідує мене, не сходить з думки цей правдивий син нашої епохи.

Одного дня мене надіслали на посаду до пані де-Тарв на вулиці Варен. Дім хоч куди та й платня непогана—сто франків на місяць, білизну прати коштом господині; вино та багато іншого. Бранці—приходжу я туди... Ведуть мене до нової господині в розкішно вбрану єдвабом оббиту вбиральню. Пані де-Тарв висока на зрост, нарум'янена, набілена з підфарбованими губами, волоссям на світлий колір пофарбованим. Та вродлива, велична постать, справити враження велике ще могла.

Я була вже досить досвідчена, вміла швидко приглядатися до нового місця. Перейти раз по кімнатах, і я вже знаю, яке життя в родині. Не помилялася майже ніколи. Ось і сюди як прийшла,—хоч зверху так усе пристойно, проте відчувала я одчайдушність якусь, надто веселе життя і, звичайно, дуже прихованій бруд... І ще скажу: чи не завжди мабуть давні та нові наймити, зустрівшіся вперше, якось переглядаються, немов обмінюються своєрідним масонським гаслом. Отак з одного погляду зразу дізнаєшся, яке життя в родині... Що правда, як і взагалі люди всіх професій, наймити дуже вороже ставляться до нових. Певна річ, я також цього зазнала, хоч і дуже здаля трималася, надто від жінок... Але чоловіки,—мушу бути справедлива,—навпаки, з першого погляду ставилися до мене дуже прихильно... Ось і цього разу вже з очей льокая, що відчинаю мені двері, я прочитала: «тут дивне життя. Хоч посада й не надійна, та жити можна. Що там роздумувати? зоставайся!..» Отже, на порозі до вбиральні я почали вже готова була до чогось особливого. Але дійсність була над усякі мої сподівання...

Як увійшла я, хазяйка саме писала біля гарнесенького столика до письма якісь листи. Замість килима на підлозі стелилося біле футро. По стінах, шовком оббитих, скрізь гравюри XVIII сторіччя, надто веселі, майже непристойні. Поруч них—старовинна емаль з малюнками священої історії... Стояла вітрина, де побачила я

безліч старовинних дрібничок—цяцьки з слонової кости, тавлінки з мініятюрами, саксонська порцеляна. На столі дуже коштовне, в золоті-сріблі приладдя до туалети. На кріслі між двох шовкових подушок—біленька, чисто вимита собачка.

— Вас звуть—Селестіна,—сказала хазяйка.—Мені це ім'я зовсім не до вподоби. Я називатиму вам Мері, по-англійському... Мері, ви запам'ятаєте? Так пристойніше...

Як і завсіди... Ми навіть на ім'я власне не маємо права: у кожній бо родині є дочки, родички, собаки, папуги, нарешті, що звуться так само, як ми.

— Добре, пані,—відказала їй.

— Ви по-англійському вмієте, Мері?

— Ні, пані... Я вже казала вам...

— Так, так, пригадую... шкода... Ану, Мері, поверніться трошки,—я подивлюся на вас...

. Спереду, з заду, з боків, скрізь оглядала мене. Час від часу стиха немов до себе приказувала:

— А непогана... Так, так, дуже непогана.

Тоді швидко до мене:—А ви добре збудовані, Мері, дуже добре?

Збентежена, я не могла дібрати ніяк, що є спільногого між моїм тілом і моєю роботою. А пані вже знов оглядає мене з голови до п'ят, і, нарешті, сама каже:

— Так, так, вона здається досить добре збудована... Чи бачте, Мері,—це вже просто до мене вдалася, всміхнувшись,—біля себе я люблю бачити тільки добре збудованих жінок. Це пристойніше...

Але за хвилю здивувалася я ще більше. Дивиться, дивиться, коли раптом:

— Хіба ж можна так зачісуватися? Обов'язково придумайте інакше. Ваша зачіска така погана. Маєте добре волосся, тож треба вміти його показати... Це дуже важливо. Ось так треба... Вона насунула волосся мені аж на лоба, і знову:

— Ось дивіться, отак... Ах, яка вона чудова!.. Та дивіться ж, Мері... Ви—чудова!.. Так пристойніше.

Чи вона божевільна, чи може... протиприродна пристрасть... Це вже надто було б...

Далі розпитувати почала:

— Це найкраща ваша сукня?

— Так, пані.

— Надто погана ваша найкраща сукня... Дам вам свої сукні, переробите ви їх собі... А нижня спідниця яка? І вона трошки підняла мені сукню:

— Ага, ага, бачу... Ну, це не те! Ну, а білизну ж яку маєте? пристойну...

— Я не знаю, пані, яку ви вважаєте за пристойну, — стримано відказала, розлютившися, нарешті, з усіх цих кумедних витівок.

— Ідіть, принесіть щашу білизну... я мушу подивитися... ану походіть трошки... поверніться тепер... нічого, хода леген'ка, гарна... приваблює.

Моя білизна викликала їй на обличчі гримасу.

— Жах!.. яке полотно!.. А панчохи, а сорочки! А це таєм корсет! Ну, такого в мене носити ви не можете... Ось тримайте, Мері... ану, допоможіть...

Висунула з полакованого, рожевого комоду шухляду вщерь неповнену чудовими речами й повикладала все, що там було, на підлогу.

— Беріть, Мері, беріть усе... дивіться, дещо перешієте, дещо позашиваєте; тут всього потроху—матимете всяку потрібну одіж. Забираїте собі все! Таки справді тут було все... і шовкові корсети, і панчохи шовкові, шовкові та батистові сорочки, панталони, нижні спідниці... І від цієї величезної купи розкішного манаття—міцні пахощі *Reau d'espagne*. Я скам'яніла, збентежена, стовпом стояла на одному місці. А пані вовтузилася, перекидалася шматтям, показувала, що переробити треба, звертала увагу, що їй до вподоби.

— Мої покоївки повинні завжди бути кокетливі, вишукані. Ви чорнява, вам дуже личитиме ця червона спідниця. А втім, вам в усьому буде гарно... Я не могла отягитися, не знала, що робити, тільки повторяла:

— Дякую, пані, дякую. Яка добра пані!.. А вона все говорила й говорила, зовсім вільно, то ласково, як мати, то як зведенниця справжня.

— Треба плекати свого тіла, Мері. Що до цього— я дуже вибаглива, пам'ятайте. Найінтимніші подробиці поясняла мені, і що-разу—«пристойно», навіть, коли справа йшла про речі вже цілком непристайні. Далі вона мені сказала ще таке:—жінка, хоч хто б вона була, завсіди має доглядати себе. Ви повинні так, як і я, стежити за собою... Це найголовніше... Завтра візьмете ванну... я вам покажу...

Відтак показала мені кімнату свою, шафи, розказала, де що лежить і з надзвичайно дивними подробицями про мої обов'язки.—А тепер,—каже,—підемо до Ксавье. Ви йому також слугуватимете. Ксавье—мій син.

— Так, пані...

Кімната Ксавье була на другому краї приміщення. Стіни вкриті синім сукном, оздобленім живтим. Розвішані англійські гравюри: біговисько, лови, коні, палаці. На пічці багато дрібненьких оздоб, коробки з сигарами, лульки та фотографія молодого хлопця, ще без бороди та вусів, на вигляд досить нахабного й розвиненого занадто. Він мені припав до вподоби.

— Це Ксавье,—сказала пані де-Тарв.

— Який надзвичайний красунь!—немов не стримавшися, звичайно, надто вже захоплено, скрикнула я. І помітила, що вона ані трохи не розсердилася, тільки всміхнулася. Сказала знову:

— Ксавье, як і всі молоді хлопці, звичайно, не додержує ладу. Ви будете вслуговувати йому й прибирати кімнату. О дев'ятій годині ранку, маєте будити й приносити чай. О дев'ятій, не забудьте ж, Мері!.. Инколи він повертається пізненько додому і звичайно може бути незадоволений, як прийдете будити... Не треба звертати на це уваги. Молодий хлопець повинен вставати не пізніше, як о дев'ятій годині.

Далі показала мені, де класти йому білизну, кра-

ватки, черевики! Що-разу додавала:—Мій син трошки запальний, це правда... але це дуже гарна дитина...

Та чекало мене ще більше диво. Хазяйка сказала, що я маю дуже уважно поставитися до свого обов'язку складати штани Ксавье, бо він тут надзвичайно вибагливий. І зараз же додала, що капелюхи його мене не обходять,—це справа льокая.

В родині, де наймають льокая, покоївка має вслуговувати хазяйському синові!.. «Кумедія якась. В кожному разі це вже—навряд чи пристойно»,—згадалося мені улюблене слово моєї нової хазяйки.

Вечір. Я в челянді. От де багато завжди довідується: — «це якась чудернацька родина», — почула я там... Спочатку кожен дивується, а потім звикає потроху... Инколи цілими днями в домі немає жодного су... Хазяйка тоді десь іде, повертається, знов йде, бігає, клопоче, лається. А хазяїн мов приростає до телефона, репетує, загрожує, благає, до чортів когось посилає... А далі—судові пристави... Часто-густо метр д-отелеві доводиться платити крамарям з своєї кешені... Ось, якось, коли чекали на гостей, раптом закрито газ на електрику... А незабаром—золоте море полилося, хоч купайся в грошах! Звідки багатство—ніхто нічого напевно не знає... І наймитам місяцями не давали платні, хоч кінець-кінцем платили, й платили добре, звичайно, після великих бешкетів. От халепа, знову вскочила, непогано!

— Вже ніч, а пана Ксавье ще досі немає,—сказав льокай.

А куховарка, пильно дивлячись на мене:—Може він зараз прийде...

Цей льокай розказав, що сьогодні вранці зчинив бешкет якийсь кредитор Ксавье. Чистенька, мабуть, справа, коли хазяїн мовчки виклав чималу таки суму—що-найменше чотири тисячі франків... А лихий був потім, увесь час так тнівався і сказав своїй дружині:

«Годі, так далі не можна... Він зганьбити нас, виставить на позорище наше ймення»...

— Їх зганьбувати!—засміялася куховарка...—Плю-
ють вони на це... Ім аби тільки не заплатити...

Балаканина ця примусила мене замислитися... Чи
немає чогось спільногоміж хазяйчиними словами, по-
дарунками її та Ксавье? Але в чому річ?

«Ім аби тільки не заплатити».

Вночі спала дуже зло—все ввижався ві сні Ксавье,
якого так хотілося побачити.

Правду сказав льокай, що дивні дива творяться в
цьому дому. Хазяїн на чолі якогось прочанського това-
риства. Де тільки може, скрізь набирає прочан, серед
євреїв, протестантів, волоцюг звичайних і, нарешті, се-
ред католиків. І от раз на рік везе їх до Риму, Лурду та
Гаре-де-Моніяль. Ефект величезний, та й кешеня ні-
вроку собі грубшає! Папа дуже задоволений з такого
релігійного тріумфу. Потім, хазяїн багато відає уваги
ще іншим справам, благодійним та близьким до полі-
тики. Належить до Ліги проти світської освіти, до
Ліги проти непристойних друкованих творів, до това-
риства християнських бібліотек, до чернечої спілки, що
за мету має виховувати робітничих дітей. Можна б на-
звати ще безліч таких установ... Маленький, рожевий,
чистенько виголений, з м'якими рухами, він дуже нага-
дусє спритного пастора. Скрізь по газетах можна прочи-
тати про нього, про його справи... Звичайно, одні
вихваляють, трохи чи не апостолом його взываючи, а
инші просто лають, як шахрая. Ми багато реготалися в
челядні з цієї лайки, хоч власне наймитам завжди дуже
імпонує бути в панів, що ім'я їхнє трапляється в газе-
тах... Що-тижня хазяїн давав великий обід. По обіді
бував прийом. З'їздлися ріжні вславлені люди—акаде-
мики, сенатори-реакціонери, депутати клерикали, свя-
щеники, ченці, архієреї... А найбільше впадали в на-
шому домі біля одного ченця асомціоністів, ущіпливого
дідка, який з благочестивим виглядом, побожно так,

висловлював зовсім непобожні думки. По всіх кімнатах у нас були порозвішувані портрети папи...

Як найнялася ото туди, вже другого дня хазяїн,— я саме подавала йому пальто,— запитав мене:

— Ви член моого товариства «Наймитів Христа»?

— Ні, пане.

— А треба, обов'язково треба... Я вас зарахую туди...

— Дякую, пане... Дозвольте вас запитати, яке це товариство?

— Дуже добре товариство. Там збирають і по християнському навчають покриток.

— Ale, пане, я ніколи не мала дитини.

— Це байдуже... Там є жінки, що їх випустили з в'язниці, повії, що покаялися, багато інших ще є.. Так я вас запишу.

Вийняв з кешені старанно згорнену купку журналів і даючи їх мені сказав:

— Почитайте, сховайте собі це... Читайте на самоті.

Тоді взяв мене за підборіддя:—А ця дівчина справді нічого... дуже гарненька.—Коли зачинилися за ним двері я подивилася на журнали: „Fin de Siècle“, „Rigalo“, „Petite femme de Paris“!..

Ці буржуї... Яка зрештою завжди кумедія... чи ж мало я надивилася на них, а всі, скажу, однаковісінські. Ось була я в одного депутата-республіканца. Робота його полягає в тому, що він повсякчасно лаяв попів. Ні слова при ньому про релігію, про папу, про черниць... Як же,—всі церкви треба зруйнувати, попалити монастирі... А сам, що-неділі чудесно собі прямує до служби божої в якій-небудь церкві, десь подалі, звичайно, на околиці. Тільки що заболить, вже тут і священик. І дітей своїх у єзуїтів виховував. Ні разу не прийняв свого брата, бо той одружився не вінчуючись... Ет, всі вони лицеміри, паскудні боягузи,—кожний на свій кшталт.

Пані де-Тарв також не сидить склавши ручки. А як же, чимало роботи і їй: а комітети ріжні, а товариства всілякі, а ті благодійні базари та й хіба ще чого не знайдеться! Одно слово, вдома хіба що ночувала тільки, та й то приходила частенько трохи не перед ранком, чорт-зна звідки, розпатлана з якимсь чужим запахом. Де там уже якогось ладу в домі шукати! Ну, звичайно, я зразу зрозуміла, які справи найбільше забирають у неї часу. Та загалом, що я могла проти неї мати—добра завжди до мене, инколи навіть надто ласково поводилася, мов і не хазяйка мені... Поради було дає, дарує гліцерину, паошці, гольд-крем, пудрує мене сама, примовляючи:

— Пам'ятайте, Мері, жінка мусить стежити за собою... Шкіра має бути м'яка, біла. Маєте вродливе обличчя, то й треба глядіти його... Маєте розкішні груди—треба як-найкраще їх берегти... А такі чудесні ніжки не можна ховати... Це пристойніше...

Я була дуже задоволена, проте не могла відігнати підозріння. І часто на думку спадали неприємні балачки в челядні.

— Ось почекайте кінця, тоді вже й хваліться,—казала мені куховарка, як ото вихвалаю хазяйку за подарунки.—Ви знаєте, чого їй треба? З сином своїм хоче вас звести, щоб у дома більше сидів, щоб грошей менше переводив... Хіба ж це вперше наймає вона йому дівчат! А то ще й знайомих намагалася притягти до цієї справи,—і заміжніх, і дівчат молоденьких, так, так—молоденьких дівчат!.. потіпаха стара... Тільки це—мов горохом об стінку... Щоб Ксавье ото покинув своїх кокоток!.. Ось самі пересвідчитеся, почекайте... Знаєте, я б на вашому місці нагріла б їх, тут слід рук погріти...

Тут мені трохи соромно стало перед товаришами, та щоб заспокоїтися, примусила себе думати, що куховарку заздроші беруть.

Кожного ранку о дев'ятій годині приходила я до

кімнати Ксав'є, піднімала занавіску, приносила чай. Я сама сміялася з себе. Що-разу на порозі його кімнати мені тіпалося серце, і я немов чогось лякалася.

Спершу дуже довго він жодної уваги на мене. Я вже й туди, й сюди... усі свої граційні викрутаси, усі привабливі витівки... А Ксав'є—немов і в хаті мене нема, тільки й того, що сердито бурчить, нащо так рано буджу. Я вже з сил вибиваюся, щоб тільки помітив мене. Кожного дня увійду, і думаю,—ось-ось щось має статися. А тут ця байдужість! Я нервувалася, починала лютитися. А щоб вчинила, коли б те, чого чекала так, сталося? Про це не думала зовсім. Просто хотіла й... чекала.

Ксав'є.... Справді, дуже вродливий хлопець, навіть, багато кращий, ніж на фотографії. Ясне, біляве волосся світило золотом... А ці квіткою кривавою вуста, ці сині очі... ця постать ставна! Він увесь, мов безодня цинізму й розпусти, і непереможно вабить до себе. Я захопилася з першого погляду, і впертість його, швидче якась зневага, розпалювали мене ще більше.

Одного разу вранці увіходжу—а він уже прокинувся. Сидів на ліжкові без кальсон, у білій шовковій сорочці з синіми крапочками. Одна нога йому лежала на ліжкові, а другу спустив на килим—ви розумієте, вигляд не дуже пристойний. Збентежена я хотіла втікати, коли чую:

— Ну йди, йди! Чого ж це ти... Боїшся? Ти що, ніколи чоловіків не бачила?

Трохи закрив одне коліно сорочкою, обнявши ногу руками, розгойдувався усім тілом і не зводячи очей нахабно роздивлявся мене. Трохи зашаривши, поставила я на столикові біля ліжка тарільця.

— Ого, а ти таки дуже гарненька,—сказав він так, ніби вперше мене побачив. Відколи в нас найнялася?

— Щось тижнів ізо три, пане Ксав'є.

— От так диво!

— Що таке, пане?

— Так, так, цікава штука,—дивувався Ксав'є: як же це я не помітив досі такої гарненької дівчини?

Спустив обидві ноги на килим, ляснув себе по стегнах м'яких і білих—такі тільки в жінок звичайно бувають—і до мене:

— Ну, йди до мене, дитинко...

Підійшла. Тримтіла трошки. Мовчки обняв за стан і силоміць посадив поруч з собою на ліжку.

— О, пане Ксав'є,—і я легенько пручалася,—не треба так. А щоб сказали ваші батьки?

А він, ну реготати!—Що таке?.. батьки мої... От так утнула! Остогидло вже мені це!

Це улюблений вираз його. Тільки що спитай його, а він зараз: «Остогидло вже мені все». Все, що тільки є на світі, йому «остогидло».

Його руки вже нетерпляче бігали на мойому корсаці, і щоб віддалити рішучу мить, я спитала:

— Мене давно вже цікавить одна річ, пане Ксав'є. Чом я ніколи не бачу вас на обідах у пані?

— Ії обіди... Ну, знаєш... Ні, вже, красненько дякую...

— А чому це так, що ваша кімната—єдина кімната у всьому домі, де немає портрета папи?

Знати було, що слова мої дуже приємні йому. Відказав вдоволено:

— Я ж анархіст, моя дитино. Релігія... езуїти... пошири... Ні, годі, годі... остогидло вже мені це.. Люди схожі на батька моого, або на матір. А ну їх к чорту!—Його вирази, цей жаргон... Нагадував мені волоцюг паризьких. Зразу здалося, що так давно вже, давно його знаю, почула себе так легко та вільно.

— Ну, а ось ти скажи мені, давно ти вже з батьком живеш?

— З вашим батьком!.. Що це ви, пане Ксав'є,—вдавала я з себе надзвичайно здивовану: пан де-Тарв така свята людина... Ні, ні!—вже цілком широ скрикнула я.

— Ха-ха-ха... — зареготав Ксав'є, — він... святий!..

Та він не пропустив тут і одної спідниці. Покоївки—це його спеціальність. Тільки вони ще можуть його розпалити. Так, ти, справді, ще не спала з ним? Ти дивуєш мене...

— Ні, ні,—зареготалася я і собі. Поки він тільки дав мені «Fin de Siècle», «Rigolo», «Les petites femmes de Paris...»

Він аж за боки хапався...—Ну й батенько! Чудернацька людина.—А тоді весело, глузуючи:

— Ні, ти подумай тільки, а матінка моя чудова. Вона теж не пасе задніх. А ще заманулося сцени мені робити. Вчора розумієш... Якже, я ганблю їх, батька й матір. Подумаєш! Зараз тут і релігію, і товариства всілякі... А я їй на те:

— Добре, кохана моя матінко... я верну на добре життя... того дня, коли ти проженеш усіх своїх коханців назавжди! Здорово, га? Оце так одрубав! Ну й замовкла... Нехай не лізуть до мене... Досить уже їхніх нотацій... остоgidлю мені це!... А... Ти ж знаєш Фюмо?

— Ні, пане Ксав'є.

— Та ні ж... знаєш... Антім Фюмо?

— Ні, запевняю вас...

— Та отой товстий... молодий... дуже червоноопиский... Ультра-шик!.. Що коні найкращі в Парижі? Фюмо!.. Три мільйони річного прибутку. Тартлет Кабрі? Та звичайно, ти знаєш його!

— Та кажу ж вам, що ні!

— Та якже ні! Хто ж його не знає! Бісквітна фабрика Фюмо—тепер, знаєш... Це він під опікою колись був...

— Та заприсягаюся, що не знаю його зовсім.

— Це дивно, пташко. Ну, однаково.. Так от минулого року я таку штуку встругнув з ним... Може, догадуєшся?

— Якже можу вгадати, коли зовсім, зовсім не знаю його.

— Так от, дитинко. Я... звів Фюмо з матір'ю! Слово чести! Що скажеш, непогано придумав? I розумієш,

це ж чудово! Вона за два місяці нагріла його на триста тисяч франків. Та батенько ще потруси в йому кешеню на свої благодійні справи... Вони в мене—митці. Розуміються на цьому... І щоб не ця комбінація, коли хочеш,—нам тільки з торбами лишалося б піти. Ми вже доходили краю, духовенство, і те відцуралося нас. Ну, що скажеш на це?

— Я можу сказати, пане Ксав'є, тільки те, що ви надто дивно говорите про своїх батьків. Хіба ж так годиться?!

— А ти ж що думала, маленька! Я ж анархіст. Батьки... остогидли вже вони мені...

А руки вже мають під корсажем, останнім подарунком пані, що так дуже мені личив.

— О, пане Ксав'є... залиште, залиште мене... Так не годиться... ви надто сміливі...

Швидко затулив мені рота рукою і нетерпляче розстібаючи корсаж, кинув мене на ліжко... «Які чудові пахощі,—шепотів,—зовсім, як у матері моєї»...

Цього ранку хазяйка була така ласкова. «Дуже задоволена з вашої роботи, Мері. Збільшую платню вам на десять франків щомісяця».

Якщо вона за кожний раз додаватиме до платні по десять франків,—ну, що ж, це «пристойно». Ах, мені теж усе тут остогидло!

Та не надовго стало панові Ксав'є моїх обіймів. Задовольнив свою пристрасть і швидко... я йому «остогидла». І вже більше ні на хвилину втримати його вдома не могла. Часто-густо тепер бувало вранці як увійду до кімнати його—ліжко застлане... Нікого немає. Правду сказала тоді куховарка, що хлопчиськові цьому кокотки тільки до смаку. Тільки розпуста. Недовго побув біля мене і знову берега пустився, як і передніше. Як стискалося серце мені на порозі кімнати його, коли не очував уdoma... А потім цілісінький день сумую, сумую без краю...

Найгірше лихо було для мене те, що Ксав'є не ро-

зумів жодного почуття. Як далеко йому до поетичного Жоржа! Аби взяти тіло мое! Віддалася,—а там можеш забиратися геть, найменшої уваги не зверне. Ніколи я не чула ласкавого слова... От у книжках, драмах ріжних, як виставляють двох коханців... А ми... Все, що любила я, йому чуже було... Навіть квіток не любив... тільки оту червону гвоздику, що носив завжди в петличці своїй. Насолода та любощі справжнього кохання—яке це велике щастя—шепті ласкавий милих вуст, невинні поцілунки... поринути поглядом, мов у безмежну безодню, у вічність,—в очі коханому. Та хіба ці грубі муцини можуть відчути цю красу!

Пан Ксавье кохався тільки в розпусті, а все що може бути в коханні чисте, нерозпусне—ненавидів.

Скоро задовольнився, скоро набридла йому—і я вже річ, наймичка. З рабині кохання знову рабиня-наймичка.

Він часто казав мені:—Ну, а як батько?.. Ще досі... не живеш з ним... Та невже?.. Дивно!—І байдужий сміх... Мені здавалося, що холону вся від жаху. Як приижував мене Ксавье! Одного разу я навіть не мала сили втриматися, заплакала гірко. Ксавье страшенно розгнівався.

— Ну, ні!—кричав,—сьози, сцени... Годі! Ненавиджу ці історії! Замовкни, а ні—то всього кращого. Ці дурниці мені остогидли. Годі!...

Мені серце краялося. Найменшого почуття, навіть жалощів до мене. А я ж... Що може бути кращого, коли заємираєш від щастя довго-довго в обіймах любого, що дав тобі насолоду. Після шаленого вихору пристрасти—ніжність, спокійна велична радість, в поцілунках зливаються душі, ніби навіки сплітаються в спокійному екстазі... Та Ксавье остогидлий уже був і екстаз. Задовольнився—і вмить визволявся з моїх обіймів, одвертався од поцілунків. Так, наче це не ми спліталися щойно в одному крикові, в одному поцілункові смертельної насолоди, забуття. Намагаюся затримати його на своїх грудях в тримтях обіймах солодких, а він

брутально відштовхує мене, скакує з ліжка. І запалить цигарку. Так, найменшої ніжності в серці його не залишало наше кохання. А я ж, я задовольняла всі брудні його бажання, всі примхи його розбещеної, зіпсованої фантазії відгадувала. І зіпсований же був цей хлопчицько—гірше, ніж який старий дідуган.

І все-таки я, мабуть, любила б його, так само віддано ставилася б, мов тварина ота, хоч і зневажав мене тяжко. І тепер ще не забула його, марю часто про це вродливе нахабне обличчя... Хоч багато людей потім цілуvalo мене, на вустах ще поцілунки його почуваво, жагучі, вогненні. Пане Ксавье, ах, пане Ксавье...

Одного дня над вечір прийшов він додому переодягнутися. Красунь у фракові був мій Ксавье—попошукати такого! Я подавала йому ріжні речі. Коли враз зовсім спокійним голосом, владно, немов загадував шклянку води принести:

— Чи не маєш сто франків? Мені обов'язково треба цього вечора. А завтра я тобі поверну.

Саме цього дня я дісталася платню. Може, він зізнав це?..

Я засоромилася. І за нього сором було, і... чи не найбільше за те, що не маю стільки, як він сказав.

— Лише дев'яносто франків у мене,—відповіла, зашарившися.

— Нічого, йди принеси... Я завтра тобі віддам...

Узяв, і спасибі не сказав. Стримано так буркнув: «Гаразд». Аж серце мені заболіло. І зараз же протягнув ногу, брутальним тоном:—Зав'яжи,—каже,—швидче, швидче-бо! Мені ніколи...

— Так ви сьогодні не вдома обідаєте?—трохи не плачуши, кажу йому.

— Ні, не вдома,—та сердито так:—ну, довго ще вовтузитися будеш?

Зав'язую йому шнурка і знову не можу втриматися:

— Так ви знову всю ніч з проститутками будете десь! А я плакатиму до ранку. Ви такий недобрий до мене,—докоряю йому.

Спалахнув. Я злякалася його лютого голосу:

— Якщо ти мені позичила гроші, щоб мати змогу це сказати, забирай назад їх! Забирай!

Я зідхнула.—Ні, ні, ви чудесно знаєте, що не тому.

— Ну, то дай мені спокій.

Швидко вбрався... пішов. І не обняв, і слова ласканого не промовив...

Другого дня—нічого про гроші не каже. Я їх, звичайно, не питала. Мені приємно було, що він узяв щось од мене. І я цілком розумію жінок, що вбивають себе надмірною роботою, продають своє тіло, крадуть, вбивають... щоб тільки дістати грошей і дати коханому. Так було і зі мною... Та чи так? Не знаю, не знаю нічого. Часами, я перед чоловіком—як віск, втрачаю волю... і... дурна, дурна буваю...

Ну, звичайно, пані де-Тавр почала ставитися до мене інакше. То ласкова та люб'язна була. А тепер... вибаглива, лята, все присикується. Уже я й дурна, незграбна, брудна, і забуваю все, і робити нічого не тямлю. А то ще й у злодійки зарахувала! То розмовляла, мов з подругою, а це вже—як загадає що, то так скаже, що й не запереч. Про поради та подарунки й забувати я почала: ні гольд-крему вже, ні пудри, ні таємних розмов. Наше підоэріле товаришування—то ж я спочатку гадала, чи не має пані на оці мене, як жінку—скінчилося. Тепер ми, мов перекупки на базарі, сичали одна на одну найбруднішою лайкою.

— Що, ви маєте, здається, мій дім за дім розпустити. Це ви до кокетки якої найнялися, чи що?—репетувала вона в нестямі.

От нахабство! Як же тут змовчати?!

— А! Ваш дім!... пристойний, може скажете?! Можете пішатися, справді, що так. А ви сама! І языка б паскудити не варто... Ви... А пан... Та ж за вас слава на весь квартал... та що там—на весь Париж луною про вас: б . . . . !...—от що скаже кожний за ваш дім. Кожний дім розпусти звичайний пристойніший за вашу родину.

Отак ми лаялися часто, мов проститутки або каторжні... А інколи—знов усे інакше, мов з-під чарівної палички: і розмова ласкова, і товариські поради, таємничі наради знову, подарунки, обіцянки платню побільшити, і крем Simon,—це «простийніше»,—і безліч інших дрібниць... Це тоді, як Ксав'є випадково знову звертав на мене увагу. Мінявся він до мене, мінялася й вона. Він дарує пестощі, і вона дарує свою добресть мені. Він кине мене—вона, мов звірюка до мене: Я була жертва мінливого кохання цього примхливого, жорстокого хлопця. Подумати б, що вона шпигує, підслухує під дверима, сама незримо буває в кімнаті, де вдвох ми лишаємося з Ксав'є... Ale ні... Це просто інстинкт розпусти, тонкий нюх. Почувала його крізь стіни, в душі вашій відчувала, як собака дичину...

Сам пан де-Тарв стояв якось остононъ од цих по дій, зовсім не втручався. Деся завжди біжить у справах, квапиться. Кумедний і цинічний. Обов'язково з портфелем вщерть напханим душоспасними брошурами та не пристойними часописами. Що-ранку цей фавн зникав. Приходив аж увечері—тихою хodoю, поважний, трошки схилений, мов од тягару добрих діл цілого дня. Втілений «християнський соціалізм»!

І обов'язково що-п'ятниці однаковісінька кумедія:

— Що тут?—показує мені на портфеля.

— А погань усіляка,—завжди однаково відказую— і регочу.

— Зовсім ні! Просто кумедні штучки.

І давав їх мені. Рішучу розмову відклавдав усе на далі. Я ж мала набратися ще мудроців з цих душоспасних книжечок. А тимчасом, облизував сухі губи й прицмоکував.

— Пікантна дівчинка!

Не розчаровувала зразу. Хотіла поглузувати досхочу з його хитроців. Чекала тільки на відповідну хвилину, щоб присадити його, втерти носа гарненько.

Одного дня—несподіванка: замислено сиділа в гардеробній сама, над своєю роботою—коли входить пан.

Цього ранку я мала велику неприємність з Ксав'є, і ще не розвіялося сумне враження. Пан де-Тарв тихо замкнув двері за собою, поклав на стіл портфеля, підійшов до мене, взяв мої руки. Почав пестити їх. Кумедний такий, можна було луснути з ріготу, дивлячися на нього.

— Селестіно,—сказав,—Селестіно!.. мені подобається так вас називати. Це не ображає вас?

— Ні, пане!—я стримувала себе з усієї сили, щоб не зареготати.

Ну, думаю, зараз зіб'ю тобі пихи.

— Селестіно, ви—красуня!

— Та невже, пане?

— Ви чарівна...

— О, пане!

Випустив мої руки, пестити почав груди, шию, підборіддя, голову. Приказував:

— Чарівна, чарівна...

От і до поцілунку вже справа дійшла. Тільки нахилився,—я вивернулася.

— Селестіно, чого ж ти? Благаю тебе! Це нічого, що я кажу—«ти»?..

— Я здивована, пане...

— Ти здивована? Ах, ти ж кошеня! О, ти ще не знаєш!..

То м'якенько голос звучав, а це глухо заговорив, і піна на губах:

— Ось послухай. Близчого тижня я везу прочан до Лурду. Ідьмо зо мною. Ми так гарно влаштуємося, ніхто й на думці нічого не матиме. Житимеш собі в отелі, гулятимеш, що хоч, можеш робити. А вечорами приходитиму до тебе... в кімнатку твою... на ліжко твоє, кошеня. О, ти ще не знаєш, який я. Не знаєш, на що я здатний. Досвід моїх років, і запал юнака! Ось побачиш сама...

Не пропозиція його здивувала мене. Ні. Я на це вже чекала давненько. Мене вразив якось спосіб, як вислови-

вив він бажання своє. Напружила всі сили, щоб стриматися. Ну, я ж добре втру носа тобі, старий розпуснику, думала я собі. А, він гадає, я так і піддамся! То брудні витівки панії, а тепер ще його. Чекай же, чекай!

— А пан Ксав'є? Ви щось наче забули за нього? А він же як, поки прогулки гуляти memo до Лурду?—гнівно кинула йому просто в обличчя.

Цікаво дивитися на нього було. Мов звір у пастці. Недобром вогнем заблищаючи очі.

— Ксав'є?—забелькотів хазяїн.

— Так, так, Ксав'є.

— Чому це ви згадали Ксав'є? Справа зовсім не в ньому! Це його зовсім не обходить.

— Ага, ось як! Так ви вже на хитрощі. А, скажіть, будь ласка, нащо мене тут наймали? Чи не на те, щоб спала з Ксав'є? Так, чи ні? питала я вас. Ну, так маєте,—я і сплю з ним. А ви при чому? Такого в умові не було зазначено. Та й потім знаєте, любий дідусю, ви мені щось не до смаку...—І вибухнула реготом йому в самісіньке обличчя.

Він, звичайно,—тікати. Червоний увесь, очі світять злістю. Та що ж, перевага була на моїй стороні. Схопив портфеля та й накиває мерцій п'ятами...

Я реготала нестяжно...

Уранці другого дня, через якусь нісенітницю брутально на мене закричав. Я спалахнула... А тут зараз і пані принесло... Я лютилася, мов дикий звір. Те, що сталося між нами, згадувати не буду. Не варт... Такий жах, таке паскудство. Я розійшлася й неймовірними словами лаяла їхній бруд, їхню підлоту... Вимагала грошей, що їх дала Ксав'є. У них з рота піна булькотіла. Нарешті, схопила подушку, штурнула в хазяїна.

— Геть звідціля! Зараз же мені забирайтесь!—верещала хазяйка. Так би й уп'ялася нігтями своїми мені в-вічі...

— Я викидаю вас з нашого товариства... Ви не бу-

дете за його члена... паскуда!.. повія!..—кричав і собі хазяїн, вимахуючи потрфелем...

Кінець-кінцем, хазяйка не заплатила мені за тиждень наперед, хоч вони ж мені вимовили місце самі; не віддала грошей, позичених Ксав'є, ще й чисто всі подаровані речі примусила повернути.

— А, ви всі тут шахраї, зведенники!.. Так, почекайте ж, начувайтесь!—несамовито репетувала я і собі... На це є поліція, є мировий...

Пішла до поліції.

Поліцейський комісар сказав мені, що такі справи його не обходять.

Пішла до мирового.

Мировий сказав мені, що найкраще не починати цієї справи.—Насамперед, вам не повірять,—додав він,— тай візьміть собі до уваги, це буде цілком слушно: бо щож би сталося з суспільством, коли вірити тому, що каже про хазяїв своїх наймит. Настала б справжня анархія...

Кинулася до адвоката.

— Заплатите двісті франків?—запитав.

Тоді я написала Ксав'є... Нічого не відповів.

І тоді... я підрахувала свій капітал... три з половиною франки... а далі—вулиця!..

XIII.

15-го листопада.

Далі Неї, під Парижем... Там черниці в Notre Dame des Trentes-six-Douleurs заснували ніби якийсь притулок безробітним та рекомендаційне бюро для наймичок. Гарненький білий будинок, навколо—великий сад. В садку—що-кроқ, статуй св. Діви, а в гущавині височіла коштовна каплиця, збудована на офіровані гроши. І що-години там лунали дзвони... і тіні забутого давнього-давнього життя сповняли серце... Дзвін: бум!.. бум!.. Я заплющаю очі і вся поринаю в ці звуки... бум!..

бум!.. Мрії, спогади... чи, може, просто, казка... і згадки минулого... дитинство, юність... Бум-бум-бум!.. бум!.. бум!.. бум!.. сумний, як кохання, цей дзвін... Поринаєш у звуки, вся у владі цих звуків, не підвєстися і не піти... В Парижі ніколи не чуєш, як гудуть дзвони... Там дзвінки, там трамваї свистіння.

Спали ми в цих черниць—в дортуарі, під самим дахом, на горіщі. Годували нас там гнилим м'ясом та зіпсованими овочами. І коштувало нам це приємне життя—дводцять п'ять су на день. Отже знайшовши нам посаду, вони вивертали ці гроші з нашої платні. Це вони вважали, що в такий спосіб вишкують нам роботу дурно. І працювати ще на них треба було. Чи багато? Таки нівроку, від шостої години ранку до дев'ятої вечора, як ті арештанті по в'язницях. А вже вийти де, відпочити трошки—цього годі! Обід та молитви—ось ваш одпочинок. Непогано, що й казати, ошукували нас любі сестрички! З голоду, бачте, рятували, спасительки! Стільки зазнати лиха, і все такою дурною бути. Здається, мое життя могло хоч кого навчити. А я?.. Отак покричу, полаюся, і зрештою кожний мене обдурить.

— О, ці черниці можуть добру посаду вишукати. До них і графіні вдаються, навіть княгині,—отак пlesкали язиком мої товаришки. А я й повірила. Та й щасливі незабутні часи згадалися в інших черниць ще за дитинства моого. І взагалі ж—треба ж десь приткнутися, коли в кишені ані шеляга. Довго міркувати в таких випадках не доводиться...

Поїхала до Неї. Там уже було щось із сорок таких, як і я... безпритульних... Багато таких, що здалеку прибилися сюди—з Бретані, з Ельзасу, з півдня. Переважно, дівчата, які ще не зазнали життя по наймах; необтесані, мовчазні, похмурі смаглянки, що здійсняли свою мрію—до чарівного, казкового Парижу! Здібала там і таких, що вже, як і я, покрутилися з посади на посаду.

Черниці попитали мене—звідки я, що вмію робити,

чи маю отестати колишніх панів своїх. Спітали, чи багато грошей лишилося в мене... Я наплела їм усіляких нісенітниць, вони зразу повірили, дуже не розпитувалася, сказали ще тільки:—Люба дитинко, ми вам підшукаємо добру посаду...

Це так вони до кожної з нас: «любо дитино». А поки що, поки там та «добра посада», кожна «люба дитина» була в найтяжчій роботі. Декого приставили до кухні та до господарства. Інші в садку грядки копали. Сестра Боніфая сказала, що маю тоненькі пальці й розумне обличчя, і мене посадили шити. Почалося мое шитво з того, що заштопала штани нашему священикові та полагодила кальсони ченця-капуцина, який саме на той час проповідував у нашій каплиці. Фе, бридко й згадувати! Так, це не те, що штани та кальсони Ксав'є. Потім, нарешті, дали мені вже зовсім інакшу роботу— я шила тонку, коштовну білизну. Заможні добросердечні панії, що прихильно підтримували черниць, замовляли їм посаг, і я допомагала його шити.

Що-йно, перед тим, я зазнала багато горя... І хоч надто зло нас годували, хоч знемагала на роботу, не мала й хвилиночки вільної, а проте добре мені було. Тихо так... Спокій навколо... Ні про віщо не думала я... Тільки молитися... Може докори сумління, може просто втома від попереднього життя бурхливого, але мене опанував владно релігійний настрій. Кілька разів сповідалася я в нашого священика, у того, що штани йому заштопувала. Це якось мимохіть порушувало мій молитовний настрій, і під час сповіди я не могла відігнати жартівливих, легковажних думок. Він, цей товстелезний, увесь червоний священик, з трохи брутальною моюю, з запахом барана, на сповіді іноді дуже дивні запитання давав. І найбільше вертався до того, що я читаю.

— Армана Сільвестра? Ага!.. Ну, він свиня, звичайно, велика... та це безпечна писанина... А от безбожні книжки, цього вже не можна ніяк читати... книжок проти релігії... Вольтера, скажімо... в жодному ра-

зі... Пам'ятайте—це смертельний гріх... І Ренана також і Анатоля Франса не можна. Це дуже небезпечні речі...

— А Поля Бурже, мій отче?

— Поль Бурже... Він уже подає надії... Не можу цілком заборонити його, ні... але він ще не зовсім щиросердий католик... Він... ну, як миска, де зроблено омивання... вкупі з брудом... там є і маслині з Голгофи... А Гюїсман?.. Чекайте, чекайте, цей завзятий, але ортодоксальний...

А то ще якось сказав мені:—Ви грішили тілом?.. Погано. Це завжди дуже погано. Та коли вже впадати в гріх, то краще з своїми хазяями, ніж з такими самими, як ви... Це менший злочин... це менше гнівить господа... І потім... хазяї можуть мати прощення гріхів... це часто буває...

І як розгнівався, як я назвала Ксавье та його батька.—Не треба прізвищ,—закричав на мене,—я не питав вас про це... Ніколи не кажіть мені прізвищ. Я ж не працюю в поліції... Ви назвали зараз багатих, шановних і дуже релігійних осіб. Дуже погано, що ви полаялися з ним. Це виступ порти морали, проти суспільства...

Швидко спав мій релігійний запал. Ці дурні розмови на сповіді... Ці штани... І робота почала набридати. Нудьга охопила мене, нудьга за попередніми посадами. Так хотілося втікти з цієї тюрми. Туди... до інтимних вбиралень... Шафи вщерть повні розкішної білизни, шовки, оксамит... запахуще мило, пудра... ось що знову вабило владно мене. Розмови в челянді... Зустрічі вечірні на сходах, у кімнатах... Як дивно—коли я маю це все—остогидає швидко мені... побуду без роботи—і знову тягне, і знову вабить. Остогид цей голод, щоденний компот з гнилого агрусу: цілу партію такого добра закупили добрі сестрички для нас. Гнилятина усяка, та-ке, що на смітник тільки,—саме для нас. Зрештою,увірвався мені терпець. Найбільше обурення викликало те неймовірне нахабство, з яким нас експлоатували. Просто й відвerto шахрували ці черници: вони відшукували

посади тільки тим дівчатам, що з них жодної користі витягнути собі не могли. А сильних і дужих та добрих робітниць тримали в полоні своєму, користувалися з їхньої наївності... З справжнім християнським милосердям ці сестрички спритні не зле влаштувалися: наймичок та робітниць понабирали, які їм ще й платили, яких вони без жалощів обдирали... Неймовірно нахабно відбирали їхні злиденні достатки, набиваючи кешеню собі на їхній роботі. А тимчасом рахунок за утримання чимраз ріс. Спочатку я терпіла, скаржилася рідко. Та де-далі—не ставало сили стримуватися. І разу не покликали мене поговорити з ким про посаду, як ото приїжджали до них наймати. І що-разу, як тільки запитаю було черниць—що далі, то частіше,—одне чую:

— Трошки терпіння, люба дитино... Ми не забуваємо за вас, люба дитино... Ми підшукуємо вам особливої, гарної посади. Ми знаємо, в які хороші умови треба вас поставити. Відповідного, такого, як ви заслуговуєте, ще не траплялося нічого, люба дитино...

Дні за днями, тижні за тижнями, а посади все не досить гарні для мене, все не... відповідні. А рахуночок мій тимчасом росте собі та росте...

А наш дортuar уночі! Жахливі речі творилися там, хоч і дogleядчу завжди до нас приставляли. Але тільки обійде вона всіх, скоро все затихне,—враз білі тіні з ліжка до ліжка... Шепіт... поцілунки... сміх... І сусідки біля мене не стримували себе. В тмяному свіtlі лямпи, що висіла з стелі посеред покою—чого тільки я надивилася! А добре чернички, святі жіночки—мов і не бачать, не чують. Що-ж, не зчиняти ж у себе бешкету! Тоді довелося б вигнати геть розпусниць, а їм, звичайно невигода. Отже спокійно терпіли в себе цей жах, робили вигляд, що нічого не знають...

А рахуночки наші тимчасом росли собі та й росли...

Тужила, нудьгувала там страшенно. Коли це на щастя мое в нашому притулкові опинилася моя давня това-

ришка Клеманс. Я звала її просто Клекле. Познайомилися ми, ще як мала я посаду на Університетській вулиці... Мила, весела, рожева, білява дівчина. А що вже жвава! З усього рेगоче, було, завжди, з усім погодиться, скрізь їй добре Добра й вірна душа. Їй тільки—щоб кому вслужити. Розпусниця з неї була неймовірна, та це ані трохи не відштовхувало від неї. Така весела була, що й розпусність ця наче цілком природна була, не вражала. Вона внесла з собою життя в наш притулок... Наші ліжки стояли поруч, і другої ж таки ночі ми вже лежали вкупі. Що-ж? Може, приклад добрий перед очима, а може й бажання задоволінити свою цікавість, що давно вже запала мені в голову. Власне не на це мене штовхнула Клекле. Вона вже давно знала смак в цьому—років чотири тому підучила її одна хазяйка—генеральша.

Якось, як ото лежали ми вкулі вночі, розказала вона за свою останню службу в одного судді в Версалі.

— Ти можеш собі уявити, що власне все помешкання було пристосоване для тварин. Коти... дві папуги... мавпа... два пси... І от треба було їх глядіти. Ти тільки подумай,—наймитам давали їсти усяку погань, а тваринам отим—з панського столу: дичину, пиріжки, крем, навіть воду мінеральну. Бо якже ж—звірятка від звичайної води могли занедужати на тиф! А цієї зими таке нахабство! хазяйка забрала в мене з кімнати залізну пічку й звеліла поставити в покої, де спали коти з мавпою. Я зненавиділа весь цей звіринець, а найбільше одного старого пса, що тільки й знов ліэти весь час мені під спідницю. І ось тобі кінець: одного ранку хазяйка увійшла саме в ту хвилинку, як я його що-сили лупцювали... Звичайно, зараз—крик, лемент! Я вміть опинилася на вулиці...

І Клекле—затрусилася від рे�готу придушеного.

— Знаєш, Селестіно, цей собака... мав нахил до... мов чоловік...

Люба моя, весела-весела Клекле!

Ніхто не знає, як важко на світі наймитам! Страшна експлоатація від хазяїв, рекомендаційних бюр, всіляких добродійних товариств. А свое браття любе! Хіба ж мало серед наймитів ріжких мерзотників?! І хіба ж ми обстоюємо одне одного? Кожний живе й знає солодощів за рахунок слабшого... І скрізь, хоч де попадеш, хоч побуваєш у найріжноманітніших колах суспільства—скрізь та сама жадоба, та сама зажерливість. Непомітна міщанська оселя і палац банкіра—в них одинаковий бруд і жорстокість. І що ж крім загибели може чекати просту зліденину дівчину, як от і я. Хоч де потрапить, хоч що робитиме—загибель неминуча. Злідарі—це угній, що від нього кращає життя багатіям розкішнє.

Кажуть, тепер немає рабства... Брехня! А хто ж такі тоді наймити? Раби! Так, так,—раби, з усіма властивими рабам вадами. Розпусні, аморальні, з злістю захованою. Наймити розпусні!—що ж, вони беруть приклад з своїх таки панів. Чесна й наївна людина, скоро наймететься до панів,—враз міняється від атмосфери розпусти навколо. Коли служиш у панів—навкруги бачиш тільки розпусту, тільки нею дихаєш, тільки розпустою насичене повітря. І от—кожної хвилини, кожного дня, де далі,—то більше, людина сходить на нівець. Ти ж не маєш жодного захисту проти розпусти: навпаки, ти мусиш їй услуговувати, плекати, шанувати, навіть. А що не маєш змоги сам задоволінити свої нові, розпусні бажання, звільнитися кайданів, що не дають розквітнути вже цілком розвиненим нахилам, в тобі росте незадоволення. Але—хіба ж не дивно? від нас ще вимагають усього, що є кращого в людині—покірливості, відданості, інколи й героїзму, навіть, а з пороків лише ті, з яких вигода хазяям нашим. А нам за це—приизирство та тридцять п'ять—дев'яносто франків на місяць. Та хіба в цьому все вже лихо? А постійна боротьба? Сьогодні ефемерні напіврозкоші життя в чужому домі, а завтра—безробіття цілковите, вулиця. А завжди,

постійно відчувати цю підохрілість до себе! А спостерігати скрізь, як хазяї замикають двері, шухляди, роблять позначки на відпитих пляшках, перераховують пундики та овочі. А погляд поліцайський на наші руки, кешені, скрині?! Кожні двері, кожна шафа, кожна шухляда й пляшка, все, все нам кричить: «Злодійка, злодійка, злодійка, злодійка!» I, нарешті, гніт од страшеної нерівності,—бо що ж та випадкова ласка та подарунки!—Нерівність ця створює між нами та хазяйками нашими безодню, викликає глуху ворожнечу, заздрість заховану, бажання помститися!.. I кожної хвилі, чимраз дужче, відчуваєте ви цю нерівність: не тільки примхи, а навіть і ласка багатів—вони-бо не знають ні справедливості, ні любові,—підкреслюють її, ще більше вас приижують. Коли наші хазяї, бажаючи висловитися про щось гидке й паскудне, кажуть, не звертаючи уваги на те, що ми є в кімнаті: «Він має льокайську душу», «Це льокайські почуття»,—якою злістю, якою люттю мають палати наші душі! Чи подумав коли хто про це?! Так жорстоко віddіляти нас од усіх інших людей! Що ж може вийти з нас у такому пеклі? Невже справді хазяйки наші гадають, що нам не хочеться вбиратися в розкішні строї, їздити в каретах, фліртувати, мати своїх наймитів. Чесність... вірність... Як вам подобається таке?! А, ви, ви самі, здатні на це?!

Пригадалося мені,—як служила я ще на вулиці Камбон, віддавали хазяї мої заміж дочку. Ну, звичайно, баль був. Пам'ятаю, показували гостям подарунки, що їх одержали молоді. Сила-силенна тих подарунків по-наносили—хоч хуру вантаж. А я, жартуючи, запитала нашого льокая Баптиста, де його подарунок.

— Що таке? Мій подарунок?—Здивігнув плечима Баптист.

— Еге ж, еге ж. А ну!..

— Ім під ліжком запалив би бляшанку з гасом, ось що! А ви, Селестіно, щоб ви ім подарувати хотіли?

Я виставила свої нігти, мов збираючися лото кинутися на кого:

— Отак, очі ім видряпати...

Метр д'отель біля нас ретельно розкладав квіти та овочі до ваз кришталевих. Встромляючи троянду між двох груш, спокійно сказав:

— А я б їхні пики в церкві обілляв вітріolem...

Любити їх!.. Ще треба дивуватися, що, хоч як душить наші груди помста,—не так то часто дають їй волю. Кожна бо куховарка... чи ж не в її волі життя панів... Трішечки арсену... замісь соли... та, замісь оцету—стрихніну дешицю... і вже... Та, ба! Бацила рабства отруїла нашу кров, де ж нам зважитися...

Я проста людина, без ніякої освіти, і пишу те, що думаю, те, що бачу. І ось кажу—на мою думку—це все не гаразд. Коли людина бере собі наймита, хоч хто б він був—найгірша повія, останній недолюдок, байдуже—вона мусить глядіти його, дати йому гарне життя. І я кажу—коли хазяї чинять інакше,—ми маємо право самі на їхню скриню, на їхнє життя.

А втім—годі! Марно тільки розводитися над цим—мені голова від думок таких болить.. Ось згадаю краще знову за своє життя.

Ну, не так то легко було видряпатися мені з пастки, від черничок отих. Хоч які приємні любоці були цього нового кохання з Клекле, та відчувала, що старію в цій дірі; нудьгуvala, прагнула волі. І сестрички любі, тільки зрозуміли, що я, нарешті, рішуче збираюся залишити їх, враз ну мені посаду за посадою пропонувати. Де й узялося зразу безліч відповідних посад. Та не все ж мені вже дурною такою бути! Е, ні!—думаю собі.—Почекайте-но, сестрички. І от—від усіх посад відмовляюся, скрізь щось знайду зле... Ах, варт було подивитися на їхні обличчя! Оті вже мені святі жіночки! Якже, вони ж сподівалися влаштувати мене до якої святобожої бабуні й з неабиякими відсотками повернути витрати

на мої харчі. Аж тепер уже я вирішила їх у дурні пошити.

Одного дня я сказала сестрі Боніфації, що увечері відходжу. Вона відповіла:

— Ні, моя люба дитино, це неможливо...

— Цеб-то, як неможливо?..

— Але, моя люба дитино, ви нам винні понад сімдесят франків... Ви спершу маєте сплатити нам ці гроші...

— Чим же це я вам заплачу? Я ж не маю жодного су. Можете обшукати...

— А ви розумієте,—кинувши злісний погляд на мене, суворо сказала черниця,—що це крадіжка? А обкрадати таких злідених жінок, як ми, це ще гірше, це—свято克радство. Начувайтесь, вас бог покарає...

Я розлютилася.

— Що таке,—зарепетувала:—хто, кого обкрадав тут,—ви мене, чи я вас?

— Я заборочую вам так розмовляти...

— То облиште мене. Гнеш спину на вас з ранку до пізнього вечора... заробляєш для вас величезні гроші... Годуєте нас покидю усякою... собака,—і та не йла б такого паскудства... І ще платити вам... А не діждете...

Черниця аж зблідла. Ось-ось обнесе мене неподобними словами, поллеться вулична лайка. Та ні, так і завмерли на вустах. Тільки прошипіла:

— Мовчіть! Безсоромна, безсовісна дівчина... Вас покарає бог! Ідіть, коли хочете. Але скриню вашу ми залишимо собі...

Люта, в нестягі стала перед нею і закричала в самісіньке обличчя:

— Ану-ну! спробуйте тільки—я вмить поліцію сюди приведу. Так це у вас тут релігійні справи—штопати попівські штані, обкрадати бідолашних дівчат! А в дортуарі вночі що у вас діється!.. І це жах!.. Ви на ньому також баришуете...

Сестра Боніфація вся тремтіла.—Слухайте, слухайте,—намагалася перекричати вона мене.

— І ви не знаєте, що у вашому дортуарі діється вночі? Ви не знаєте?! А ну спробуйте сказати мені ввічі, що ви не знаєте? Ви підтримеуете цю розпусту, підтримуєте, чуєте,—бо маєте з цього вигоду... так, так, маєте вигоду з неї...

Я також уся тремтіла, мені зривався голос, але вирішила своєго досягти.

— Так, це все релігійні справи,—кричала знову.— Тут в'язниця, тут дім розпусти. Давайте мені мою скриню! Чуєте?.. Ну! Скриню, зараз же давайте скриню...

Вона злякалася. Сказала погордливо:

— Я не бажаю сперечатися з такою дівчиною. Можете йти від нас...

— З скринею?

— З скринею...

— Чудесно. Ну й видряпатися від вас... На митниці, здається, легше.

Клекле була така ласкова, позичила мені двадцять франків, що заощадила з своєї останньої посади. Того ж таки вечора я залишила любих святих черничок...

Найнняла собі кімнату на вулиці Сурдієр, і зразу—до театру Сен-Мартен, на галерійку. Саме ставили «Дві сирітки». Ах, яка це п'єса! Таке власне й мое життя. Я гірко плаکала...

XIV.

18-го листопада.

Роза померла. І правда, що лихо само неходить, а ще за собою тягне. Шкода мені капітана. Немає тхоря... здох і Бурбакі... Тепер пішла від нього Роза. Кілька днів хворіла і позавчора увечорі померла від кровотечі. Ховали її сьогодні вранці. З вікна я бачила похорон. Шестеро чоловіка несли на руках важко труну. Вся у вінках з білих квітів—немов молоду дівчину ховали. А юрба яка численна, все населення Меніль-Руа!

вибралося провожати Розу на кладовище. За труною— капітан Може, в чорній одежі виступав військовою ходою. Уроочисто дзвони гули...

Хазяйка попередила мене, щоб я на похорон не ходила. Та й чого б мені туди! Я не любила цю товсту лоту жінку. Цілком байдуже й спокійно поставилася я до її смерти. А втім, хто його знає, може я колись ще нудьгуватиму без неї... А розмов же, розмов тепер буде в бакалійниці...

Закортіло мені побачити, як відбилася на капітанові його важка втрата. От, як хазяї поїхали десь з візитою, я пішла собі погуляти по-під тином. В капітановому садку було сумно й порожньо. Тільки подумала, що капітан не прийде—десь плаче, мабуть, бідолаха з горя в кімнаті своїй,—коли він тут! Я зразу його просто не помітила. Вже в звичайному щоденному робочому вбранні, на голові шапочка та сама маленька. Розкидав гній по траві й навіть, наспівував тихесен'ко свого військового марша. Угледів мене, покинув свій гній і з вилами на плечах підійшов ближче.

— Дуже радий вас бачити.

Мала на думці потішити його, сказати щось гарне, приемне, коли ж ця кумедна постать! Мені стало трохи смішно, я вже не могла підшукати слів і тільки повторяла:

— Яке лихо страшне!.. Яке велике лиxo для вас, капітане. Бідна Роза...

Дивлюся—цілком байдуже обличчя. Спокійні рухи. Встромив біля тину в сипку землю вила свої, сказав:

— Так... так... я не можу лишатися сам...

— Вам важко буде підшукати кого на місце Рози,— я пригадала собі, чим власне була Роза в цьому домі.

— Все можна замінити,—спокійнісінько промовив капітан. Він так це сказав, ніби тягар якийсь впав йому з плеч по смерти Рози. Здивувалася я чимало

і трошечки якось ніби неприємно навіть стало. Що він, забув, яка втрата це для нього буде? І кажу йому:

— Вона ж так знала ваші звички, ваш смак, ваші примхи... Така віддана була вам...

— А мені, звичайно, тільки того ѹ треба,—посміхнувся капітан.—Та ѹ чи справді вже така віддана мені була? Не хочу таїтися від вас, скажу щиро—страшенно мені остогидла! Так, уявіть собі, остогидла тай край. Відколи ми взяли хлопця на підмогу, вона палець об палець не вдарила. Господарство звелося на нівець. Чи вірите—яйця, навіть, собі до смаку не міг я одержати. А ці сварки зранку до вечора! Потратиши які десять су—вже ѹ лютує, репетує на ввесь дім. З вами словом перекинешся, ну, ось хоч би так як і зараз... Тоді ѹ додому не вертайся! Страх ревноща була покійниця! А що вже вас лаяла! Е, ні! Годі! Так, мов я і не в своїому будинкові жив.

Зідхнув на повні груди. Мов повернувшись людина з далеких країв, радісінько поглядав і на нове ніби небо, деревце кожне, кожну рослину біля своєго будиночка.

Ця радість, ця байдужість, неповага до такої ще свіжої пам'яти Рози насмішила мене. Заманулося послухати, що ѵін розкажи. І сама підтримую далі розмову:

— Капітане,—кажу йому:—здається мені, ви дуже несправедливі до Рози...

— Так гадаєте,—жваво мені відказав:—ех, та що ви можете знати про це. Аж нічогісінько! Не ходила ж вона вам розказувати, як лято завжди накидалася на мене. Ці ревнощі... егоїзм... справжня тиранія! Хіба ж я в своєму власному домі був господар? Вона всим верховодила, все собі позабирала, робила чисто все по-своєму. Ах, і згадувати навіть не хочеться. Подумати тільки—моє улюблене вольтерівське крісло, і те привласнила, завжди сама в ньому сиділа. А спаржа з маслом?! Я не мав змоги її їсти тільки через те, що вона її не любила. Гаразд, гаразд вчинила покійниця, вчасно померла. Найкращий вихід собі знайшла. Бо-ж

однаково я мусів би вигнати Розу... Не зніс би довше...
Лютила просто мене... А знаєте, що я вам це скажу...
Знаєте, яку штуку я для неї припас був?! О, щоб я ра-
ніше за неї помер—несолодко довелося б Розі!..

Подивилась на нього—на обличчі глузлива посміш-
ка. Аж перекривився увесь.

— Вам відомо, мабуть, що я написав заповіта, де
все передав їй—і будинок, і гроші, і папери цінні.
Ви ж знали за це, правда? Вона скрізь про це кричала.
Але вона не знала, що за два місяці після цього я склав
другого заповіта, де їй—ані шеляга!

І він вибухнув на ввесь сад довго стримуваним ве-
рескливим сміхом.

— Нічогенъка ідея, га?! Уявіть собі тільки пику її,
коли б почула, що я все майно залишаю Французькій
Академії. Справді, мила Селестіно, геть усе — Фран-
цузькій Академії. Правда ж ідея?.. Він знову зареготовав.

Коли заспокоївся трохи, затих я так серйозно
його запитала:

— А як же тепер буде у вас, капітане?

Довгий пильний погляд. Очі закохано блищаю.

Нарешті:

— А це вже—як ви!

— Як я?

— Так, так! Це від вас, тільки від вас залежить...

— Не розумію, капітане...

Знову недовгра мовчанка. Підшукував, очевидячки,
як найкраще натиснути на мене. Нарешті, чую:

— Е, що там! Давайте поговоримо просто, по-вій-
ськовому. Хочте до мене на Розине місце? Воно—ваше...

Це не була несподіванка. Бачила давно вже по
очах, що ось-ось заговорить рішуче, отже не здиву-
валася. Тільки уважно поглянула на нього й запитала:

— А як же з заповітом буде, капітане?

— Пусте! Я його знищу, запевняю вас.

— Але я ж на кухні не знаюся...

— То я сам варитиму, сам і ліжко застелю... все

сам... — Очі йому запалали та... на щастя між нами був тин...

— Є ріжна кухня, моя люба Селестіно. Та, що мені требі від вас... О, ви, мабуть, митець... добре в цьому повинні смак знати...

Не могла втриматися, всміхнулася іронічно, мов на дитину малу, посварилася пальчиком:

— О, капітане... ви порося маленьке...

— Не то маленьке... ціла свиня... так, велика свиня...

Очі налилися кров'ю, перегнувся через тин і придушеним голосом додав:

— І ось іще... що я вам скажу, Селестіно. Якщо ви перейдете до мене... як розлoutується тоді Ландлер! Оце так ідея, га?

Я мовчала... Зробила вигляд, що замислилася над його словами. Капітан Може нетерпляче, нервово стукав ногою по піску.

— Поміркуйте, Селестіно. Тридцять франків на місяць. Їжа та приміщення вкупі зі мною... І—заповіт! Ну, що? Згода? Так кажіть-бо!..

— Треба поміркувати. Ми ще поговоримо. А поки-що—візьміть іншу...—і ну втікати, щоб не зареготати йому просто в обличчя.

Аж двоє зразу! Тільки вибирай. Капітана, чи Жозефа. Піти за коханку-наймичку, ризикуючи що-хвилі, цілком залежати від дурного, брутального й мінливого чоловіка, від тисячі ріжних непередбачених обставин, чи одружитися, нарешті, добути в такий спосіб певну волю, пошану, незалежне становище, не так боятися мінливої мачухи-долі?! Одружитися це ж моя давня мрія...

Що правда, я мріяла про краще одружіння. Коли ж так важко взагалі влаштуватися жінці. Я ще можу пишатися. Принаймні край уже буде цьому поневірянню по наймах, між чужих людей, з родини до родини, з обіймів одного чоловіка до другого...

Певна річ, над капітановою пропозицією нема чого

довго міркувати. І без нашої останньої розмови, я давно вже чудесно зрозуміла, що це за чоловічок. Кумедний такий, подивишся й регочеш. Такий бридкий, такий огидливий зовні, та ще й до рук прибрати, я бачу, неможливо його. Ось Роза, як певна була, що він цілком в її владі, а, виходить, підвіз їй таки капітан візка... Та й потім не можу я без сміху подумати, щоб цей кумедний чолов'яга тримав мене в своїх обіймах... Щоб я пестила його... Це навіть не огіда, ні! Але якби сталося таке диво, що я потрапила на його ліжко, певна я, що напершкоді поцілункам став би мій нестриманий регіт. Я мала багато коханців. Любов, або жадоба насолоди, просто слабість жіноча, а то й жалощі, інколи, навіть, вигода кидала мене в обійми чоловіків. Цілком природна річ, доконечна потреба, і жодних докорів сумління ніколи я не відчувала. Бо-ж майже завжди мені давало це насолоду. Але з таким потворним чоловіком, як капітан Може... Це кумедне обличчя... Ні, ні,—фізично неможливо для мене. Таке почуття, ніби це була б неприродна річ, щось особливе, як ото з тією собакою Клекле. Та проте дуже задоволена, ба, навіть, пишаюся. Його пропозиція сповняє гордощами мое серце, підкреслює силу моєї краси, збільшує віру в себе.

Жозеф... тут інше... Всі думки мої до нього, я немов у зачарованні. І жах... І радощі... Так, він негарний з обличчя! Він, навіть, потворний. Але як придивитися— ця потворність здається красою... Іще вища за красу... Чоловіка цього можна підозрівати в чому хоч... в усякому злочині... І я ж власне зовсім його не знаю. Може саме тому він так владно вабить мене, причаровує. Я чудесно розумію, як небезпечно жити—одруженою, чи ні, однаково—з такою людиною. Та хоч на душі Жозефовій, мабуть, не один злочин, проте здається мені— в ньому багато є доброго. А втім... я нічого не знаю. Навіщо йому я? Що зробить Жозеф зі мною? Може я Жозефові тільки заряддя для якої невідомої мені мети. Чи буду забавкою його звірячої пристрасти? Чи ж

справді він кохає мене? І за що? Чи привітність моя так припала до вподоби, а чи пороки? Може, мій жвавий розум, може призирство до забобонів, яких так уперто додержується. Таємниця... загадкова постать... І я схвильована... Я схвильована, зачарована дикою звір'ячою силою цього велетня. Так, сила ця може святкувати перемогу свою над моїм покірливим, нездатним тепер на опір, тілом. Коли я біля Жозефа, мене обхоплює шалена пристрасть, божевільний вихор змислового почуття незнаної сили. Жоден чоловік не викликав в мені такого могутнього, необорного бажання. Скажена пристрасть, ще більша, ще могутніша, ніж та, що її збуджували поцілунки Жоржеві, ніж та, що довела мене до вбивства. Ні, щось інше, нове зовсім, незнане. Немає слів для цього в людини. Думки і тіло, всю істоту збудило, скорило, владно скувало. Дике, шалене почуття це будить якісь нові пориви,—ні кохання, ні пристрасть раніше їх не змогли збудити. І тремчу, як згадаю Жозефові слова: «Ви схожі на мене, Селестіно. Не з обличчя, звичайно. Та душі наші—однакові...»

«Наші душі одинакові». Невже цьому правда?

Даремно я намагаюся звернути свої думки на що інше. Щось нове, що насунулося на мене,—не пускає. Я—в зачарованні. Хочу читати, гуляти в садку — як ото підуть хазяї; а повернуться — до роботи ретельно кинуся. Однаково, даремно. Не можу розвіяти нових думок, не можу й на мить звільнитися з-під влади Жозефової. Він заполонив не тільки мене саму, а й мимуле мое вже ледве мріє десь в безмежній далечині, відходить чимраз далі, розпливається. Клеофас Біскуй, Жан, Ксавье, Вільям — за нього я ще не згадувала — навіть Жорж та багато-багато інших, що ім я віддавала себе, свое тремтяче тіло, чи своє сповнене сумом серце... Де вони тепер в моїй пам'яті? Лише—невиразні бліді тіні, що геть-геть зникають, неясні, мов туман, спогади... Ось щезнути назавжди... розвіються... загинуть у безвісті... Нічого не було...

Інколи в кухні, по обіді, дивлюся на Жозефа—рот злочинця, очі злочинця, широкі щелепи, низький нерівний череп:—ні, чі! Це неможливо! Божевілля! Не хочу, не можу кохтаи цього чоловіка. Ні, ніколи!..

Та це так! Кохання! Мушу ж я, нарешті сама собі призналася—я кохаю Жозефа.

Тепер я знаю, розумію—з кохання не можна глувувати. Я розумію жінок, що кидаються осліп, п'ючи брутальні поцілунки, в обійми мушчин—звірів, потворі!

Хазяйка дала Жозефові відпустку на шість днів, і він—ніби-то в якихось справах, іде до Шербургу. Вирішено: купує маленьке кафе. Лише спершу сам не буде в ньому орудувати: має якусь надійну людину, і на деякий час доручить справу цьому чоловікові.

Сказав мені:—Бачте, Селестіно... Там треба все пофарбувати, поновити. Щоб усе, знаєте, гаразд. І вивіску ж нову треба з золотими літерами «Кафе Французької Армії». Та й потім... я ще не можу кинути свою посаду отут. Не можу аніjak...

— Чому так, Жозефе?

— Тепер це неможливо.

— А коли ж ви гадаєте остаточно відійти звідціля?

Почухався. Якось підозріло позирнув на мене.

— А хто його знає. Може з-півроку ще тут доведеться перебути... може менше... може й більше... і сам не знаю...

Бачила, що таїться, не хоче мені щось сказати... Проте намагаюся:

— Від чого ж це залежить, Жозефе?

Мовчав. Наче вагався. Але згодом трохи таємниче додав:

— Це залежить від однієї... дуже важливої справи...

— Якої?—питаю його.

— Від однієї важливої справи... І годі про це...

Хоч і не сердито, та в кожному разі дуже роздра-

товано звучав йому голос. Не хотів мені розказувати нічого, таївся.

Дивує мене і смутить, що про мене розмова більше не заходить. Може він змінив свої наміри. Може мої вагання, може те, що не дала зразу рішучої відповіди вплинуло, і він охолов уже. Бо-ж здається так природно цікавитися мені подією, що має змінити все наше життя. Я ж поділятиму вкупі з ним і успіх, і невдачу. А він мовчить... А може відштовхнуло Жозефа від мене те, що я висловила підозріння, ніби це він згвалтував і задушив у лісі маленьку Клару. Ну що-ж, я не могла його заховати. Але серце мені вщерь наплите коханням, і я вже давно вирішила свою долю, хоч і криюся від Жозефа. Це тільки кокетування. А в душі вирішила давно. Вільно жити, ні від кого не залежати, загадувати іншим. І погляди тисячі чоловіків... Всі дивляться на тебе, всі бажають тебе. Невже й ця мрія марна, не здійсниться, як і безліч раніше?! Я не хочу кидатися Жозефові на шию... Та я мушу знати, що з ним діється, чи не змінився він до мене... I от я з сумним обличчям, зідхаючи, кажу Жозефові:

— Оце як поїдете, Жозефе, так порожньо й непрівітно буде в домі... Я звикла до вас... Так приємно ми завжди розмовляли удахом...

— А-а...

— Я також поїду собі...

Мовчить. Тільки ходить з кутка в куток і в кешені своєго синього робочого фартуха нервово крутиє садівними ножицями. На обличчі недобрий вираз.

Я знову:

— Поїду собі... повернуся знову до Парижу...

Інший протестував би, скрикнув, погляд запитливий кинув би... А Жозеф—ані пари з вуст... Невже він так спокійно приймає мої слова про розлуку?!

Може він сам хоче розриву? Довір'я до мене і... кохання... невже я їх втратила? Мені серце тривожно

билося... А, може, він просто боїться моїх необачних питань... Тремтячим голосом спітала:...

— Жозефе, скажіть мені, невже вам не боляче, що більше не будемо бачитися?

Не зупинився, не глянув навіть.

— Що ж може й боляче... та що вдіш? Хіба ж можна примусити людину зробити те, від чого відмовляється...

— Відмовляється... а я відмовлялася хіба, Жозефе?..

— Ви чомусь досі лихої думки за мене...—казав далі, не відповівши на мое запитання.

— О, Жозефе... Нащо так казати?..

— Бо ви...

— Ні, ні, Жозефе... Це ви, мабуть, розлюбили мене... Я бачу, маєте щось інше на думці... Хіба ж я від чого відмовилася?.. Я ж тільки поміркувати хотіла. Це так природно... Ви ж зрозумійте... Все життя своє змінити—тут треба гаразд розміркуватися... Ви радіти повинні, що не кидаюся так легковажно... серйозна жінка мусить завжди подумати над своїми вчинками...

— Ви гарна, жінка, Селестіно... хазяйновита й серйозна...

— Так в чому ж річ?..

Став нарешті, пильно подивився. Ще недовірливі очі були, але вже світилися ласково. Поволі, м'яко проговорив:

— Та ні, Селестіно... річ не в тому... Хіба ж я за важаю вам поміркувати гаразд... Звичайно, з такою справою не слід квапитися... треба все зважити, часу маємо досить... ми з вами ще поговоримо. Але я не люблю надто великої цікавости. Є речі, де не слід втручатися жінці,—є речі...

Мовчки, хитнувши головою, скінчив свою думку.

— Одна тільки думка в мене, Селестіно, одну лише мрію плекаю в душі. Тільки ви, Селестіно... я п'янію, я божеволію. Заприємлюся вам, щиру правду кажу. Ми

потім ще поговоримо. Але менше, Селестіно, менше цікавости... Ви своє робіть, я—своє! отак краще буде...

Підійшов, за руки узяв:

— Що вже раз спаде мені на думку—не викину з голови ніколи... Тепер маю одну мрію... Ви, Селестіно, біля мене... в маленькому кафе...

Дивилася на нього. Дужі руки з-під високо закачаних рукавів тремтіли напруженими м'язами. Здавалося, відчуvalа сильні до болю обійми, не могла відвести очей від білої-білої шкіри... На кожній руці—дивне татуювання: вогняне серце, перехрещені кінжали, внизу квітки. Широкі дужі груди—від них віє міццю справжнього мушчини, велетенського дикого звіря. Сп'яніла я... Сп'яніла від цієї могутньої безмежної сили, мусіла притулитися до билика, що на ньому, як я увійшла, Жозеф чистив бляхи на збрui. Ксавье, Жан та інші, хоч вродливі, хоч овіяні тонкими паходжами—ніхто не міг мене так владно скорити, притягти до себе... А цей підстаркуватий чоловік з вузьким черепом, з обличчям дикого звіря—заступив мені увесь світ. Вся розпалена жагучим бажанням кинулася до нього, обвила руками йому шию, і, наче намагаючися ослабити міцні, мов з криці вилиті, м'язи, тягнула Жозефа до себе:

— Жозефе!.. Мій Жозефе!.. — почувала, що голос мені рветься,—я також мрію за вас одного... моя кров також розпалена божевільною жадобою... Хочу, щоб зараз... зараз... візьміть мене... Жозефе, коханий...

— Ні, Селестіно... Ще не можна...

— Зараз же... Жозефе... Мій коханий!

Серйозний батьківський голос:

— Селестіно, коли б це тільки так, щоб погратися... Але це серйозне почуття, справа поважна, на все життя. Поки обвінчаемся, ні, не можна... І він обережно звільнився з моїх обіймів.

Стояли один перед одним важко дихаючи—очі близькали, мов розпеченні жарини... мені безсило повисли руки, голова сповнилася шумом... все тіло горіло вогнем..

20-го листопада.

Як і було вирішено, Жозеф учора вранці виїхав до Шербургу. Зійшла вниз — його вже не було. Побачила тільки Маріянну, вона з червоними від сну очима наливалася помпою воду. Побачила в кухні на столі ще не-прибрану порожню Жозефову тарілку й кухоль на сидр. Мене немов щось непокоїть і разом з тим відчуваю: десь з глибини душі бурхливо піdnімається радість—це ж від сьогодні палає для мене зоря нового життя! Я чекатиму!.. Вдихаю холодне повітря—ще ледве-ледве розвиднюються... За садком, у далечині, оповите сірим серпанком туману спало село. Раптом прорізав тишу напівсонну гудок. Потяг... Віз із собою Жозефа і мою долю.

Я не могла їсти. Отак мов якийсь тягар в середині душить тебе. Прислухалася—гудка не чути. Садок оповиває—чимраз більший туман.

А що, як Жозеф поїхав звідціля назавжди?

Цілу днину тинялася мов несамовита, стурбована, неуважна. Вперше відчула, як нестерпуче гнітить цей будинок... Нема краю коритарам мовчазним, похмурим. Ще ніколи не було мені таке бридке, осоружне хазяйчине лице, її верескливий голос. Ні до чого взятися не могла... З хазяйкою, звичайно, страшенно полаялася, вже певна була—що вижене зараз. Ох, як же це я буду шість днів без Жозефа! Аж лячно подумати—лишатися за обідом самій, тільки з Маріяною... Ні до кого й слова промовити—я так не можу...

Над вечір Маріянна кожного дня, від випитого вина, робиться якась чудна, немов навісна. Голова дурна якась, яzik щось ледве белькоче, губи обвисають, близощать... сумна така. Подивиши—здається сама ось заплачеш. Тут уже від неї слова путнього не діждешся: ние, верещить, мов дитинка мала. Але вчора увечері—диво—вона не дуже напилася! І здивувала мене так, що довго не могла отяmitися. Маріянна—вагітна! Призна-

лася мені, гірко нарікала на долю. Маріянна... і вагітність! Зразу я трохи не чміхнула. Коли несподівано шибнула мене думка... Який жах!.. Невже Жозеф? Згадалося,—як ото ще я найнялася, першого ж таки дня здалося тоді, що вони живуть удвох. Але ні! цього бути не може! Це безглузде підозріння пізніше нічим не підтвердилося. Навпаки... Тай взагалі, коли між них що було, чи вже б ото я так нічого не знала? Давно вже пронюхала б, довідалася. І спаде ж на думку така нісенітниця. Неможлива річ.

— А ви певні цього?—запитала я Маріянну.

— Певності не маю. Але здається мені, що це так!

— Але, Маріянно, від кого ж, від кого?

Не зразу відповіла. Нарешті, пишаючися, голосно заявила:

— Від хазяїна, звичайно.

Ну й смішно мені стало... От смішно!.. Саме цього ще йому бракувало. Я сміюся, а Маріянна уявила собі, що це я за неї так радію. Вона й собі сміяється. Якже—чесьть велика, хазяїн!

От так штука! Але якже це я прогавила? Така весела, кумедна пригода сталася тут біля мене, на власних, межна скáзати, очах моїх,—а я й у гадках нічого не маю. Звичайно зараз же—ну її розпитувати: як та що? Маріянна все так само пишаючися, розказала пригоду свою з самого початку.

— Місяців два тому,—почала Маріянна,—хазяїн несподівано зайшов до комірки, де я збиралася мити посуд. Пригадую, це сталося, незабаром після того, як ви до нас найнялися. Саме перед тим він розмовляв з вами на сходах... Увійшов—важко дух переводить, руками махає, очі на лбу лізути. Думала—що його грець вхопить. Тільки побачив мене—так і накинувся мовчки. Що-ж він хазяїн, чи могла я відбиватися? Та й коли ще така нагода тебе спіткає?.. Здивувалася, звичайно. Але це така приємність мені... Часто приходить тепер... Такий милий, ласкавий чоловік...

— Так вам з ним добре?—питаю її.

— Атож... Такий милий чоловік...

Захоплені очі... На товстому лиці безглузда звіряча усмішка... І з-під брудної розхристаної блузи—товстелезні, звислі груди...

— Я дуже задоболена, тільки ось боюся, чи не вагітна часом,—додала Маріянна. Маю вже стільки років. Це—надто пізно... Сумно дуже, коли це так...

Заспокоювала її, як уміла; вона сумно хитала головою:

— Однаково... краще, щоб бути спокійною, піду завтра обов'язково до бакалійниці Гуен.

Мене жаль бере до цієї бідолашної дурної жінки. Вона завжди така сумна. Марно шукала я чого-небудь особливого на її обличчі, якогось особливого сяйва. Та сама... важка, товстелзна, незgrabна. Одночасово—почуваю втіху за неї. Кохання майже ніколи не дарувало її своїми пестощами, і я задоволена, що тепер це щастя пройшло їй од мене. Так, бо це ж я розпалила його жадобу до себе, і він ходить тепер задовольнятися, заспокоюватися до цього сумного створіння.

— Тільки обережно ж, Маріянно,—кажу їй з співчуттям: подумайте самі, який це був би жах, щоб довідалася хазяйка.

— Ні, мені нічого боятися. Він приходить тільки тоді, як пані вдома немає і дуже швидко відходить... зразу, як тільки задовольниться... А потім—з комірки цієї є двері просто на задній двір... а з двору—фіртка на вулицю. Ну, а хоч би й застукала хазяйка, то що з того?..

— Вона ж вас вижене, бідна Маріянно.

Маріянна якось байдуже хитала головою.

Мовчки сиділи ми. Я уявляла собі побачення цих двох людських істот. Цікаво розпитатися.

— А він ласкавий з вами?

— Звичайно, поводиться ласково...

— Що ж він вам шепоче ласкаві слова? Як ви розмовляєте, залишився удвох?

— Він приходить,—відповіла Маріянна:—кидається зараз на мене... важко дихає так, примовляє все: «Ах, чорти б його драли! ах, чорти б його драли!» Такий ласкавий.

З важким серцем пішла я від Маріянни. Ніколи не глузуватиму з неї. Мені шкода цю бідолашну жінку. Увійшла до кімнати своєї. Почула в душі гіркий сором. Дивна туга краяла мені серце. Ні, ні, ніколи не слід багато думати про кохання! Кохання—безмежна туга. Що залишається від нього? Тільки посміятася, кінець-кінцем, хочеться з себе... Або—гіркота на серці. Що мені, скажімо, залишилося від кохання нашого з Жачом? В червоній плюшевій рамці фотографія та свідомість, що кохала людину без серця, дурня, задаваку. і як це могло статися—що покохала я колись цю випущену пику з чорними баками, з рівним пробором волосся? Годі, не хочу я бачити більше перед собою оті дурні очі. Ось кину цю картку до скрині, нехай не дратує мене... хай чекає там вкупі з іншими... поки остаточно пірву з своїм минулім,—тоді всі мої листи й фотографії штурну в огонь...

Думки мої увесь час навздогін Жозефові. Де то він тепер? що робить? I чи думає за мене в цю мить, кожну мить. Напевно оце в кафе, роздивляється там все, торгується, виміряє, уявляє собі, як виглядатиму я біля каси між блискучих, ріжнокольорових пляшок. Так би хотілося добре знати Шербург, його вулиці, майдани, порт, щоб краще уявити собі Жозефа, як він отоходить скрізь, роздивляється, обмірковуючи, як би притрати до рук це місто, як прибрав до рук мене. Я нечов у гарячці не могла заснути, кидалася на ліжку. Думки, ріжні образи напосідали мене. Районський ліс... Шербург... маленька Клара з'гвалтована в лісі... блискуче маленьке кафе... Нарешті обійтняв мене важкий

сон,—Жозеф суворий ввижався цілу ніч уві сні, його образ виринає десь з далечини, з бурхливої, чорної глибини, серед велетенського лісу щоглів.

Сьогодні неділя... Мене потягнуло вдень до Жозефової кімнати. Зайшла... Його собаки обидві йшли за мною. Здавалося, питали мене,—де ж хазяїн подівся? Надзвичайно простенька кімнатка, найменшого натяку на розкоші, але чисто в ній—мов чернеча келія. Тихо, чисто, суворо. Вузьке залізне ліжко, велика шафа, комод маленький, стіл та стільців двоє, все зроблене з звичайного нефарбованого дерева. Та вішалка ще—запнув її зеленим люстрином. По білих обтінькованих стінах—портрет Деруледа, генерала Мерсьє; між портретами цими висять малюнки духовні... Свята Діва... Адам і Єва у раї, то-що. Над ліжком—велике розп'яття з чорного дерева, прикрашене вербою.

Мушу призначатися, я відважилася на дуже лихий вчинок. Ніяк не могла подолати себе. Я поралася в його речах! Думала,—а може таки знайду яку таємницю. Обшукала скрізь, та нічого таємного не знайшла. Все в кімнаті відімкнене. Оселя людини, якій нічого критися, яка праведно—спокійно живе на світі. Всі ключі стирчать у замках, Жозеф не замкнув жодної скриньки, жодної шухляди. На стіл подивилася—там пакуночки маленькі з насінням та книжка одна—«Зразковий Садівник». На пічку поглянула—лежить молитовник, де сторінки пожовклі, зшиточок маленький, де записано рецепти, на віск, нікотин то-що. Жодного сліду, що виказував би людину, яка цікавиться політикою, господарськими справами, любовними пригодами. Ні листів, ні рахунків, ні книги, де записується витрати й прибутки—анічогісінько. В комоді вкупі з старими черевиками, сітками з-під лійок—купа метеликів та давні числа «Libre Parole». Скрізь оглянула, все перетрусила, одяг, меблі, білизну, попоралася по всіх шухлядах—дарма! Нічого ніде. Під ліжко лазила, і там тільки сільця на пацюків та ховрахів... У шафі все точнісінько так, як уже тиж-

день тому прибрала я сама, коли він сидів у кімнаті. Невже у Жозефа так таки нічого немає, що хоч трохи розвіяло б туман цей, цю таємницю?! Невже не має жодної з тих дрібниць, що виказують звички, думки людини, його улюблену працю... А... ось нарешті! Певна була—ось-ось щось дізнаюся. Виймаю з столу скриньку з-під сигар. Так добре обгорнута папером, так міцно зав'язана мотузкою. Вовтузилася, розвязувала вузли, відчинила, нарешті, скриньку — там образків п'ять, маленьке срібне розп'яття та чотки з червоних кульок—дбайлива рука чепурно їх розіклала на ваті.

Я вийшла з кімнати. Що дав мені цей трус? Таємна завіса не розсувалася. Отак немов усі речі від Жозефового дотику робляться такі загадкові, як він сам. Вони мовчать, ховаючи свою таємницю... як його вуста... як його очі... І весь день перед очима Жозеф. Обличчя йому немов сміється загадково немов промовляє до мене:

— А що? Марні сподіванки! Перекидай, перекидай, і білизну, і скрині... Пильно вдивляйся в душу мені... Ніколи нічого не довідаєшся...

Ет, не можу я більше, годі! Хочу я часинку хоч забути, не думати за Жозефа. Голова важка. Мені здається, що божеволію...

Ось буду знов згадувати дещо з минулого життя. Оповім, що було зі мною, як видряпалася від любих черничок...

Отож, виходить, Неї я залишила. І знов—від бюра до бюра. Колись я вирішила ніколи більше не вдаватися туди по допомогу. Але що як ти на вулиці, без шеляга? Де ж подітися, що чинити? Підруги, знайомі, колишні товариші—від них не діждатися ніколи відповіди. Пиши, благай, все даремно. Давати об'яви в часописи? Чому б ні? Тільки великий капітал треба мати, багато грошиків і марно пропливзе. Я ж—з двадцятьох франків, позичених у Клекле, вже сливе нічого не мала. Де ж тут чекати на сумнівні наслідки від безконечного листування. Вулиця? Тротуари нічні? Щоб

приводити до себе чоловіків, які часом не багатші за мене? Ні, ні, цього аніяк! Для насолоди я розумію це, будь ласка, але за гроши... Не хочу, не можу. Я не вмію... Чоловіки завжди мене дуритимуть.

Ну, що ж? Я заставила кілька золотих дрібниць... Чи ж могло цього стати на довго? І от я знову в рекомендаційному бюрі. Яке знущання! Яке відверте нахабне шахрайство! Насамперед ви маєте заплатити десять су за те, що запишуть вас. Тоді вам починають пропонувати «посади». Тут не цураються найбрудніших засобів, аби тільки ошукати вас. Пошлють на посаду таку, що ви незабаром назад повертаєтесь. І це називається давати роботу. Тепер кожній крамарці давай наймичку, всяке ка-зна-що пишається, пнеться в графіні. Безконечні суперечки... Вас ганблять, принижують, вишукують все, що тільки можна за вас довідатися. Нарешті, вам пощастиТЬ умоєїтися, скажім, з якоюсь скупердяйкою з міщенок. Тоді—платіть завідувательниці бюра три відсотки з річної платні. Ви, звичайно, днів за десять опинитеся знов у бюрі—а їй що до того! Вона мусить своє дістати. Правильний розрахунок. Добре можна набити кешеню. У такий то спосіб я встигла мати сім посад протягом чотирьох місяців. Туди підеш—жорстоке знущання. Далі кинешся—гірше, як на каторзі. Чотири місяці—і сім посад! О, не забути мені цього поневіряння! Я заплатила до бюра три відсотки з платні за сім років служби, ще сім раз заплатила за вступ до бюра—дев'ятдесят франків разом. Навіщо викинула ці гроші?—однаково, була без роботи. Це справедливо? Це грабунок, крадіжка!

Так, нас завжди всі обкрадають. Скрізь обкрадають... І тих, хто нічого не має, обкрадають найбільше. Хто ж їх визискує? Яка ганьба! Визискує той, хто має багато. Але що ж, що можемо зробити? Ну, лютися, обурюйся, та, кінець-кінцем, краще бути обкраденим, ніж здихати на вулиці, мов собака по-під тинню. Так завжди на світі було, так воно є і тепер. Яка

шкода, що генералові Буланже не повелося... Він, при-
наймні, добре ставився до наймитів.

Пригадалося мені це бюро, де я з дурного розуму
тоді записалася. Вулиця Колізея. Старезний, брудний
будинок. Глянеш на ці сходи—тікати, тікати мерщій!
Ні, доводиться туди на третій поверх. Вузькі стрімкі
сходи—грузнуть в грязюці ноги й мокрі руки від вог-
ких поручнів, а в обличчя отруєне повітря, жахливий
сморід. Зразу обхоплює тебе якась важка нудьга.
Вмить втрачаєш надію, що гнала тебе сюди, підбадьо-
рювала. І як ці багаті панії зважуються бруднити ніж-
ки свої, іти по наймичку до цього смітника смердю-
чого?! Що вабить їх сюди? Ага, вони не підуть до та-
кого будинку помогти злідареві, а от, щоб познуща-
тися з наймита безпорадного—тут уже ніщо не спинить.

Мадам Поля-Дюран—висока ставна жінка, так років
на сорок п'ять. Їй належало це бюро. Трошкі завите,
дуже чорне волосся, товста, хоч і дуже намагалася це
заховати, стягувалася корсетом нестяжно. Велична по-
стать; видно, що єродлива була. Гарно вбрана завжди,
чорна шовкова сукня, ланцюжок золотий на величез-
них грудях, стрічечка брунатна оксамитова навколо
шиї... Випещені білі руки... Трималася свідома своєї
гідності і навіть, трохи пишаючися. Жила вона з од-
ним звичайним урядовцем. Ми називали його тільки на
ім'я, без прізвища. Пан Луї,—кумедний чоловічок,
завжди мовчазний, в куценькому сірому піджачку, дуже
короткозорий. Сумний такий був, уже похилений, хоч
ще не старий. Видавався він щось не дуже щасливим.
Чоловік просто скорився своїй долі, на мою думку. Не
зважувався ані говорити з нами, ані подивитися—
вона ж страх яка ревнююча була. Ото увійде з портфели-
ком своїм під пахвою, злегка підниме, вітаючися, капе-
люха, і не оглядаючися, мов тінь, швиденько щезне в ко-
ритарі. Чимало роботи мав цей бідолаха. Вечорами ще
записував рахунки до книжок, на листи відповідав...
та ще ж і обов'язки чоловіка...

Пола-Дюран, це не справжнє прізвище, ні. Вона називалася зовсім інакше—Жозефіна Карп. Сама прибрала це подвійне написання, що вкупі так доладно звучало, від двох осіб, давно померлих. Колись вона жила з цими чоловіками, і вони дали їй грошей заснувати оце бюро. Раніше вона була, звичайно, за покоївку. Це звичайне минуле таких посередниць. А намагалася колювати великосвітських пань, що біля них чимало ж довелося їй на віку потуплювати... Та даремно! І сукня шовкова, і ланцюжок золотий, а все знати, що покоївка. А нахабна, лайлива! Звичайно, з нами тільки, з наймитами. А як клієнтка—тут уже така звичайна, так і упадає коло неї. Так і стелеться по-під ноги багатиркам і вельможним паням.

— Ах, графіне,—каже вона манірно:—які люди, які люди тепер! Все покоївки, які нічого не хочуть робити... до праці неохочі... нечесні, розпусници... Багато таких... А 'от роботягих, щоб і пошити вміли, і діло своє знали,—ні, такі нині вже перевелися. Ні у мене, ні по інших бюрах немає таких...

Проте, справи її нічогенъкі були. Добре набивала собі калитку. Клієнтки, переважно, з Єлісейських полів, все чужоземки та єврейки... Багато надивилася я в цьому бюрі.

Увіходиш у коритар. Ідеш ним до залі. Там пре-пишно сиділа завжди сама завідувателька в своїй чорній шовковій сукні. Коритарем ліворуч—двері до напівтемної кімнати. В ній лав скрізь понаставлено було, а посередині стіл, застелений червоною злиннялою саржею. Оце й усі меблі. Світло заглядало до цього передпокою тільки через вузеньку шибку, вставлену вподовж перегорожі, яка відділяла його від самого бюра. Отак в напівтемряві сиділи, чекали ми там. Приходили кожного ранку, а потім ще вдруге, після полудня, сідали всі докупи, тут і куховарки, тут і покоївки, садівники та льокаї, фурмані та метр д'отелі, всі разом. Сиділи, оповідали один одному пригоди та лихо своє, лаяли панів,

мріяли про надзвичайні, казкові посади. Дехто приносив книжки та часописи й накидався на них. А хто й листи тут писав. І сумних розмов почуєш, і веселих, усього наслухаєшся. Час од часу раптом входила сама мадам Поля-Дюран, щоб покричати на нас, втихомирити:

— Та тихше-ж, тихше, нарешті! Такий гвалт тут зчинили, в салоні нічого не чути.—Або заходить покликати своїм пронизливим голосом котого з нас до залі:

— Жанно!

Жанна підводиться. Жанна поправляє волосся. Пішла... Кілька хвилин—і вона знов серед нас. Похнюплена. Атестати не задовольняють, платню завелику хоче... Так, за чергою на поклик мадам Поля-Дюран кожен з нас з'являється до бюра. І кожного разу вигукувала з більшим гнівом, аж лято, нарешті... Ну, я—тільки увійду, вже знаю, з ким маю справу і чи відповідне для мене місце. А коли ні, інколи, щоб розважитися, замісць відповідати на запитання дурні, я—ну сама питати. Варт послухати було! От кепкувала, от лютила пишних пань.

— Пані заміжня?

— Ну, звичайно...

— Ага. І дітей маєте?

— Є...

— Собак тримаєте?

— Так...

— І очікувати на вас вночі має покоївка?

— Ну, звичайно, коли я увечері виїжджаю куди.

— А ви часто вечорами не буваєте вдома?

Відповісти не даю їй. Призирливий погляд на капелюх її, е branня; огляну так з голови аж до п'ят і зневажливо кину:

— На жаль, це місце для мене не відповідне. До таких домівок, як ваша, не маю охоти найматися.

І пишно виходжу.

А то ще, пригадую, одного разу було таке:

Викликано мене. Я входжу. Якась пані, кокотка, чи що, така надута, мов індик з своїми намазаними губами та щоками. Волосся від фарби аж горить. А пахощів від неї... дух забиває. Питає, як горохом сипле. Аж слухати млюсно!

— Ну, а чесна ви дівчина? Може коханців маєте? — питає вона, нарешті.

— А ви, пані, маєте? — спокійно відказую ій...

Проте, деякі з нас не могли довго опиратися, не могли очікувати й мусіли таки найматися, де трапиться, погоджуватися на надто вже жорстокі, нелюдські умови. Ми проводжали їх завсігди глузливими вигуками:

— Щасливо! До скорого побачення!

Інколи отак дивилася на нас усіх, як ми там порозлягаємося на лавах, порозставляємо ноги, сонні, мелемо дурниці всілякі, слухала оті вигуки: «Панно Вікторіє, панно Ірено! Панно Зульмо!» і здавалося: це дім розпусти, а ми сидимо, чекаємо своєї черги. І смішно було, і на сльози бралося. Якось, я, навіть, сказала це. Реготу було... мало не луснули!.. Кожна заходилася зараз оповідати все, що знала за ці будинки. Одна товста жінка вирішила, що там таки краще.

— Там іси цілий день, шампанське там п'єш... і сорочки з сріблястого шовку... не треба затягатися в корсет...

А друга висока, сухорява, брудна якась дуже на вигляд, з надзвичайно чорним волоссям, з близкучими вусиками сказала:

— Там багато легше крім того. Ось, дивіться, я, приміром... Одного таки дня... І хазяїн сам... і хазяйський синок... і з старшим льокаєм теж... з швайцаром... з хлопцем з бакалійної крамниці... з залізничним агентом... були ще й інші...

— Нечупара! Нехлюя! — закричала всі гуртом.

— А, ви, мої любі! На себе краще подивіться! — огризнулася чорна жінка, здvigнувши гострими плечима.

Пам'ятаю, пригадалася мені під ці балочки сестра

моя Луїза. Також десь, мабуть, в будинкові розпусти. Уявила була собі спокійне, може, навіть, щасливе життя. В кожному разі—зліднів, голоду вона не зазнає. І думалося мені тоді, чи не краще справді жити отак? Глибока туга обхопила мене, що марно гине молодість по тяжких мандрах, що завжди передо мною стає загрозливе «завтра».

А там і вечір надходив... ще смутніше на серці... Наговорилися, начекалися, і стомлені вкрай, нарешті, замовкали... У коритарі уже світилася газова лампа. І що-дня, точнісінько о п'ятій годині, через двері скляні бачили трохи схилену постать пана Луї. Ми йшли додому...

А біля будинку на вулиці часто очікували на нас підіслані з домів розпусти жінки та ріжні з вигляду дуже пристойні зведенниці, надзвичайно схожі одна на одну. Подивитися на них—замалім не черниці. Ці добрі душі спокушали нас. Ішли за нами й у темному закутку, за Елісейськими полями, далеко від поліцейського ока, починали вмовляти:

— До мене йдіть! Покиньте життя своє жахливе. Що ви маєте—злідні, самі тільки злідні. А в мене чекають вас гроші, та втіха... розваги... свобода...—Багатьох спокусили вони, надто молоденьких, ці жінки, що торгували коханням. Сумно мені було. Що з ними тепер?

І мене спокушали. Якось увечері пристала до мене одна з таких осіб. Колись я вже її брутално прогнала. Цього разу вона таки вмовила мене піти до кафе й почастувала шартрезом. В пам'яті й досі небуденний образ її. Суворе чорне вбрання... трохи сиве волосся... на грубих пальцях безліч перстнів. Ще настирливіше, ще впертіше заходилася біля мене.

— Вам варт тільки захотіти—і щастя до вас прийде. Мені не треба вас роздивлятися, хіба ж зразу не видно, яка ви красуня! Злочин, великий злочин, що гине марно, між своїми ж, така краса. Великих грошей

могли б швидко зажити, великого багатства досягти. Знаєте, до мене все люди поважні навідуються: старі пани... дуже значні особи. Дуже, дуже щедрі... Найславетніші люди Парижу, всі до мене йдуть. І генерали, і урядовці, і посли чужоземні...

Тихенько над вухом моїм схилившися:

— А, знаєте, хто в мене, навіть, буває. Сам президент Республіки!.. Ось воно як! Тепер розумієте, від чого ви відмовляєтесь! Та ж у цілому світі не знайдете над мій будинок. З ним не може зрівнятися і Рабіно... Звичайно, і в мене інколи нелегка робота. Але ж грошей скільки можете заробити! Ось учора о п'ятій годині приїджав сам Президент Республіки, і такий задоволений залишився. Обіцяв, навіть, ордена моїму синові. Він, мій син—директорує в домі релігійного виховання в Отейлі...

Пильно роздивлялася мене, оцінювала тіло, хотіла в душу немов залісти, та все:

— Тільки захотіти. Знайдете свою долю!

І знову таємничий шепіт:

— І до мене часто потаєнці приходять, інкогніто, звичайно, великосвітські пані, інколи самі, а часом з чоловіками чи коханцями. Отже, розумієте, у мене звичайно всього треба вміти...

Доводила їй, що в справах кохання я зовсім недосвідчена, що не маю шовкової білизни, туалетів, золотих дрібниць...

А та—сперечалася, запевняла, що нічого не треба, вмовляла знову й знову.

— Самі знаєте, яких у мене потрібно туалетів. Краса... гарне тіло... ну, ще пару розкішних панчох... Отже з цим вам нічого клопоту собі завдати. Клієнти мої— все особи значні, посли переважно. Тут, знаєте, ріжні манії... що-ж, роки, гроши такі—зрозуміла річ, нічого дивного тут немає... От вони найбільше домагаються в мене покойовок, субреток... чорна проста зовсім сукня, фартушок біленський... очіпок — все як слід! Ну, зви-

чайно, гарна дорога білизна. От, напишімо зі мною умову на три місяці, і матимєте найкращий одяг... Такого ѹ артистки Французької Комедії не бачили, хоч заприсягтися...

· Мусіла сказати, що поміркую...

— А чого-ж—подумайте. Ось я вам адресу залишу. Тільки вирішите, зараз і до мене. Так, ви обов'язково мусите прийти. Я певна цього. Завтра ж скажу за це Президентові Республіки...

Чарки наші спорожніли. Стара заплатила за обидві, дістала візитову картку й всунула мені до рук. Пішла. Я подивилася на картку, прочитала:

«Мадам Ревекка Ранве.

Моді».

Надзвичайні сцени инколи можна було побачити в рекомендаційному бюрі Поля-Дюран. На жаль, змалювати все, що спостерігала я там, не можу; отже оповім за одну. Щось подібне траплялося що-дня.

Казала вже, що над перегорожею від бюра до нашої почекальні, було вставлене скло, завішене легенькою матерією. Посередині—завжди зачинена кватирка. Ось одного разу угледіла я, що закрита не зовсім щільно вона. Ну, виходить, трёбаскористуватися. Скочила на лаву, дістала підборіддям кватирки й тихесенько її штовхнула. Я з цікавістю заглядала до кімнати. А там, у кріслі сіділа якась пані, перед нею стояла покоївка, а в кутку мадам Поля-Дюран порядкувала в шухляді. Пані приїхала з Фонтельбо найняти покоївку. Виглядала так років на п'ятдесят. Ця багата й, видимо, лиха жінка була дуже гарно вбрана, в дорогій сукні, що правда трохи по-провінціальному. Покоївка—худоща, квола дівчина. Сбличчя їй від поганого харчування, від голоду, бліде, але дуже симпатичне. І коли б у добрих умовах жила, дуже була б гарнесенька. Чистенька така стояла в своїй чорній спідничці, чорній плетеній блузці, яка щільно обіймала її стан, з білим очіпком. З-під ньо-

го дрібними кучерями вибивалося на чоло ясне волосся. Довго уважно й нахабно роздивлялася її та пані, що в кріслі сиділа. Нарешті зволила заговорити:

— Ви вважаєте себе за... кого? За покоївку?..

— Так, пані.

— Щось не дуже схоже на це. Ім'я?

— Жанна де Годек.

— Як?

— Жанна де Годек, пані.

— Жанна,—здвинула плечима пані. Хіба ж таке ім'я для наймичок? Це личить молодій панні. Якщо я вас найму, ви, сподіваюся, не будете настоювати, щоб вас так називали?

— Воля пані,—схиливши голову, відказала Жанна, міцно двома руками спершися на свою парасольку.

— Підніміть голову, — загадала пані. — Тримайтесь рівно! Хіба ж не бачите, що попсуєте так килима своєю парасолькою?! Звідки ви родом?

— З Сен-Бріє.

— З Сен-Бріє!—пані скривилася.—Виходить, ви бретонка. Не терплю бретонок: вони вперті та неохайні.

— Ні, пані, я дуже охайна,—протестувала бідолашна Жанна.

— Це ви так кажете. Знаємо цю охайність... Скільки маєте років?

— Двадцять шість.

— Не рахуючи, звичайно, того часу, коли вас годували... На вигляд ви багато старша. Даремно цілком казати неправду.

— Я правду кажу, пані, маю двадцять шість років. А що старша виглядаю, це через те, що багато хворіла.

— А, ви хворіли?..—підхопила міщенечка шорстко,—ви довгий час хворіли... Попереджаю вас, хоч роботи особливої в мене немає, проте мені треба жінки дужої, міцної.

Жанна хотіла виправити свою помилку.

— Та я вже одужала, цілком одужала.

— Ну, це вже ваша справа. А ви дівчина, чи заміжня? Ну, ну?

— Я вдова, пані.

— А... а дітей у вас звичайно нема?

Жанна не зразу відповіла. А тій не терпиться:

— Ну, є у вас діти, чи нема?

. — Маю маленьку дівчинку,—призналася вона несміливо.

— О, тільки не у мене в домі її тримати, ні...—захахала пані руками, наче від мух...—Цього я ні за що не дозволю. А де вона, ця ваша дочка?

— Тепер вона у тітки моого чоловіка...

— А хто ж вона така, ця тітка?

— У неї харчівня в Руані...

— Оце гарне діло, ну-ну!.. Бешкети, піящтво—це саме місце для маленької дівчини... Та це ваша справа... Скільки їй років?

— Вісімнадцять місяців, пані...

Пані підскочила, й завовтузилася в кріслі.

— Мати діти, коли ніяк іх виховувати!—обурювалася вона.—І що вони собі думають, ці люди... Наче якийсь чорт у них сидить.

І, насуваючись на Жанну, грізно, аж та злякалася, пані кричить:

— Я вас попереджаю,—відбивала вона кожне слово,—не потерплю я, щоб до мене в дім приводили вашу дочку... Жодних візит до вас... щоб ніхто, ніхто до вас не з'являвся... А ці еволюції... ці пройдисвіти! Ні, дякую...

— Тоді може пані дозволять мені раз на рік поїхати до дочки?.. один лише раз.

— Ні,—рішуче заявила пані.—У мене в домі... ні!.. Це принцип моого дому... Плати наймичкам, а вони десь там... будуть волочитися... ніби до дитини... Звичайно... Це дуже зручно... Ні, ні... Чи маєте атестати?

— Авжеж, пані!

Жанна витягla з кешені кілька пожовкливих аркушів паперу, мовчки подала їх пані. Та лелви торкаючися

пальцями, рогорнула тай почала читати:

— Цим свідчу, що дівчина...

— Дівчина... Ах, так ви не заміжня?.. У вас є дитина і ви не заміжня... Що це таке?..

— Прошу пробачити, пані... Я одружена тільки три роки, а цій посвідці вже шість... Можете подивитися...

— Та втім це ваша справа...

Вона читала далі:

...«дівчина Жанна де Годек була в мене тринадцять місяців... робота її та поведінка цілком мене задовольняли»... Завжди те саме... А куди написати цій дамі?

— Вона вмерла...

— Ах, вона вмерла... Ну, звичайно, це ясна справа... Посвідка є, а людина, що писала її, померла... Так, так...

Так насмішкувато це каже, так образливо. Тоді за іншу посвідку.

— А це теж від померлої?..

— Ні, пані... ця поїхала з чоловіком своїм полковником до Алжиру.

— До Алжиру?—гукнула вона... Звичайно, як же туди напишеш! Одні померли, другі поїхали до Алжиру... Все це дуже неймовірно...

— Але в мене ще є атестати, пані,—благає нещасна Жанна.—Можете подивитися, можете запитати там...

— Бачу... бачу... Маєте їх дуже багато... Чимало місць перемінили... аж занадто, як на ваші роки... Залишіть там, я подивлюся. А тепер про що інше. Що вмієте ви робити?

— Умію біля господарства ходити, білизни глядіти... вслуговувати біля столу.

— Шити вмієте?

— Умію.

— Годувати птахів умієте?

— Ні, пані... це не належить до моїх обов'язків.

— Ваш обов'язок робити все, що загадають вам

хазяї,—суворо зауважила пані.—У вас мабуть дуже погана вдача...

— Та ні ж бо, пані! Я не маю звички відповідати.

— Ну, певне... Всі ви такої співаєте... Отже, я вам сказала, місце в мене хоч і не важке, проте робота знайдеться... Вставати треба о п'ятій.

— Як, і взимку?

— Ну, звичайно, і взимку. Чому це ви запитуєте? Що ж, узимку роботи менше, чи що? У мене покоївка замітає сходи, порядкує в залі, у конторі пановій, звичайно, палить по всіх печах... Куховарка порядкує у передпокої, на коритарах, у іdalynі... Чистоти я дуже пильную. Ніде й порошинки!.. щоб ручки на дверях блищали, свічада, щоб сяли... Покоївка у мене теж пильнує й обори...

— Та я цього не вмію, пані...

— Навчитеся... Покоївка в мене пере, прасує... шиє все—я лише сукні віddaю з дому... вслуговує біля столу, допомагає куховарці мити посуд... Я дуже стежу за порядками, за чистотою... надто що-до чистоти я вибаглива... У мене все під замком... Якщо вам чого треба, можете в мене запитати. Я не терплю, коли в мене тягають... Що ви п'єте уранці?

— Каву з молоком, пані.

— Каву з молоком? Та ви не відмовляєте собі, я бачу... А втім всі тепер п'ють каву з молоком... Але в мене цього нема... Ви матимете уранці юшку, це краще на шлунок.

— А що ви, пані, даете пити до обіду?

— Шість літрів сидру на тиждень.

— Сидру я не можу пити. Мені лікар заборонив.

— Лікар вам зоборонив? Чудесно... Я вам даватиму сидр, а ви можете собі купувати вино... Це вже ваша справа... А скільки ви платні хочете?

Жанна довго думала, дивилася на килим, на годинника, на стелю, крутила в руках парасольку і нарешті несміливо мовила:

— Сорок франків...

— Сорок франків?—зарепетувала пані.—Чому б вам зразу не загнути десять тисяч! Чи ви при умі? Сорок франків... Колись було п'ятнадцять мали та працювали куди краще... Сорок франків править, а сама і птаха не вміє нагодувати, нічого не тямить... Даю вам тридцять франків та й те ще забагато... Видатків не матимете жодних. Вам і білизна... вам і всі харчі... Та які харчі...

— Скрізь я мала сорок франків,—правила своє Жанна. Але пані уже встала:

— То можете й піти собі туди,—сухо мовила.— Сорок франків... Та це сорому не мати... Забирайте ваші посвідки із того світу та ідіть...

Жанна заклопотано збирала та хсвала свої папери до кешені:

— Може ви дали б мені тридцять п'ять франків?— несміливо запитала.

— Жодного су більше... Ідіть... Ідьте собі до Алжиру до своєї старої хазяйки... куди собі хочете... Мало тут вас, волоцюг, вештається.

Вклонивши, Жанна вийшла. Вона мало не пла-кала. Уста їй третмілі.

— Ну й наймички тепер... Навіжені якісь!—скажено вигукувала дама.

А пані Поля-Дюран, закінчивши розбирати папери, поважно додала:

— Я вас попереджала, пані... Всі вони однакові... Робити нічого не бажають, а плати їм сотні та тисячі... Крім цеї, у мене сьогодні більше нема, хіба, що ще гірші... Завтра побачимо... Може що-небудь і знайдеться... Оце лихо.

Я зійшла з свого місця, коли Жанна де-Годек увійшла до передпскою.

— Ну, що? Як?—посипалися з усіх біч питання.

Вона нічого не відповіла. Стала в куток і похню-пилася.

Та довелося бачити ще сумніші речі. Споміж дівчат, що з'являлися що-дня до пані Поля-Дюран, кинулася мені в вічі одна. По-перше, впадав в око її бретонський очілок, та ще й серпанок туги й жалю оповивав її голову. Це була селянка, що потрапила до Парижу й зразу загубилася в ньому. Без краю боляче було дивитися на неї. Глянеш і починаєш враз і за себе думати, обурюватися на свою долю... Звідки вона? Куди йде? Пошо свою рідну землю залишила? Який жахливий випадок примусив її це вчинити, кинув її мов ту трісочку на бурхливі хвилі моря життєвого... Такі питання щоденno роїлися, коли дивилася на цю занедбану, зовсім самітну, безпритульну дівчину.

Вона була негарна і то така негарна, що аж злість було бере тебе... Таке лицé—це образа всьому родові людському. Потворна вона була понад усяку міру. Завжди у кожної жінки що-небудь є: очі, рот, постать, стан чи там просто красиві рухи, свіжий колір обличчя... хоч щось спиняє на ній погляди інших без обурення. Навіть у старих жінок завжди лишається щось привабне, якийсь спомин про колишню красу. У цієї ж бретонки не було нічого, нічого, хоч ще й дуже молода була... Низенька, з квадратовим станом та плескуватими боками, незgrabними ногами, вона нагадувала давніх кам'яних ідолів, кирпатих богів... А її обличчя! Криве чоло, злинялі очі, жахливий ніс з двома глибокими дірками замісць ніздрів, і в тих дірках волосся. Шкіра на обличчі сіра, шорстка, мов у мертвої ужаки... Але й ця потвора мала щось, на що позаздрили б вродливі жінки: чудесне, важке, густе, золоте волосся. Але не прикрашало воно її, а ще гірше підкresлювало її потворність.

Та це не все. Ще й незgrabна вона була дуже, що й кроку не могла зробити, щоб не наштовхнутися на щось, не впустити, не скинути, не зачепити... Проходячи, наступала всім на ноги, штовхала ліктями у груди, а тоді прохала пробачити, і тут з рота в неї тхнуло

страшним трупним запахом... Як ото увійде до передпокою, так зараз і починають усі незадоволено шептатися, усі глузують з неї, лають її. Кожна одсувається, затикає носа хусткою... Заліз вона в куток тай сидить там мовчки, попід стіною... і не ображається, наче не розуміє, що це до неї така зневага.

Хоч і я часто жорстоко поводилася з нею, брала приклад з своїх товаришок, та стало мені її шкода, безтalenну. Такі страхопуди, як от вона, де не підуть, хоч що будуть робити—скрізь і завжди викликають в людях огиду. І тварини від них відвертаються, тікають; і вони, навіть, жахаються такої потворності.

Подолала свою огиду, підійшла якось до неї. Спітала:

— Як вас на ім'я?

— Луїза Рандон...

— Я бретонка з Одієрну. Ви також бретонка?

Здивована, що до неї добре заговорили, вона мовчала. Боялася, бідолаха, що лаятиму, чи глузуватиму з неї. Я ще раз запитала її.

Подивилася на мене. Побачила, очевидно, добрий вираз в моїх очах, зважилася, нарешті, розкрити рота:

— Я з Сен-Мішель-ан Грев, близько Ланніона.

Не знала я, що далі казати. Її голос... це, навіть, не голос, а щось хрипке, розбите, немов гикає вона. Я засмутила свій жаль до неї, так гидко мені стало. Та все ж я вела далі:

— Маєте рідню?

— А так. Батько, два брати, чотири сестри. Я найстарша...

— А хто ваш батько?

— Він коваль...

— Дім у вас бідний?

— У моого батька три доми, три ділянки землі, три молотілки.

— О, то він заможній?

— Звичайно, заможній... Сам землю засіває, доми

здає в оренду, а з молотілками їздить по селях та хліб людям молотить.. А брат у кузні працює.

— А сестри ваші?

— У сестер і очіпки з мережками й сукні вишиті.

— А у вас?

— А в мене нічого...

Трохи одійшла я, щоб не чути того духу з рота, та й знов:

— А чому ви пішли в найми?

— Тому що...

— Чому пішли з дому?

— Тому що...

— Вдома життя не було?

— Батько мене бив, мати била, сестри лупцювали також...—швидко заговорила вона, ковтаючи слова.— Всі лупцювали мене... Я працювала на всіх...І сестер я вигляділа всіх...

— За що-ж вас били?

— А, я знаю. Просто били та й край. Та ж у кожній родині є хтось, кого всі лупцують... а чому? Хто ж його знає...

Вона вже цілком довіряла мені. Спитала, навіть, сама:

— А вас, хіба ж вас не били батьки?

— Ще й як.

— От бачте. Це ж скрізь так ведеться...

Поки ми розмовляли, вонаувесь час крутила пальцем у своїх величезних ніздрях. Тепер вже перестала, поклала свої руки з пообгрязаними нігтями на боки. Навколо нас вже шепіт і сміх.

Помовчали ми. Знову питала:

— А до Парижу як ви дісталися?

— Минулого, бачте, року в нас, у Сен-Мішелі, жила одна пані, парижанка, з дітьми. Приїхала на морські купелі... Я і впросилася до неї... свою наймичку пані прогнала за крадіжку... А далі... вона привезла мене до Парижу доглядати хворого батька... він паралітик...

— А чом ви не залишилися в них? Важко вам у Парижі повелося?

Вона так жваво:

— Ні, чого б то важко? Тут, бачте, така річ... Старий почав лізти до мене.

В очах наче майнула на мить свідомість своєї гідності, бретонка немов виросла.

Я вирячила очі з дива. Що таке? Знайшлася таки на світі людина, хоч і старезна, хоч і бридка, що спокусилася на це незграбне тіло, бридку, страшну істоту, створену природою, мов, на глум. Поцілунок цих вуст... Сморід і гниль. О, яке паскудство—люди! Яка божевільна річ—кохання! Подивилася на Луїзу. Нове полум'я очей уже погасло, знов дві безбарвні, сірі плями.

— Давно це сталося?—питаю її.

— Минуло вже три місяці.

— І досі не маєте роботи?

— Ніхто не хоче наймати мене... не розумію, в чим річ... Тільки увійду до бюра, всі пані в одно кричать: «Ні, ні, цієї не хочу». Мов наврочив хто. Не потвора ж я! І дужа, на роботі гаразд розуміється, роботяча. От хіба що маленька, та це вже не моя провиня. Ні, таки наврочили мене...

Мене зацікавило, де живе небога. Запитала.

— А,—каже,—в чоловіка одного, що заїзд у себе має. Даю лад у кімнатах та білизну лагоджу. Маю за це солом'яний матрац і вранці юшку...

Так... виходить, ще безталанніші за мене є. Отака egoїстична думка майнула мені тоді в голові. Знову почула я жалощі до неї.

— Ось що скажу вам, Луїзо,—м'яко почала переконувати я дівчину,—в Парижі важко сподіватися на посаду. Надто вже багато треба вміти всього, та й взагалі хазяї вибагливіші тут. Мені просто лячно за вас... Щиро раджу: повертайтесь додому, Луїзо. Так буде вам краще!

— Нізащо! Нізащо!—Луїза злякалась. Дома ска-

жути, що я ледащо... глузуватимуть, що ніхто не хотів мене найняти... В жодному разі... краще вмерти!..

Тут розчинилися двері. Вересклівий голос почувся:

— Луїзо Рандон!

— Це на мене!—затремтіла Луїза.

— Так. Ідіть мерщій! Прикладіть всіх зусиль на цей раз!

Прямуючи до дверей, вона штовхнула лікtem мене в груди, наступила мені на ногу, трохи не перекинула стола й немов покотилася на своїх куцих ногах далі.

А я прожогом—на лаву, штовхнула легесенько кватирку... Ніколи ще в бюрі Пола-Дюран не було так сумно, хоч і завжди, здається, було не надто там весело. О! Ці меблі сині, похмурі, ця реєстраційна книга, ця скатертина синя на столі, заляпана чорнилом... І буфет в глибині, де виглядав чужий, у спадщину одержаний посуд шкляний. І бюрко, де від ліктів пана Луї лисніли близкучі плями. Все тягарем спадало на душу, сковувало її, нудною гадюкою заповзalo в серце. А на каміні між пожовкими від часу фотографіями, годинник показував, як нестерпуче довго тягнеться час... Тік-так. Тік-так... Ні, не забути мені цієї трагічної клітки, де торгували людським м'ясом. Що ж та Луїза, як вона на цьому ринкові невільників?

Стояла спиною до вікна, витягнувши руки. Світло падало на неї, ще більше підкреслювало її гидкий вигляд. Якась стара пані роздивлялася дівчину. Спиною сиділа до мене, отже бачила тільки капелюх її з величезним пером, чорну ротонду на футрі та чорну сукню, що спадала на килим. Дивилася на руки її, на пальці—що нервово стискали матерію. Були якось так розставлені, мов кіті на живу здобич. Біля столу поставна, пишна очікувала мадам Пола-Дюран.

Нічого особливого, правда? Троє звичайнісіньких істот в цілком звичайних обставинах. Так, звичайнісінька річ. І три мовчазні особи беруть участь у страшній драмі. Здавалося мені—тут перед очима соціальна

трагедія, нечуваний злочин, гірший за вбивство. Мені тіпалося тривожно серце, у горлі пересохло.

— Я погано вас бачу,—раптом сказала стара пані. Одійдіть від вікна, станьте посередині кімнати, щоб я могла краще вас роздивитися...

І здивована:

— Ох, яка ж ви маленька!

Саме повернулася так, що мені трохи було видно її обличчя. Я думала побачити хижий, мов у шуліки ніс, гострі, колючі очі. А передо мною—цілком спокійне, тихе, досить симпатичне лице. Очі порожні—ні злости, ні добрости. Мабуть, була крамаркою раніше, а тепер, зажиши грошай, одпочиває... Ці комерційні лоди звичайно вміють добре ховати свої почуття. Ні очі, ні обличчя є викаже.

На поклик старої пані Луїза стала посеред кімнати. Від бажання сподобатися, вона виглядала ще жахливіше. Як стала вона на середину, то стара дама скрикнула:

— Ах, яка ж потвора!

І, беручи за свідка пані Поля-Дюран, вона запитує:

— Чи можливо, щоб на землі існували такі опудала?..

Пані Поля-Дюран, як завжди, урочисто та поважно відповідає:

— Звичайно, вона не красуня, але дуже чесна дівчина...

— Та воно так. Але дуже вже вона непоказна. Що, що ви сказали?—звернулася вона до Луїзи. Та мовчки стояла похнюпившись і тільки рака пекла... Я гадала, що вона ось-ось заплаче...

Тоді вона докладно розпитала Луїзу за її родину, за місця, де вона служила, то що вона вміє робити. Луїза коротко відповідала: «так» або «ні». Цей допит лихий та ущіплівий тривав двадцять хвилин.

— Щож, моя мила,—закінчила стара.—Ви нічого не вмієте робити. Треба вас ще до всього привчити. Чотири чи п'ять місяців жодної користі з вас. Та ще й

ваше обличчя... Що це за шкарубина у вас на носі?
Ударив хто-небудь?

— Ні, це в мене зроду так.

— Так, не можна сказати, щоб дуже гарно було.
А скільки ви хочете на місяць?

Ліза рішуче:

— Тридцять франків, прання... вино.

— Тридцять франків! Та ви, мабуть, ніколи не бачили їх! От навісна! Вас . ніхто не наймає, ніхто ніколи не найме, а ви—тридцать франків! Це тільки добрість моя, шкода мені вас, тому й хочу взяти до себе... Це ваші товаришкі вас підмовили, даремно ви слухаєте їх...

— Звичайно! — і собі підхопила мадам Поля-Дюран.—О, вони наговорять, вони завжди змовляються.

— Так от, коли хочете, я вам даю п'ятнадцять франків, вино ваше буде. І це вже багато, але я не хочу використовувати вашої потворності й безгрошів'я.

Їй голос якось пом'якшав:

— Бачте, моя мила... в мене не так, як в інших...

Я самітна... Немає родини, немає нікого в мене. Жити- memo вдвох—я та наймичка. Тільки одного я хочу від наймички—щоб вона трошки любила мене. В мене наймичка живе зі мною, єсть і п'є разом зі мною... крім вина, звичайно. О, наймичці в мене дуже непогано. А по смерті моїй—я ж уже жінка стара й хворію часто,—так от, коли помру я, їй що-небудь залишу. Не забуду тієї, що добре мені вслуговуватиме. Ви, правда, негарна з себе, дуже негарна, занадто. Та вже якось звикну до цього. Що з того, що наймичка гарна, коли вона лиху вдачу має, або злодійка яка. І чоловіків ви ж не закликатимете до себе... від цього я принаймні буду гарантована. Бачте, я, наперед, вже ціню вас. І от моя мила... пропнью вам щастя... ні, те, що більше за щастя... родинне життя.

Луїза, видимо, вагалася. Слова старої збудили в ній надію. Властива селянкам пожадливість, вже малювала

в уяві скрині золота, заповіт на неї, а поки життя з доброю хазяйкою, спільну їжу, прогулки з нею... Хоч як вабило її це, проте побоювалася, якісь сумніви втримували її. Не знала, що сказати, вагалася страшенно. Так хотілося крикнути їй: «Ні, відмовся!» Бачила її життя в чотирьох стінах, в безнастаний роботі, докори, голодування, замісць обіду—пообгрізені кістки, чи гниле м'ясо. День у день страшна експлуатація беззахистної людини. І я ледве подолала себе, щоб не гукнути: «Не слухай! Не слухай! Тікай од них»...

— Ану, підійдіть до мене,—знову загадала стара.— Ви немов бойтесь мене. Ідіть-но сюди... Нема чого мене боятися. От дивно, мені здається, що ви вже не така негарна. Починаю звикати до вашого обличчя...

Луїза поволі рушила з місця, з усієї сили намагаючися іти обережно, щоб не скинути чого, не штовхнути. Підійшла. Коли це стара, враз скривившися, подалася від неї.

— Який жах! Чому такий сморід од вас? Неймовірний сморід, ніколи, від жодної людини не чула такого. Та у вас, мабуть, рак в носі чи в шлункові.

— Так, я вас попереджала,—втрутилася мадам Пола-Дюран. Я вам казала за цю головну її хибу, що через неї не може досі знайти собі роботи.

— Який жах! Який жах!—знову каже стара.— Ви весь будинок мені отруїте. Я не можу стояти поруч з вами. Ну, це зовсім міняє справу. Хоч дуже, дуже милосердна я, але не можу... не можу вас взяти...

Вона обмахувалася хусточкою своєю...

Тут знову мадам Пола-Дюран:

— А може б ви як-небудь перемогли себе, шановна пані? Запевняю вас, ця нещасна дівчина повік буде вдячна вам.

— Що та подяка? Це ж не вилікує її від такої жахливової, гидкої хвороби. Та нехай. Я жінка добра! Шкода дівчині! Даю вам 10 франків на місяць—а там, як хочте. Хочте ідти, хочте залишайтесь собі тут.

Не витримала Луїза, заридала: «Ні, ні... не хочу!.. не хочу... не хочу...»

— Ну, моя мила,—гостро сказала їй мадам Поля-Дюран: або наймайтесь до пані, або йдіть собі шукати посад в інших кабінетах. Годі, я вам більше нічого не шукатиму. Досить з мене! І для бюра це не гаразд...

— А так, так,—це стара знову.—Ви ще подякуйте, що я вам ті десять франків даю. Шкода просто вас... Все добрість моя. Це я добре діло, святе діло роблю. Невже ви не розумієте? З жалощів... а потім, звичайно каятися мені доведеться... як завжди бувало... Така вже я вдалася—повернулася стара до завідувательки бюра,—не можу дивитися спокійно, як люди страждають... Ну, ходімо, моя мила...

Саме в цю мить мені звело ногу, мусіла скочити з лави. Луїзи вже ніколи більше не бачила...

Другого дня мадам Поля-Дюран дуже ввічливо зачликала мене до себе.

— Маю вам запропонувати щось дуже, дуже добре. Сама ж так пильно мене оглядає, аж ніяково стає.— Лише доведеться вам вийхати на провінцію... та це недалеко.

— Е, ні! На провінцію я не поїду.

— Та ви ж не знаєте провінції. Там чудову роботу можна знайти.

— Чудову роботу, добру посаду? Ще що вигадайте! Таких посад взагалі немає на світі.

Вона приязно засміялася. Вперше бачила її такою ласкавою та ввічливою.

— Пробачте, поганих посад не буває...

— Справедливо. Є тільки погані хазяї.

— Ні... тільки погані наймити... От, скажімо, ви... Я вам даю найкращі посади. Чи ж моя вина, що ви ніде не можете втриматися...

І вже зовсім ласкаво:

— От ви розумна, вродлива дівчина... гарний стан...

чудові незіпсовані роботою руки... а очі! До вас щастя само прийде. Тільки поводитися добре і... хто знає...

— Ви, мабуть, хотіли сказати—поводитися зле...

— Ну, це, знаєте, як на чий погляд... Я вважаю, що це значить гаразд поводитися, добре...

Це не надута завідувателька бюра, це колишня спритна покоївка передо мною, що пройшла Рим і Крим. На зведенницю скидається вона. Дивішся на неї згадується «Мадам Ревекка Ранве, Моди».

— На мою думку це гаразд,—знову сказала.

— Що саме?

— Річ ось в чім. Ви ж таки терта людина, життя знаєте. З вами можна, як слід розмовляти. Недалеко від Парижу живе один пан самітний, старий уже... але багатій... великий багатій... Вестимете господарство, ну, скажімо, за економку будете чи що. Розумієте мене? Це справа делікатна. Такі місця взагалі дуже ціняться, дуже кидаються ласо на них. Так, це саме для вас. Така розумна, мила жінка, як ви, може багато тут досягти... треба тільки гаразд тримати себе...

Мрія моя! Завжди жадала влаштуватися до старого чоловіка, осягти, нарешті, певнішого становища. І ось mrія здійснюється, вабить, кличе мене. Та ба! Дивне щось скоїлося зі мною. Знов немов штовхнула мене яка невідома сила, і я мимоволі своєї, сама не розумію, чому... відмовилася!

— До розпусника старого! Годі! Остобісіли чоловіки, і стари, і молоді, усі!

Мадам Поля-Дюран аж стерялася. Цього вона не чекала. Далі, опам'ятавшися, враз напиндучилася, всім виглядом знову нагадуючи мені про ріжницю між нею, коректною буржуазкою, яку вона з себе вдавала, та дочкою богеми.

— Що таке? За кого ви маєте мене? Що ви уявили собі?..

— Нічого не уявила, а знову скажу—осточортіли чоловіки, от і все!

— Та ви знаєте, про кого говорите? Цей пан шановна людина, член товариства св. Вікентія, колишній депутат-рояліст...

Хіба ж я могла не зареготати?

— Так, так.. Ще-б пак! Знаю ваше товариство св. Вікентія. Добре знаю святих дияволів. Е, ні...

Тоді вмить надумавшися:

— А втім розкажіть... Зрештою... одним більше, одним менше...

Та вже було пізно. Мадам Поля-Дюран не сміялася, не всміхалася привітно. Рішуче, стримано сказала:

— Ні. Ви жінка легковажна, покластися на вас не можна. Такої економки панові не треба. Я помилилася, ви не відповідаєте його вимогам...

Благала, благала—нічого не помоглося. Сумна повернулася до почекальні. Знов те саме. Темна, похмура кімната, дівчата по лавах. Ринок людського м'яса, що йде на спожиток зажерливій буржуазії. Тільки безпопрадне лихо може закинути вас сюди, як бурхливі хвилі кидають до берега рештки корабля після катастрофи.

Дивне загадкове сотворіння людина, думала я. Мріяти ціле життя про одне, добре, тямлячи, що навряд бажане щастя подарує вам доля... І тут, коли мрія засяяла перед очима, могла перетворитися в дійсність... відмовитися! На цей раз, власне, справа була лише в тому, що з'явилося вперте, дурне бажання погратися, принизити трохи мадам Поля-Дюран, помститися за її заневажливе, призирливе поводження з нами, спіймавши її на зведенництві.

Брав мене жаль, що відмовилася іхати до цього старого пана. А буйна уява вже малювала образи чогось привабливого, невідомого, недосяжного. І постать того пана... Дуже охайній, м'якенікі білі руки, приємна усмішка на рожевому голеному обличчі... не надто змисловий, і не маньяк, як той пан Рабур, слухняний, мов маленьке цуценя.

— До мене! Іди сюди...

І слухняні очі біля мене, пестить, грається зі мною..

— А тепер, на лапки задні встань.

Так смішно стає, простягає руки вперед, махаючи ними в повітрі.

— Миле мое цуценятко. Цукру давала, гладила спинку. Зовсім не був бридкий мені.

Я казала собі: «Дурна ти, дурна!» Гарний будинок, сад, гроші, спокій, цілком забезпечене життя. І відмовитися... без жадної причини на те. Ніколи гаразд не знати, чого хочеш. Ніколи не брати, коли приходить те, чого бажаєш.

Багато чоловіків, що їм віддавалася... Ненавижу їх, викликають огиду... коли далеко від мене. Але тільки чоловік біля мене, не здатна опиратися, віддається легко, мов курка, божеволію. Можу чинити опір лише там, де нема нападу на мене, ненавидіти тих чоловіків, що їх ніколи не знатиму... О, не зазнати ніколи мені щастя!

Душить цей передпокій. Темрява... виставка живих істот... чимраз важче ставало на душі... чимраз похмуриші напосідали думки. Того дня пішла додому раніше з жахливим тягарем на серці... На сходах зустрілася з паном Луї. Важко йшов сходами, спираючися на поручні. Мовчки глянули один на одного... але погляди сказали більше, ніж могли б сказати слова... І він дуже нещасливий. Ще хвилинку прислухалася до кроків його, відтак хутко збігла униз...

Якась очманіла вискочила на вулицю, а очі вже шукали ту зведенницю—Ревекку Ранве. Щоб тоді побачила її,—не оглядаючися пішла б, продалася. Ніде не могла її вгледіти. А повз мене безперестанку спішили кудись байдужі людини. В чиїх очах знайшла б я притулок з своїм горем?

Купила пляшку горілки, поганяла ще трохи по вулицях і, не розвіявши безнадійного суму свого, повернулася до готелю.

Увечері пізно хтось стукає. Лежала на ліжкові напівгола й п'яна...

— Хто стукає? — закричала.

— Це я...

— Хто — ти? ..

— Коридорний...

Підвелася... Голі груди, і волосся розпущене... Одімкнула.

— Чого треба?

Дужий рудий хлопчина дивився на мене й чудно посміхався. Бачила кілька разів його на сходах. Завжди якось дивно поглядав на мене.

— Ну, чого треба?

Так само збентежено і якось чудно посміхався, крутив пальцями край своєго фартуха. Із звірячою жагою обводив очима мої груди, живіт, сорочку... «Я... я...»

— Так, лізь же, мурмило! — закричала на нього, вштовхнула до кімнати й грюкнула дверима...

Сорому, сорому... Другого дня нас п'яних і голих застукали в ліжку. І в якому вигляді...

Хлопця прогнали. Я, навіть, не знаю його мення.

За бюро мадам Поля-Дюран розказала, здається, чимало. Згадаю ще тільки за одного безщасного садівника. Серед постатей, що їх здібала в бюрі, це — найтрагічніша. Місяців чотири перед тим він втратив свою улюблену дружину. Вона померла від передчасних полог — чуєте? — саме перед тим щасливим днем, як мали переїхати на посаду. По двох місяцях безробіття пощастило їм, нарешті, найнятися до однієї графіні. Він ставав за садівника, вона до обори. З того часу він так і лишився без роботи. І не дуже вишукував собі що, так побило його лихо страшне. Все, що мав, все прожив за цей час. Дуже гордий був, але час од часу мені доводилося трошки допомагати йому. Одного дня вкрай зневажений від надмірного горя, розповів мені свою трагедію. Ось вона.

Оглянувши сад, тераси, теплиці, будиночок садівника, вкритий диким виноградом та плющем, подружжя з острахом і надією підійшло до графіні, своєї майбутньої господині. Вона сиділа на гаялові й щасливо всміхалася до дітей. Побіч неї три біляві вродливі ляльки гравися на траві під доглядом гувернантки. Кроків за двадцять подружжя спинилося, з пошаною; він без шапки, тримав її в руці, вона—бліда під своїм чорним солом'яним капелюхом, схвилювана, очі спустивши долі.

— Ну, підійдіть близче,—підбадьорюючи їх привітно мовила графіня.

Несміливо вони підійшли і стали склавши руки на животі

— Що ж,—запитала графіня.—Ви все оглянули?

— Пані графіня дуже добрі,—відповів чоловік.—О, тут величезний, чудесний маєток... Є біля чого попрацювати...

— І попереджаю вас, треба добре працювати. Я багато вимагаю. Я людина справедлива, але вимагаю, щоб все було в порядку. Особливо квітки... скрізь квітки, найголовніше квітки... Улітку у вас буде два помічники, взимку один. Цього досить.

— О, робота нас не лякає. Що більше, то краще... Я свою справу люблю і знаю ходити біля дерев, коло ягід то-що... Що-до квіток, не турбуйтеся. Дружина моя теж працьовита, хазяйновита. З виду вона ніби то й кволя, але дужа до роботи: і біля худоби, і біля дробу, і біля усього... Де ми були тепер, у нас було три корови та двісті кур. Он як!

Графіня задоволено головою хитнула.

— А приміщення вам до вподоби?

— Чудесне приміщення... трошки завелике для таких маленьких людей як ми... у нас і речей стільки нема, але менше з тим. Гаразд, що від замку воно далеко. І хазяї не люблять, коли садівники близько живуть, тай ми боїмся чим докучати. Так кожному вільніше... і все б добре, тільки...

Він зупинився, не зважувався сказати.

— Тільки що?—перепитала графіня помовчавши.

Садівник ще більш змішався, мняв у руках свого кашкета, очі вstromивши у землю. Нарешті набрався відваги.

— Бачите, ось що... Я хтів сказати пані графіні, що платня не відповідає посаді. Це надто мало. Хоч як викручується, неможливо прожити. Пані графіня надбавлять щось?

— Ви забуваєте, мій голубе, що матимете тут усе: приміщення, опал, освітлення, городину, садовину... двадцять на тиждень яєць і літр молока що-дня. Це дуже багато...

— Так, пані графіня дають і молоко і яйця, і освітлення.—Садівник глянув на жінку. Ну це ще нічого... умови, певна річ непогані...

Вона також сказала:

— Так, це звичайно маленьке полегшення.—Тоді сама запитала, тремтячим голосом, нерішуче:

— А к святкам пані графіня, звичайно, дають подарунки?

— Ні, нічого...

— Це ж скрізь такий звичай...:

— Тільки не в мене...

— А як що-до звірів?.. тхорів... куниць...

— Більше не даю нічогісінько,—сухим, рішучим тоном перебила графіня.—І запам'ятайте собі, попереджаю вас раз на завжди: забороняю садівникові продавати чи взагалі давати кому садовину чи то городовину. Я чудесно знаю, що завжди багато залишається, що гине три чверти даремно. Але — роздавати забороняю.

— Звичайно, пані графінє. Так скрізь...

— Отже, наймаєтесь... А давно ви одружені?

— Шість років уже,—відповіла жінка.

— Дітей не маєте?

— Була дівчинка... померла...

— От і чудесно... це дуже добре. Але ви молоді, можете ще мати...

— Справа легка, швидче, ніж грошей нажити...

— Так от,— очі графіні дивилися дуже суворо,— мушу попередити вас. Не хочу, щоб тут у вас були діти. Якщо народиться дитина у вас, я вимовлю посаду. Діти зчиняють крик, галас, нелад. В жодному разі тут дітей не може бути... Отже запам'ятайте собі це і влаштовуйтеся, як хочете...

Одна дитинка, пустуючи на траві, упала й плачучи підбігла до матери. Обняла дитятко ніжно, пестила, вмовляла ласково і, всміхаючися до нього, пустила знову грatisя на траві. Болем стиснулося серце бідній жінці, ледве втримувала слізози. Тільки багатіям радість і ніжність, щастя материнства. Їй захотілося кричати, битися... вбити тих дітей на траві, виляти й побити жорстоку матір, що з її уст почула такі egoїстичні, нелюдські слова.

Вгамувала серце своє. Просто, якимсь новим впевненим голосом сказала:

— Будемо обережні, пані графіне.

— Отже запам'ятайте собі, що такий вже в мене лад. Не відступлюся від нього ніколи... Повірте мені, бідним найкраще не мати дітей,—майже ласково звучав її голос.

— Звичайно, звичайно, графіне... справедливо кажете...

Він хотів сподобатись своїй новій господині. Але і в ньому знімалася лютъ. Хижий вогник блиснув в очах. Графіня не помітила цього лютого погляду. Вона інстинктивно не зводила очей з жінки, яку засудила на неплідність або дітогубство.

Умовилися. Графіня зробила ще деякі вказівки, докладно розказала, що і як мають робити.

Подружжя мало відходити. Рішуче сказала наприкінці:

— Сподіваюся, ви люди побожні. В мене всі ходять до церкви, дуже стежу за цим...

Мовчки похмурі пішли. Погана дорога, задушлива спека—нешасна жінка ледве переступала ногами. Нарешті, мусила розстібнути свою вузьку сукню, і зразу стало помітно вагітність. Зітхнула полегшено, набираючи повні груди повітря. Живіт вільно випинається, наївав своєї природньої форми. Йшли далі... Дорогою спинилися на часинку в шинку, випили півпляшки вина. Відпочивали. Жінка запитала:

— Чом ти не сказав, що я вагітна?

А він:

— Ти хотіла, щоб вона зараз же нас випхала, прогнала, як тих трьох?

— Не однаково—сьогодні, чи завтра...

— А от, коли б ти була розумна жінка, пішла б сьогодні до тітки Гюрло. Там усякі напої... От і таразд було б усе...

Вона заплакала:—Не можна... не можна казати такого... Ти накликаєш лихо.

— Виходить, так і подихати з голоду?!.—і стіл затрусиився під його кулаком.

Та лихо вже чекало на них. Минуло чотири дні, в неї почалися передчасні пологи—чуєте? передчасні пологи! Запалення очеревини, і в страшних муках—смерть.

Ось що розповів мені садівник.

— Тепер я самітний,—сказав він мені.—Померла дитина, забито дружину. Загинуло все життя. Думав увесь час, як помститися? Хотів забити всіх трьох графініних дітей. Я не лихий чоловік, запевняю вас. Та за-присягаюсь—з радістю б їх передушив. Так, з насолодою. Тільки... не стало сміливості. Ех... люди—боягузи, сміливости стає їм тільки на те, щоб страждати.

XVI.

24-го листопада.

Листа від Жозефа немає. Добре знаю, який він обережний, отже дивуватися, непокоїтися—нічого. Але боляче трохи. Звичайно, знає чудесно, що всі листи

хазяйка читає, не хоче, щоб розмова зі мною попала їй на очі, і взагалі не хоче, щоб знали про нас. Та сподівалася я, що він, такий спритний, вигадає спосіб повідомити мене про себе. Завтра вранці має приїхати. Чи приїде ж? Мушу признатися—таки трохи турбується я. Напружену працює розум... Не можу відігнати настриливих думок... Справді, чому не хотів дати адреси своєї у Шербурзі? А втім годі! годі! Я втомилася від хвилювання, не можу, не хочу більше думати над цим.

Тут нічого не змінилося. Тільки ще тихше, ще спокійніше. Обов'язки Жозефові з своєго бажання виконує приятель його паламар. Що-дня він приходить, чистить коні, доглядає теплиць. Дуже рідко бачу його, хіба як загадає пані що переказати йому. Дуже мовчазний, ще обережніший, ніж Жозеф. Не могла витягнути словечка від нього. Кумедний! Бакалійниця розповідала, що молодим учився в семинарії, мав вийти на священика, але вигнали за бешкети й розпусність. Може це він там, у лісі, маленьку Клару згвалтував?—Потім всього спробував. Був і за пиріжника, співав у церковному хорі, і мандрівним крамарем побував, і писарчуком у судового пристава, і клерком у нотаря. А оце чотири роки—за паламаря. І нашо Жозеф приятелює з ним! А втім—може їх просто об'єднують спільні злочини.

Хазяйка хвора. Мігрень... Кажуть, що так кожні три місяці. Два дні не виходить вона з кімнати, де по завішувані тоді вікна, темно, і пускає до себе тільки Маріянну. Хазяйнові—свято. Сливє цілий день у кухні. Одного разу застукала його, як виходив звідти. Червона пика і штани... ще не застебнуті! Не хотілося б мені побачити їх удвох з Маріяною, як замкнуться в тій комірці. На все життя втратиш смак до кохання.

Вже не розмовляє зі мною капітан. Може, тільки люто поглядає. Там усе гаразд, помирився з родичами, принаймні, з однією небогою, що вже оселилася в його будиночку. Нічого, непогана. Висока, білява, ніс, правда, трошки довгенький, але свіжа, гарно збудована. Су-

сіди плещуть, що вестиме господарство, і замінить Розу в капітановому ліжкові. Що-ж? Принаймні родичка.

Що до бакалійниці Гуен, то смерть Рози мало не звела на нівець її недільний «салон». Та вона зрозуміла, що не може залишитися без такої «прем'єри»: Тепер у цьому всьому хорі що-до спльоток та що-до пропаганди секретних талантів бакалійниці поміж дівчатами Меніль-Руаї, веде перед друга болячка—галантерійниця. Учора була неділя, і я туди пішла. Зібралося усе товариство, а як же! Про Розу мало згадували; але коли я оповіла історію з заповітом, вибух загальний регіт. Так, капітан мав рацію, коли казав,—«усе можна замінити». Проте нова прем'єра не має такого авторитету.

Нетерпляче очікую Жозефа. Нетерпляче чекаю хвиlinи, коли довідаюся, що несе мені доля. Не можу так далі жити! Ще ніколи так не було мені гидке моє життя тут... Не були такі гидкі люди, що серед них я що-далі чимраз більше падаю на дно... Якби я не мала тепер того почуття, що викликало в мені нові інтереси, певне теж угрузла б у цій безодні серед глупоти та підлоти... Ах, чи пощастиТЬ Жозефові, чи ні, чи може зміниться він що до мене, однаково, я тут більше не зостануся... Ще кілька годин, ще неспокійна ніч, і я нарешті знатиму свою долю.

Щоб не думати багато про це, цю ніч я викличу старі спомини, але це буде може все в-останнє... Зрештою спомини ці мене тільки бавлять, і росте моя гордія до усього... Які нецікаві, які звичайні, сірі люди зустрічалися мені на моїому шляху наймички... Коли я думаю за них, здається мов це не живі люди були... Життя в них позначалося лише розпустою... Відберіть у них розпусту і від них нічого не залишиться. Так зумій скидають її верхню пелену—а під нею самий порох та... смерть.

Найннялася я ще у один видатний дім, куди мене післала пані Поля-Дюран. Це потім, як я відмовилася їха-

ти до старого клієнта на провінцію. Хазяї були молоді, дітей не мали, не тримали тварини, за порядками особливо не 'доглядали, хоч мали розкішне помешкання. Я це все зразу зрозуміла, як тільки увійшла в цей дім блискучий та пишний... Давно я мріяла про таке місце... Отут можна буде нарешті забути всі свої злигодні тай пана Ксав'є, що за нього я ще не забула... Забути черниць з Неї, виставку людського м'яса в мадам Поля-Дюран, самітні ночі та ночі розпусного кохання. Подбаю влаштувати собі спокійне, тихе життя, без важкої праці, з вигодою для себе. Зраділа, пообіцяла собі стримувати божевільні пориви, лагідно поводитися, як-найдовше втриматися в цьому домі. Всі чорні примари вмить розвіялися. Навіть, ненависть моя до всіх хазяїв десь зчезла... Веселощі, жадоба життя любо підхопило мене, вбачала навіть у хазяїв щось добре... Не багато наймитів здибала я там, та всі гарні були: льокай, куховарка, старий метр д'отель та я. Фурмана вже не було, бо пани нещодавно продали коні й користувалися найманою каретою. Радісно вступила я до нового товариства і першого таки вечора ми святкували цю подію шампанським.

З наймитів головна особа тут льокай. Ключі від льоху, де вино, тай усі ключі—у нього.

— А дайте-но на часинку мені ключі,—пожартувала я.

Він відповів, ніжно поглядаючи на мене:

— Гараз, а ви будете привітні до Бібі?—мовив він.—Бібі треба кохати...

Це він так себе називав. О, він умів розмовляти з жінками... справжнє його ім'я Вільям... Красиве ім'я.

За обідом, досить довгим, старий метр-д'отель нічого не говорив, тільки пив та ів багато. Жодної уваги ніхто не звертав на нього, він був якийсь плохий. А от Вільям, цей був чудесний, веселий, уважливий, галантний... Притискав мої ноги під столом та почастував мене російськими цигарками, що в нього по всіх кеше-

нях... Потім підтягнув мене до себе—мені вже в голові було чадно від тютюну та вина. Посадив мене до себе на коліна та почав шепотіти на вухо якісь дурниці... Страшений був нахаба!

Ежені, куховарка, не звертала уваги. Вона увесь час хвилювалась, все прислухалась, чи не йде хто, та смоктала шклянками вино... Йй було літ сорок п'ять. Мала високі груди, широкі червоні вуста, замріяні пристрастні очі, а на обличчі вираз суму. Аж ось хтось постукає в двері. Ежені вмить пішла відчинити. Я хотіла сісти пристойніше, та Вільям не пустив мене, міцно стиснувши в своїх обіймах.

— Це нічого,—мовив він спокійно... Це те хлоп'я, її коханець.

Увійшов юнак, майже ще хлопчак. Худенький, білявий, білий та рожевий він виглядав на дев'ятнадцять, вродливий був, як амур. Все на ньому було нове новісіньке, елегантне, і рожева краватка на шиї. Це був син консьєржа-сусіди. Він приходив до нас що-вечора. Ежені шалено кохала його. Що-дня залишала вона йому у кошику страви, вино, фрукти, торти і він це все відносив батькам.

— Чому ти сьогодні так пізно?—запитала Ежені.

— Та я мусів біля сходів пильнувати, мати десь ходила,—мляво відповів він.

— Це правда? А то ти все на матір звертаєш... Це правда, погане ти хлопчісько? Коли ти приходиш пізно, я дуже неспокійна. Я не хочу, щоб тебе затримували... Так і скажи матері... Коли так буде далі, я їй нічого не даватиму.

Вона тремтіла жадібно, встремивши очі в нього.

— Який ти гарненький, моє янголятко. Яка в тебе любенька мордочка... Я не хочу, щоб ти з іншими... Чому не вдягнув ти жовті черевики? Я хочу, щоб у тебе все буле гарненьке... Але які хитрющі очі,шибенику!

— Ладна закластися, що ти дивився на жінок... А мордочка твоя... Ти цілувався...

— Та ні ж бо, ні, Ежені,—заспокоював він її.—
Правда, мати одходила.

— Ах ти поганець, ах поганець,—твердила вона.—
Я не хочу, щоб ти дивився на інших жінок. Твоя мор-
дочка мені належить, уста твої теж мої, твої очі—мої.
Ти мене дуже кохаєш? скажи...

— Ну та вже ж...

І ще раз скажи.

— Авжеж!

Вона обхопила його шию та потягla його в другу
кімнату.

Вільям мені каже:

— I як вона в нього влипла... тай коштує їй цей
хлопчак... минулого тижня вона йому все нове купила.
О, ви мене так не кохатимете...

Ця сцена мене глибоко зворушила, і я враз прив'я-
залася до Ежені, як до сестри... Хлопчак її нагадував
Ксав'є. Цей спомин навіяв сум на мене. Я пригадала той
вечір, коли я дала Ксав'є дев'яносто франків, О, тонке
личко, маленькі уста, великі очі, холодні та жорстокі...

Я вихоплююсь з рук Вільямових, стаю стримана.

— Ні...—кажу я йому сухо...—тільки не сьогодні.

— Ale ж ти обіцяла подарувати Бібі кохання...

— Не сьогодні!

І вихопившись з його обіймів, я пригладжує волосся,
спідниці й кажу:

— Ax, все те саме...

Звичайно, нових порядків у домі я запроваджувати
не бажала... Вільям наводив лад через пень колоду. Тут
підмете, там порохи зітре—та й край. Та й ну теревені
розводити або нишпорити по шухлядках та комодах,
читати хазяйське листування. То і я все робила, як
він... Я залишала порохи на меблях, під меблями та не
зачіпала того неладу, що панував по покоях. Якби це
я була хазяйка, я-б соромилася жити серед такого не-
ладу... Ale наші рішуче не вміли наказувати та боялися

ріжного заколоту. Иноді бува хазяйка не витримає і скаже: «Здається, ви забули те зробити», ми зухвало відповідаємо: «Вибачте, пані, ви помиляєтесь... Проте, якщо ви з мене невдоволені»... Цього завжди було досить і розмова кінчалася... Ніколи ще не зустрічала я таких нерішучих та невибагливих хазяїв...

Треба сказати, що Вільям добре умів себе поставити. Він пристрасно захоплювався грою на кінських перебігах. Він знов усіх джокеїв, тренерів, букмекерів, а також кількох пройдисвітів, що водилися з ним, бо він щасливо вгадував гарні коні... Але на це все треба було часу, а наймит його звичайно не має. Отже Вільям так розподіляв свій день: поснідавши вранці, він одягався й виходив; повертається, коли треба було вдягти господаря. Увечері, по обіді, знов ішов на важливе побачення, як він казав, з англійцями, повертається лише вночі, завжди трохи на підпитку... Раз у неділю він кликав до себе обідати своїх приятелів—льокаїв, фурманів, джокеїв, виголених, цинічних, кривоногих... Розмова йшла про коні, про перебіги, про жінок. Про панів своїх розповідали неймовірні історії. Коли йняті віри їхнім словам, всі хазяї були педерасти... Далі від вина у них шуміло в голові; вони починали про політику... Вільям був завзятий реакціонер.

— Я,—кричав він,—за Касаньяка! Оце людина! Він їх підтягне! Напише пером, як батогом ударить!..

І враз серед галасу та гомону Ежені раптом вискачує, біжить до дверей та зникає у другій кімнаті із своїм хлопчиськом... Вона дає йому шклянку шампанського.

— О, твоя маленькая мордочка... Твої маленькі вуста... Твої велики очі...

У цей вечір кошик для його батьків був повний. Треба ж, щоб і вони побенкетували.

Одного вечора хлопець запізнився. Очі Ежені приросли до дверей.

— Гей, чуєте! Годі вже вам! Зараз прийде ваш

пройдисвіт,—крикнув їй один товстий фурман, цинічний злодюга, що бував на кожному Вільямовому бенкеті.

— Що? Пройдисвіт! Так на моїого херувима?! Ану спробуйте тільки ще раз таке сказати...—Голос Ежені тремтів.

Фурман нахабно зареготав.

— Ато ж, звичайно, що пройдисвіт. Ось запитайте про нього в графа Гюро, недалечко звідси на вулиці Марб...

Не встиг скінчити. Гучний ляпас урвав цю брутальну мову. Тут розчинилися двері, на порозі став хлопець. Ежені кинулася до нього.

— Любий! Кохання мое! Ходім швидше звідціля...

А фурман таки, мабуть, правду сказав!

Тепер за Едгара. Трохи не що-дня чула про нього від Вільяма. Едгар—славетний пікер барона Боргшайна. Вільям неймовірно пишався знайомством таким і захоплювався Едгаром не менше, як Касаньяком. Едгар і Касаньянк, вони заступили йому увесь світ. Зачепити ці дві священні особи було просто таки небезпечно. І повертаючися додому інколи вночі, просив вибачити, завжди додаючи: «мене затримав Едгар». Виходило, раз був він з Едгаром своїм, треба не тільки пробачити йому, ще й радіти.

— Чом же не закличеш його на обід до нас, щоб я, нарешті, побачила твоєго славетного Едгара?—питаю якось Вільяма.

— Ще що вигадай! Невже ти гадаєш, що Едгар прийме запросини обідати з звичайними наймитами...— Був, видимо, немило вражений, прийняв, як зневагу, образу.

Це від Едгара Вільям навчився прасувати в якийсь особливий спосіб своєго циліндра... Пригадую ще таке: одного разу на гіподромі в Отейлі підійшов до Едгара молодий маркіз де Плерен.

— Скажіть, будь ласка,—вдався до нього маркіз:—

як ви прасуєте ваш циліндер, що так надзвичайно близький?

Едгарові мов меду на серце. Молодий маркіз де Плрен, шулер-картляр, що шахрував і на гіподромі, сяяв тоді між найбліскучіших людей паризького світу.

— Дуже легко,—відказав Едгар.—Тут лише, як і в грі на гіподромі, треба знати маленький секрет. Річ ось у чим. Кожного ранку я примушую своєго льокая бігати по кімнаті п'ятнадцять хвилин. Він пітніє, а піт містить в собі товщ. Тонесеньким фуляром збирає він з чола цей піт, натирає ним мій циліндер, а тоді вже прасує його. Та для цього придатний тільки охайнний, здоровий чоловік, краще русявий, бо піт у білявих інколи якось смердить. Минулого року я цей рецепт скавав принцеві Уельському...

Маркіз, зирнувши обережно, чи не дивиться хто на нього, з подякою стиснув Едгарові руку, а той таємниче додав:

— Ставте на Баладера, пане маркізе. Він прийде перший...

Смішна й безглузда річ, та мушу призналася, кінець-кінцем, я також почала пишатися Вільямом, цим знайомством його з Едгаром. І я створила собі з Едгара щось неприступне та величне. Німецький імператор... Віктор Гюго... Поль Бурже... Едгар... Отже розповім докладніше за Вільямовими словами про цю славетну, ба, навіть, історичну особу.

Народився Едгар у Лондоні. Вперше побачив він світ у мізерній халупці, де панували злідні та піяцтво. Хлопчищком ще бувши, волоцюгою став; крав, жебрачив, по в'язницях насидається. Пізніше, як став з нього дужий підліток, найняли його за грума. З передпокою до стайні, тут добра школа розпусти льокайської, далі Ітонське кінництво. Тут уже йому—джокейський кашкет, жілетку посмуговану жовтим та чорним, штани широкі, вправлені в чоботи. Ледве дійшов юности, а виглядав уже на старого: в зморшках обличчя, рожеві щоки,

жовта шкіра на скронях, старечі вуста; волосся зачесано на бридкі, мов засалені вуха. Серед місцевого оточення легко міг вдавати з себе джентльмена.

В Айтоні він досконало вивчився своєго ремесла. Знав, як ходити біля дорогих коней, як глядіти хворі коні, як мити їх і як чистити, докладно вивчився найменших таємниць цієї складної науки, вмів штучно підфарбовувати їх і в такий спосіб здорожувати. В барах він зазнайомився з славетними джокеями й тренерами, з «колишніми» баронетами, з герцогами-халамидниками—все краса спортивного світу. Він і сам хотів бути джокеєм, та роки не ті. Хоч ноги мав ще худі та гнучкі, проте жигіт надто великий став. На джокея тепер Едгар був заважкий. А що не міг вже одіти джокейського одягу, його привабила ліvreя фурмана.

Нині має, сорок три роки. Належить тепер до тих славетних на увесь світ п'яти, чи шести пікерів—англійців, італійців та французів—що викликають у великопанському товаристві захоплення. Ім'я його красується по спортивних часописах, навіть по газетах. Теперешній хазяїн Едгара, барон Боргслейм, пишається ним більше, ніж славетною фінансовою операцією, що зруйновала сто тисяч консьєржів. З якою гордістю вимовляє він: «мій пікер». Так колекціонер образів каже: «мій Рубенс». І як не пишатися! Відколи Едгар на службі у нього, до щасливого барона ще більша пошана, ще нижче схиляються перед ним, чим раз частіше бачить обличчя своє по ілюстрованих часописах. Це Едгар розчинив йому двері до найблискучіших салонів. В клубах заговорили про перемогу барона над Англією: «Англійці відібрали нам Єгипет, а барон забрав їхнього Едгара. Отже урівноважено становище». Коли б барон завоював навсправжки у англійців хоч Індію,—він мав би менший успіх. Скрізь заздрощі страшенні. Багато охочих на Едгара. Інтриги, підкупні, флірт—немов боротьба за красуню-жінку. Що до часописів, вони в своєму захопленні,

не могли розібрati, кого same вихваляти: чи Едгара, чи барона. Обох вони рекламивали та славили.

В аристократичній юрбі завжди зустрінете Едгара—славу й окрасу її. Низенький. Дуже потворне обличчя англійця. Дуже довгий ніс, формою своєю щось серед-нє між семітським та бурбонським, короткі підібрани губи, з-за них виглядають зіпсовані зуби з чорними дірками. Ходить трохи схилившися вперед, не додержується моди, сам немов хоче творити її. Одягається розкішно, фантастично: синій сюртук з муаровими за-котами надто ясного кольору, англійські штани, надто близкуча біла краватка, надто багато золотих дрібничок, занадто добірний аромат паходців, над міру близкучі лаковані черевики, занадто близкучий цилендер... О, як заздрили молоді дженджики гучній славі Едгарових капелюхів.

Кожного дня, о восьмій годині ранку, в маленькім кругленькім кашкеті, в коротенькому пальті, не довшому за піджак, з величезною жовтою трояндою в петлиці, Едгар спиняв своєго автомобіля перед палацом бароновим. Сердитим поглядом обведе подвір'я, тоді увіходить до стайні й починає свій огляд. За ним—збентежено, з пошаною стайничі. Все помітить, нічого не заховаєш від нього. Там відро не на своєму місці, там пляма на сталевому ярмі, там ще щось знайде. Зараз хриплим від вчорашнього шампанського голосом бурчить, лає, загрожує. Загляне до кожного стіла, обов'язково погладить рукою в білій рукавичці гриву, шию, живіт, ноги коням. Найменший слід на рукавичці—розпалиться, репетує, лається, сипле прокльонами. Нюхає овес, підстілку роздивляється уважно, і пильно-пильно дивиться на кінський гній: қольор, форму, все розглядає.

— Оце такий гній має бути!—кричить на всю стайню.—Начувайтесь, побачу завтра знову такий, при-мушу вас, негідників клятих, проковтнути його.

Інколи приходить барон, це ж таке щастя, погово-

рити з своїм пікером. Едгар ледве помічає його. На боязкі запитання відповідає коротко й похмуро. Ніколи не скаже: «пане бароне». Навпаки, барон так боязко розмовляє з ним, здається от-от скаже: «пане пікере!». І боїться барон розгнівати Едгара, ніколи не лишається довго в стайні, зразу й піде собі.

Оглянувши стайні та сараї, давши всі розпорядження грумам, сідає Едгар на автомобіля свого, іде на Єлісейські поля. Там є маленький бар, де можна побачити підозрілу публіку з хитрими, мов у лиса пиками. Ці непевні суб'єкти шепочуть йому стиха якісь таємні речі, показують телеграми. Це все має звязок з гіподромом. Заскочивши туди на часинку, іде далі й цілий ранок присвячує візитам. Відвідує крамарів, дає їм замовлення, дістає комісійну винагороду. Відвідує також осіб, що перепродують коні. Тут розмова приблизно така:

- Як справи у вас, містере Едгаре?
- Як справи у вас, містере Пульняй?
- Маю покупця на баронові гніді.
- Не продається...
- П'ятдесят ліврів вам...
- Ні...
- Сто ліврів, містере Едгаре...
- Побачимо, містере Пульняй.
- Це ще не все, містере Едгаре.
- Що ще, містере Пульняй?
- Маю пару чудесних буланих для барона...
- Нам не треба...
- П'ятдесят ліврів вам...
- Ні!

Через тиждень Едгар попсує трошечки баронові гніді, тоді доведе тому, що час їх позбутися, продасть ці гніді Пульняєві, а той продасть Едгарові пару буланих. Місяців зо три, гніді відпочинуть у Пульня на траві, одужають гаразд, він продасть їх, і так, може років за два, вони опиняться знову в барона.

О дванадцятій службові години Едгара скінчилися. Повертає додому на снідання. Наймає приміщення на вулиці Ейлер, бо в барона жити не хоче й ніколи з ним не їздить. Тут, на вулиці Ейлер має цілий нижній поверх. По стінах у Едгара порозвішувані англійські гравюри: лови, скачки, багато портретів принца Уельського, один, навіть з власним підписом. І безліч кийків, тростин, батогів, стремен, уди, мисливських рогів, а між них—велике погруддя королеви Вікторії.

Далі Едгар в синьому сюртуку, в блискучому циліндри, увесь день їздить у своїх власних справах. Їх не перерахуеш. Він же в компанії з одним клубним скарбником, одним букмекером, одним фотографом кінським має троє коней, що тренуються близько Шантільї.

За розваги не забуває. Найвидатніші кокотки знають вулицю Ейлера, де завжди можуть в тяжку хвилину свого життя дістати чашку чаю та п'ять луї.

Увечері піячить у своєму улюбленому ресторані. Спочатку ще зайде до кафешантанів, у цирк навідається, а тоді вже як засяде пити—серед джокеїв, що хочуть виглядати на джентльменів та джентльменів, що хочуть виглядати на джокеїв.

І що-разу, оповідаючи Вільям про Едгара, закінчує:

— Так, це людина...

Хазяї наші належали, як то кажуть, до паризького великого світу. Це значить, що хазяїн шляхетного роду й з порожнею кешеною був, а хто така з походження пані—то вже таємниця. Плещуть, звичайно, багато, чого тільки не наплетуть. Вільям, що добре знав спльотки великопанського товариства, запевняв, ніби батьки хазяйчині були раніше за фурмана та покоївку, а потім накрали ріжними способами невеличкий капітал та й заходилися коло лихварства в якомусь злиденному кварталі Парижу. Тут маючи справу з кокотками та наймитами переважно, дуже швидко забагатіли.

Може воно й так. Бо ж хазяїка моя, дарма, що вродлива та граційна, до розпачу просто було доводить

мене своїми неймовірними, дикими звичками. Любила, приміром, варене м'ясо, капусту з салом... мов фурман, наливала до супу червоного вина. Я червоніла за неї... Часто, як полається з чоловіком, кричала на нього: «Ах, погань ти така!» Взагалі, як розлютиться було, такі слова вилітали із з вуст, така брудна лайка, що я соромилася. Я, проста дівчина, не пані, такого не дозволила б собі. А безліч таких пань з вустами янгольськими, з очима, мов зірочки, в коштівних убраних по три тисячі франків, вдома здатні лаятися брудно, мов останні перекупки...

Вільям якось сказав мені:

— Знаєш, великосвітські пані... я порівняв би їх з совсом найдорожчої кухні: не слід дивитися, як його роблять... Це заважатиме з ними...—Він завжди мене розчаровував. Але вихований був дуже, джентльмен, отже зараз обняв мене за стан і додав:

— Така пташка, як ти... Звичайно, нею менше пішаєшся... та тут річ серйозніша...

А втім відзначити мушу, лаялася хазяйка тільки з хазяїном. З нами, як я вже згадувала, вона поводилася навіть трохи боязко.

Чудна жінка. В домі нелад, крадуть всі жахливо, а вона—нічого. Поруч з тим виявляла иноді дивну, цілком незрозумілу ненажерливість, скупердяйство. Вона сперечалася з куховаркою за якихось два су, переплачених за салату; починала ощадити на білизні для наймитів; не могла заспокоїтися, поки не одержить назад, після безконечних скарг та листування, п'ятнадцять сантимів неправильно стягнених за багаж на залізниці. Наймаючи візника, зчиняла ґвалт, лаялася. Вона не то що не давала візникам на горілку, а ще уміла завжди не доплатити. І тут же скрізь розкидала гроші та дорогоцінності—на столах, на пічці, по стільцях; скрізь можна було побачити забуті ключі. Надзвичайно неохайно поводилася з розкішними сукнями й найтоншою білизною. Крамарі ошукували її; рахунки старого

метр-д'отеля ніколи не перевіряла, як не перевіряв і хазяїн Вільямових рахунків, хоч обидва наймити крали просто нахабно.

— Ти занадто відвerto, занадто багато тягнеш,— казала иноді Вільямові.

— Облиш, я добре знаю, що роблю... Це злочин був би в таких дурних, необачних хазяїв не погріти гарненько рук.

Небагато ж заживав неборака з цього прибутку. Все, що мав, все, що крав, щезало в кешенях букмекерів...

Одружилися мої хазяї п'ять років тому. Спершу лише життя, багато виїжджали, багато приймали в себе. Далі, потроху почали віддалятися, закидати велико-світські обов'язки і тепер жили цілком самітно, тільки в товаристві один одного. Це, бачте, ніби то з ревнощів. Він ніби надто фліртував з дамами, а вона, як він каже, дуже заглядалася на чоловіків. Палке кохання, цеб-то цілісінський день сварки, немов тут не палац великопанський, а звичайна міщанська оселя. А річ була ось у чому: хазяйка не мала успіху в світі—її зраджувало походження; з манер цієї ворони в павиному пір'ї чимало глузували. Вона обвинувачувала чоловіка, що не зумів обтесати її; хазяїн же обурювався, лютиеся, що виставила на посміх його перед приятелями. Таїлися з цим один од одного, воліли вважати, що сваряться з ревнощів.

Влітку, всередині червня виїздили на село, до Турену. Там, кажуть, хазяйка мала розкішний палац. Обмежувалися там товариством фурмана, двох садівників, покоївок та челядниці від обори. Корови, кури, трусики, пави... ідилія! Вільям докладно оповідав мені про їхне життя в Турені, але сам був з нього незадоволений; села не любив і нудьгував серед дерев та квіток. Справжній парижанин, він міг любити природу тільки серед барів, джокеїв та скакових полів...

Ми сперечалися.

— Що може бути дурнішого, як життя на селі,—
сказав Вільям:—ось Едгар—хіба ж він любить село?!

Я хвилювалася:

— А квіти, трава, а маленькі пташки?..

— Квіти!—рекоготався Вільям: квіти гарні на капелюхах та в кравчині. А пташки спати людям не дають уранці, будять ні світ, ні зоря... На селі тільки мужикам жити.

А я раділа, нетерпляче очікувала червня... Яка краса!... квіти польові, вузенькі стежечки під тримтячими од вітру деревами... пташині гнізда, співи соловийові в місячні ночі, солодкий шепіт біля криниці, ніжне стискання рук. А вранці ще тепле молоко... брилі широко-полі... служба божа в церкві, розбиті глухі дзвони... Все, що зачаровує душу, сповняє красою серце, як красивий романсь, як музика в концерті.

Я справжня зіпсована дочка великого міста... Та проте мене ваблять поетичні села, ревно кохаюся в сільському житті. Старі чабани, запах скошеного сіна, пташки, що перелітають з гілки на гілку, дзюрчання струмків мелодійне серед біленьких камінців, дужі за-смаглі сільські парубки... мрії, спогади дитячих років...

Коли б швидше, швидше на село!

Не тільки ці мрії спричинилися до такого захвату. Я зовсім хвора... після довгого напівголодного життя тут зразу перейшла на дуже добре харчі, і раптоша зміна вплинула зле на мій шлунок. Та й робота важка попередніх років дуже віdbилася на здоров'ї. А тут ще те гішпанське вино та коньянк примушував мене пити Вільям. Ранками часто темніло в очах, вдень ледве трималася на ногах, а в голові немов стукало молотком. Обов'язково треба виїхати на село; тихо, спокійно пожити, щоб хоч трохи одужати.

Ех... і ці сподіванки марні були!..

У нас так бувало: зчинявся бешкет обов'язково в убиральні, і то завжди з найдурнішого приводу. Опісля,

виливши один на одного увесь запас гніву та лайки, цілими тижнями не розмовляли між собою. Хазяїн замикався в кабінеті, розкладав пасьянс, або переглядав свою колекцію люльок. А вона сиділа в своїй кімнаті, читала романи про кохання, або якось осатаніло вовтузилася по шафах та гардеробах. Бачилися тоді тільки під час обіду. Зразу, поки я ще не знала гаразд їхнього життя, здавалося часто—ось—ось почнуть шпурляти один одному тарілки, ножі, пляшки... Коли ні! Навпаки, в такі хвилини хазяйка намагалася поводитися, як найвихованіша великосвітська пані. Розмовляли про дурниці всілякі, так мов нічого між ними не сталося. Тільки ввічливіші, стриманіші були, більш стежили за собою. Розводили такі церемонії, немов у гостях, не великому обіді... Вставши від столу, розходилися, кожен до себе, надуті, поважні: хазяйка—читати романі та поратися в шафах, хазяїн — перекладати люльки та пасьянс. Инколи хазяїн виходив на годинуві до клубу, та це траплялося не часто. А я в такі дні, мов листоноша, ганяла від одного до одного з листами. І загрози, і сліզи, й благання. Така кумедія, кажу вам,—ми лягали з реготу.

Минало кілька днів; вони мирилися, як і лаялися, без ніякого приводу до того. «О, який лихий! який лихий!» «Ну гаразд... кажу ж тобі все скінчилося!..» Далі святкувати йшли, обідати до ресторана, а другого дня вставали дуже пізно, втомлені, розбиті...

Я зразу зрозуміла цю кумедію; побачила зразу, що це була тільки гра. Ніхто з них серйозно не думав покидати другого. Розлучитися вони не могли. Сковані міцно, мусіли йти в парі. Він—бо вона мала гроші, вона, бо в нього титло та ім'я. А що добре свідомі цього були, то звірячу ненавість таїли в душі, і мусіли її час од часу виливати.

— Кому вони потрібні, отакі люди?—сказала якось Вільямові.

— Бібі потрібні, — не замислюючися відповів. Ви-

тягнув з кешені коштовну сигару, що її стягнув уранці у хазяїна. Відрізав кінчик, запалив спокійненько і сказав:

— Люба Селестіно, ніколи не треба скаржитися, що хазяї дурні... Тільки в таких людей можемо знайти розкішне життя... Що хазяї дурніші, то щасливіші наймити... А ну, принеси мені коньяку...

Розлігся в гойдалці, схрестив високо ноги... пихкаючи сигарою, попивав собі старий «Martelle», розгорнув, «Autorіte», лагідно й спокійно казав знову:

— Річ у тому, Селестіно, що треба завжди бути розумнішим за своїх хазяїв... Тільки тоді матимеш щасливе життя... От як шаную я Касаньяка, але служити до нього—ані защо... Розумієш... Так само й до Едгара не пішов би... Запам'ятай собі гаразд—найматися до розумних панів, це ошукувати себе... І єсть же такі дурні серед нас, що лають хазяїв, загрожують їм, капості чинять... Йолопи! А інші вбивають, навіть... Ну, вб'ють. І що з того? Чи ж можна забивати корову, що дає нам молоко, вівцю, що дає нам вовну. Корову треба доїти, вівцю стригти, непомітно, спритно, м'якенько...

І мовчки поринув в газету.

А в кухні тимчасом тинялася закохана Ежені. Не бачучи, не чуючи нічого, механічно щось робила далека від нас, далека від себе самої, кожну мить mrіючи кинутися на шию своєму юнакові:

— Твої маленькі вуста.. Твої великі очі... твоя маленька мордочка...

Сум оповивав мене, чомусь плакати часто хотілося... Розкоші, яскраве, веселе, досить вільне життя... Проте незнана туга стискала мене холодними обіймами. Всі люди тут і старий метр д'отель, мовчазний, і Вільям, і я сама здавалася непотрібними тінями без мети, мов примари які...

Остання буря, що її довелося бачити мені в цьому домі, була найкумідніша.

Одного ранку хазяїн увійшов до вбиральні, саме як хазяйка приміряла перед свічадом новий корсет — жахливий корсет — з сатину «тouche» у жовтих квіточках, з жовтими шовковими шнурками.

— Як же це до жінки входити й не постукати? — жартівливо мовила моя хазяйка.

— Хіба ж ти «жінка»?

— Я не жінка? а хто ж я?

Зробив дурне обличчя і закохано, ніжно, чи вдаючи з себе ніжного, каже:

— Ти моя жіночка... моя люба, гарненька жіночка. Хіба ж не можна увійти, не постукавши, до своєї жіночки?

Ясна річ, йому треба було грошей.

— «Твоя жіночка»? Зовсім непевна, що я є твоя люба жіночка.

— Цеб-то?

— Та хто знає вас, чоловіків...

— Кажу ж тобі, ти моя маленька жіночка... моя люба... єдина жіночка...

— А ти... моя дитинка... мое велике бебе... єдине бебе.

Я шнурувала їй корсет, а вона гладила собі волосся під пахою, поглядаючи в свічадо... Страшенно хотілося зареготати... «Моя жіночка... мое велике бебе...» Ідіти, йолопи!

Оглянувши спідниці, панчохи, щітки, пахощі, взяв, нарешті, журнала модного, що валявся на туалеті й сів на плюшевому стільчику.

— А що, в цьому числі є ребус?

— Здається є...

— Відгадала його?..

— Ні, ще...

— Ага, ну, спробуймо! — уважно заходився роздилятися.

Пані суворо:

— Роберте!

- Що, моя кохана?
- Ти нічого не помічаєш?
- Ні, а що таке?.. де?.. в ребусі?..
- Здивнула плечима, накопилила губи:
- Йому тільки ребус. Невже не помічаєш?.. ти ні-
коли нічого не помічаєш.
- Збентежено оглянув стелю, килим, туалет, ніде—
нічого.
- Нічого не бачу. Що-небудь нове є? Де ж, де?
- Посмутніла каже:
- Роберте, ти вже не кохаєш мене...
- Я не кохаю! Чом так говориш?—він уже зали-
шив журнал.
- Не кохаєш, не кохаєш... Коли б ти кохав мене...
ти б дещо помітив...
- Що помітив би...
- А корсет мій...
- Який? А-а... цей корсет... Так, справді... Який
же я дурень!.. А, знаєш, чудовий, чарівний корсет!..
- А, тепер чарівний!.. А сам і не помітив... бай-
дуже тобі... і я ж дурна, хочу бути гарною для тебе,
витрачаюся, купую речі, щоб сподобатися тобі. А тобі
байдуже... плюєш на мене... а втім, що я тобі? Входиш
до вбиральні... і що ж?.. зразу до цього ідіотського
журнала... тобі тільки ребус... Чудове, що й казати,
життя мені влаштував... Нічого не бачимо... Ніде не бу-
ваємо... Мов ведмеді в берлозі... Як злідарі...
- Ну, не хвилюйся, кохана моя, люба... Благаю
тебе... І зовсім не як злідарі живемо...
- Обняти хотів її. Вирвалася, брутално відштовх-
нула.
- Забирайся, не чіпай...
- Кохана... жіночка моя...
- Геть забирайся! Ти остохид мені!.. облиш!.. не
підходить... Ти егоїст, ніколи нічого для мене не зробиш...
лихий, поганий чоловік!
- Що тобі таке? будь ласка не божеволій... годі!..

Ну, винний, пробач. І справді,—як це я не помітив зразу такого чудового корсета? Не гнівайся, пробач. Ах, який гарний!.. не розумію просто, як це зразу не прimitив його?.. дуже, дуже гарний... і як личить тобі...

Так підлазив до неї—аж мені гидко зробилося. А хазяйка репетувала, тупала ногами по килимі, стискала кулаки, сама аж побіліла.

— Остогид... забирайся!.. йди геть!

— Але ж, моя люба, не варт так гніватися, хвилювати себе... через якийсь корсет... Глянь же, глянь, на мене, кохана... всміхнися мені...

Розлючена піdstупила до нього:

— Геть, зараз же мені геть!

Я зашнурувала її, та кортіло подивитися, як скінчиться ця історія. Стала собі непомітно остороною. Розійшлися, розперезалися, показали свою справжню натуру. Раділа, що бачу їх у такому вигляді—nehай, колись може пригадаю ім це, зневажу. Притаїлася.

Нарешті хазяїн не витримав:

— Годі! замовчи зараз же! знову починається... нічого не можна сказати, нічого не можна зробити, зараз кричиш на мене, мов на собаку. Ця лайка, ці дикі сцени, мов на базарі. Ні, досить з мене! так жити більше не можу. А хочеш правду знати... корсет твій жахливий, бридкий... такі корсети носить розпусна дівка...

— А, так! — розлігся крик по всьому домі. Кинулася до нього з кулаками, очі кров'ю налилися, піна забулькотіла з рота. Далі вона вже від злости тільки хрипіти могла.—Ти зважуєшся мені це казати! А хто мовчав, коли підібрала в багні. Самі борги... вже в клубі не вірили тобі... тоді ти не пишався!.. ім'я, титло!.. Що й казати близкуче, чистеньке було, коли лихварі ані су не давали за нього... Ти смієш пишатися своїм походженням, своїми предками, ти, якого я купила й утримую!.. Годі, більше ні шеляга не побачиш од мене... Можеш забиратися з своїм шляхетним походженням... Забирайся, спробуй заставити своїх предків... Десять

су не дадуть за ці салдафонські, льокайські морди...
Ти чув? Ані су! Ніколи! Йди назад у притони, шулер,
до розпусниць своїх, мерзенний паскуднику!

Я вжахнулася цього страшного обличчя, а хазяїн
остовпів, не міг промовити й слова, тільки відійшов до
дверей. Тут помітив мене і ну тікати. Він вже зник,
а вона ще репетувала вслід:

— Паскуднику мерзенний... Брудний паскуднику...

Істерика. Впала на крісло, я мусіла багато, довго
попанькатися, аж нарешті заспокоїлася, виливши цілу
пляшку етеру...

Далі—вона до романів і шаф своїх, він знову з
пасъянсом та лульками.

А я з листами знов, туди сюди, де-далі частіше...
кінець-кінцем, трохи не падала від утоми, мов вихор
таняючи з цими записками, складеними серцем або
півником.

Минуло три дні після цього бешкету. Хазяйка чи-
тала чоловікового листа на рожевому дорожому папері
з гербом. Раптом зблідла й до мене:

— Селестіно! Ох! Невже правда, що пан хоче стра-
тити собі життя! Ви не бачили, є в нього револьвер у
руках. Ох, невже він...

Я нестяжним реготом вибухнула їй в самісіньке об-
личчя. Гучніше, дужче лунав мій сміх, трохи не покоти-
лася долі. Здавалося, розірве мене, боліло все від натути
та стримати себе не могла, реготала—заливалася. Вона
очманіла.

— Що... таке? Сміх? Мовчати! мовчати, нахабо!

Але замовкнути я не могла. Реготала, реготала...

— Ох, кумедія. Яка дурна кумедія. Ох-ох-ох. Яке ж
безглуздя...—Це єдине що могла зрештою вимовити,
крізь сміх...

Ясно, увечері перед мною була... вулиця!..

Собаче ремесство!.. собаче життя!

На цей раз була дуже прибита. Зрозуміла зразу,
проте надто пізно,—такої посади більше не матиму.

І як я могла?! Добра платня, ріжні «прибитки», легка праця, свобода, розваги... Інша, не така божевільна, як я, обов'язково б і грошенят понаскладала б собі, і одягу, і речей понабирала б. Справжнє хазяйствечко можна було б придбати.

Прожила б так п'ять чи шість років, а там і заміж! Крамарувати тоді, зажити спокійно, щасливо, мов пані... А тут—знов спочатку заходиться...

Я лютилася. На себе, на Вільяма, на Ежені, одно слово—на всіх. На мене часто налітає мов сила якась невідома; диявол мій, чи що, накручує, підхоплює, примушує кричати, бешкетувати. Так і тоді з цією хазяйкою. Я пригадала їй матір-батька, дурну спльотку про її походження.. лаялася брудними словами....

Згадаєш—і моторошно, сором бере. Немов розум стеряла тоді... мабуть в такому стані людину б забити могла. А я ж не лиха, і тепер, як згадаю ту бідолашину жінку, її знівечене життя з таким мерзотником, жаль почиваю до неї, од щирого серця бажаю щастя...

Пригадую, тоді я зразу побігла до челядні. Вільям саме чистив срібло, пахкаючи російською цигаркою.

— Що тобі?—спокійно спитав.

— Я... сьогодні залишаю цей дім,—відказала, важко дихаючи. Не могла говорити.

— Покидаєш? А чому? — Не здивувався, спокійно так говорив.

Схвильована розповіла. Він здигав плечима.

— Це вже зовсім по-дурному ти зробила,—так само спокійно зауважив він.

— Це все, що ти маєш мені сказати?

— А що ж я можу сказати ще? От кажу ж, по-дурному зробила та й край...

— А ти... Як тепер будеш?

— Я?—позирнув скоса на мене й посміхнувся. Який негарний був в цю хвилину, який підлій, паскудний чоловік...

— Ти, ти? Що робитимеш?..

— Та нічого... робить мені нічого... служитиму хіба, як досі служив... А ось ти здуріла, зовсім здуріла...

— Так ти залишишся в родині, звідки мене виганяють?—Я розпалилася.

— Е, будь ласка тільки без сцен. Я ж не подружжя твоє... ти здуріла, зробила дурницю, а я тут при чому? Ти й розплачуйся. Життя є життя!

Я обурилася:

— Так ти мене кинеш? Виходить, ти така сама падлюка, такий мерзотник, як всі. Ти чуєш?

Вільям... посміхався... О він умів триматися...

— Ат, верзеш ка-зна-що,—повчав він мене. Коли ми сходилися, ми один одному нічого не обіцяли. Зустрілися, розійшлися, чудесно!.. Розходимся, кидаєм один одного—також чудесно... життя є життя!

— Річ у тому, Селестіно, що треба вміти поводитися гаразд, треба мати розум. Ти не хочеш поводитися як слід, і розуму цього в тебе немає. Ти надто даєш волю своїм нервам. А наймитам мати нерви—це зло, дуже зло... Запам'ятай собі: «життя є життя».

Кинутися на нього! Подряпати гідку, холодну пижку!.. Але тут я не витримала, розридалася... гнів мов рукою зняло, тільки жалібно так приказувала:

— О, Вільяме! Любий Вільяме! Яка я безталанна...

Він заспокоював мене. Цілий день начиняв мене своєю філософією, розважливими, розсудливими міркуваннями. І увесь час додавав:

— Життя... є життя!

Буду справедлива. Цього останнього дня був дуже мілий і ласкавий, що правда, трохи урочистий, і багато віддав мені уваги. Увечері, по-обіді, виніс речі мені на візника, провів до хазяїна, де зняла я приміщення—його знайомий—заплатив сам за тиждень наперед і просив подбати про мене. Хотіла, щоб залишився до ранку... Але знов Вільям збирався йти до Едгара...

— Ти ж розумієш, хіба ж можу не піти на побачення з Едгаром?.. До-речи, може він знає яку посаду

для тебе... Уяви собі—Едгар рекомендує! Ловка б штука була!. Ну, зайду до тебе завтра... Розважлива будь, не роби дурниць, в такий спосіб нічого не здобудеш. І запам'ятай собі назавжди: життя є життя!

Другого дня чекала його—марно.

«Життя є життя»,—подумала собі.

А далі страшенно захотілося побачити Вільяма. Пішла. У кухні побачила якусь високу біляву жінку. Мала нахабне, дуже гарне обличчя, краще навіть за мое.

— Ежені дома?—запитала її.

— Ні, немає,—надто відповіла ця жінка.

— А Вільям?..

— Також немає...

— А де він?

— Звідки ж я можу знати?

— Маю доконечну потребу з ним побачитися. Ідіть скажіть йому, що хочу його побачити.

— Скажіть, будь ласка,—з призирством гукнула,— що я вам, наймичка?

Я зрозуміла... Боротися я втомуилась, тому просто пішла, вступилася... «Життя є життя».

Ці словаувесь час переслідували мене. Йшла... і в уяві майнула близкучу згадка. Зустріч мені в цьому домі, бенкет... Так і тепер, цю нову, зустрічали ма- буть. Веселощі... сміх... шампанське лилося. Вільям садовить на коліна біляву дівчину; знов шепоче на вушко, тепер уже їй: «Треба кохати Бібі». Ті самі слова... ті самі пестощі... ті самі знов рухи... А Ежені єсть очи- ма консьєржевого сина, затягає до сусідньої кімнати:

— Твоя мордочка маленька... твої маленькі руче- нята... твої великі очі...

Прибита, змучена, безсила йшла додому.

«Життя є життя».

Вулиці замріяні сумом у душу. Не люди навколо— тіні. Блісне десь здалека чоловічий циліндер; серце

хвилюється, серце стукає... Ні, Вільяма не зустріла. Вкрай знеможена прийшла до своєго нового «дому».

Чоловіки... Всі, всі, — фирмани, льокаї, священики, поети, всі однакові мерзотники!

Може це останні спогади того, що не вернеться. Мое минуле... Багато, о, багато могла б іще розказати. Але... Однакові спогади, одноманітні постаті... одноманітний шлях у минулу далечінь стомить мене. І важко оповідати мені тепер, бо з кожною хвилею, чимраз дужче поринаю в' майбутнє. Сяйвом сонячним заступило воно минуле. І минуле потъмарилося, зникає.

Могла б відновити в пам'яті своє життя та пригоди в графіні Фарден. Та навіщо? Надто втомлена, надто велику огиду вже почиваю до таких споминів. Там найгіршу й найогиднішу пиху я бачила: пиху літературну... найгірші дурощі—дурощі політичні.

Там зустріла я в сяйві його слави Поля Бурже. А! Це великий філософ, поет та глибокий мораліст, що викриває всю чванливу нікчемність розуму й брехні великого світу, де все є штучне: краса, кохання, кухня і релігія, патріотизм, мистецтво, милосердя, сама наявність розпуста,—який під серпанком містичної мішури й священними масками таїть єдине, щире бажання: за жерливу жадобу грошей. Від цього маріонетки ці стають ще огидливіші, ще жорстокіші. І тільки від цього ці мізерні тіні, проте є людські істоти, живі сотворіння.

Там я зустрілася з Жаном, психологом і моралістом також. Мораліст челядні, психолог передпокою ще більший вискочень, ніж той цар салону. Жан вигрібав сміття з покоїв... Поль Бурже вигрібав сміття з людських душ. Від челядні до салону не так далеко, як, звичайно, думають...

Але годі! Далеко на дно скрині закинула я його портрета... Най же й спогади ці заховаю далеко на дні своєго серця.

Ніч. Друга година. Дотліває камін, гасне лямпа. Час лягати. Чи ж можу я спати?!. Схвильована, слибе в га-рячці, можу тільки мріяти... про те, що наближається... що має статися завтра. Там, за вікном спокійна ти-ша... Мороз скував землю під зоряним небом. Там десь іде до мене Жозеф. Крізь глибокі простори бачу яскраво постать його. Серйозний, задуманий велетень сидить у вагоні... такий особливий... такий надзвичайний! Всміхається до мене, ось близче він, близче... підхо-дить... несе мені спокій, волю, щастя... Щастя?!

Завтра, завтра!!.

XVII.

Вісім місяців я не писала. Всіма думками, цілою істо-тою поринула в нове життя.

Оце три місяці, як ми з Жозефом вийшли з Пріере, влаштувалися в маленькому кафе біля порту, в Шербурзі. Одружилися, справи в нас гаразд, нова робота мені дуже до вподоби. Я щаслива. Народилася я над морем, тепер знов повернулася до моря. Не тужила я, правда, за ним, а все приємно тепер любувати. Це не однomanітні пейзажі Одієрну, що від них сумує душа. Немає тут безконечних сумних берегів, ні величних розгніваних хвиль. Не нудьга тут, веселощі бують шумливо. Радісний гомін і шум, все військові та матро-си, мальовничий рух. Тут кохання палке, блищає тут шаблони, тут помста жорстока й кривава.

Це море часто нагадує мені дитинство. Здібала тут кількох земляків, що служать тепер на військових судах. Та я мало дуже розмовляла з ними й не запитувала, навіть, за брата. Для мене він вмер. Стільки ж літ промайнуло... А що до цих колишніх товаришів моого дитинства, що-ж... Коли вони не п'яні, то надто дурні... І голови мають якісь чудні. Якісь риби незграбні. Нічого не можу до них почувати. Та й потім, Жозеф не любить дуже, щоб я віддавала багато уваги звичайним матросам, брутальним бретонцям.

Але я мушу доладу розповісти за все, що сталося в Прієре на останніх там наших місяцях.

Я вже згадувала колись, що Жозеф у Прієре ночував біля каретні. Завжди що-дня, і зимою, і влітку вставав о п'ятій годині, на світанку. 24-го грудня—точні сінько місяць минув, як повернувся він з Шербургу—прокинувши, побачив двері до кухні зовсім розчинені. Здивувався дуже, що так рано прокинувся будинок. Зараз же помітив також, що маленьке віконце в дверях хтось вирізав, очевидно, алмазом, щоб просунути туди руку; і самий замок добре скрутів якийсь спритний митець. Долі валялися оскілки, склянки, уламки заліза. І всередині також—геть усі двері були повідчинені, хоч що-вечора хазяйка сама старанно їх замикала. Зразу зрозумів—сталося якесь страшне лихо. Переляканий на смерть, Жозеф (я розказую так, як він оповідав поліції) побіг по всіх кімнатах. Іdal'ня мала жахливий вигляд. Руїна... Меблі поперекидані, буфет геть чисто зруйнований, порожні шухляди на підлозі, порожні шухляди на столі, де посередині, серед мотлохи нікому непотрібного, догорала свічка в мідяному свічнику. Та ще на килимі дві серветки забуті валялися. Але це пусте ще! В челядні ж... Горе! Горе! В челядні валялися на підлозі шухляди порожні... з-під срібла! Жозеф вибіг на сходи, дико закричав:

— Пане, пані! Обікрали нас. Мерщій сюди.

Що тут зчинилося!!.. Біганина, крики, галас. Хазяйка в самій сорочці примчала, тільки плечі встигла закрити легенькою хусткою. Хазяїн в кальсонах з ледве заправленою сорочкою. Перелякані, білі, мов крейда, скажено кричали:—Що сталося? Що сталося?

— Обікрали, обікрали нас!

— Що, що вкрали?

— О, горенько, горенько мое,—репетувала в іdal'ні хазяйка.

— Та що вкрали, що?—гудів переляканий хазяїн.

Вбігла до челядні—спереду йшов Жозеф—побачила порожні шухляди,—як закричить не своїм голосом...

— Срібло мое! Срібло! Ні, ні! Де срібло?

Так і сіла на піркет. Крутила, пересувала порожні шухляди, застигла в розpacі. Ледве, ледве слабеньким, як у хворої дитини, голосом белькотіла:

— Все взяли... забрали... все... і поставець Людовіка XVI-го...

Хазяйка сиділа над шухлядами, мов над мертворою дитиною, хазяїн плакав, чухаючи потилицю: «Чорти б його драли, чорти б його драли. Чорти б його драли». Жозеф з страшною гримасою на лиці, кричав і собі:

— Поставець Людовіка XVI-го! Поставець Людовіка XVI-го! Розбишаки, бандити!!!..

Настала хвиля трагічна тиша. Безконечно довгамить. Тиша смерти. Так завжди буває по страшній катастрофі. І червоне тремтяче світло ліхтаря Жозефового, що коливалося в його руках, сповняло кімнату: мертві обличчя, порожні розбиті шухляди.

Я вже казала, що шухляди ці були пригвинчені до нижньої полиці в шафі, притяті крім того ще й до стінки залізним засувом. А шафа—в стіні, з якимись таємними замками, що їх відкривати вміла тільки сама хазяйка. Я прибігла на крик Жозефів одночасово з хазяями. В першу хвилину почула жалощі до них, хоч і дуже кумедно виглядали. Глибоко відчула їхнє лихо; здавалося, що й мене це стосується, сумувала сама. Хотілося дуже потішити, щось ласкаве промовити хазяйці. Мені було боляче на неї дивитися.

Та це співчуття, чи, може просто рабський інстинкт, швидко розвіялося.

Злочин! В ньому завжди є щось жорстоке, уродичне, справедливе, релігійне, що, звичайно, викликає жах, але одночасово,—не вмію це гаразд з'ясувати—якийсь подив. Ні, не подив, бо подив є почуття моральне, почуття духу. А те, що відчуваю я—розпалює тіло, наелектризовує.

Всім фізичним еством своїм відчуваєш якийсь грубий потрус, могутнє вчуття; це... як насильство над жінкою, і радісне, і скорботне. Курйозна, дуже дивна, може навіть жахлива річ, і я сама не можу пояснити справжньої причини цього дивного, могутнього почуття, але: у мене кожен злочин, а особливо убивство, таємними нитками звязане з коханням. Так... Мистецький злочин мене владно скоряє, мов дужий самець.

Кажу ж, жалоці до хазяйки, це співчуття, чи може просто рабський інстинкт, швидко розвіялися.

Який жах,—думала я:—ці двоє живуть, мов кроти; мов добровільні в'язні замкнулися вони в цій тюрмі. Похмурі негостинні стіни, немає радощів життя тут. Кому потрібні такі істоти?! Чим можуть вони виправдати своє існування? Коли б же хоч на добродійні справи якусь частинку багатства своєго вділили. Ні, вважають це за брудну неварту справу, і крихітки не впаде з їхнього пишного столу злідарам голодним, жодного прояву ласки та співчуття не побачить той, хто страждає. Все тільки собі, все тільки собі самим. Чому б жаліти їх мала?! Вони заслужили на цю кару. Банавіть шкода, що злодії не все в них забрали. Коли б же хто вкрав усі капітали їхні! нехай би вони злідарами нужденними стали! як ті жебраки, що марно стукають у їхні двері тепер, як каліки, що здихають при дорозі, два кроки від палацу цього, від прихованих клятих багатств.

Пустивши гуляти світом це заховане срібло, їхній заповітний скарб, справедливо вчинили злодії невідомі. Забравши частиночку багатства незчисленного, вони тільки трошки відновили рівновагу.

І росла шалена радість. Як уявила собі хазяйку з торбою за спиною, що простягає руку на битому шляху, на порозі якого багатія-скупердяя. Ех! І бачучи її тепер над порожніми шухлядами, раділа ще більше. Тільки гроші, самі гроші любила вона. А тепер—мов на смерть засуджена, страшна. Ця ж крадіжка їй

тірша за смерть. Це горе, зрештою, таке паскудне,— помста за всю заневагу й приниження, які відчувала я від кожного слова хазяйчого, від кожного погляду. Я тішилася жорстокою насолодою. Так би й закричала:—Чудесно! Чудесно! Так і треба вам!—Так хотілося зараз же довідатися, хто ж ці надзвичайні, величні злодії, подяку ім скласти від імені всіх злидарів цього світу... Розцілувати, як рідних братів. О, чудові злодії, провозвісники справедливості й милосердя, яку високу насолоду дали ви мені!

Хазяйка таки швидко отямилася. Її войовнича рішуча вдача прокинулася з надзвичайною силою.

— А ти що робиш отут?—заверещала розлючена скаженим голосом:—чого тобі тут треба? Чого припер сюди з твоєю сонною мордою? Чого стовбичиш? Що, нам це поможе знайти срібло? Зараз же мені біжи, клич поліцію, жени по мирового! Мусів зразу це зробити! Ох, цей чоловік...

Хотів іти, а вона знов напосілася:

— Як це ти нічого не чув? Увесь дім пограбували! Порозбивали замки, стіни... так поламали двері, шухляди... А ти міг не чути. Йолопе!

— Адже ж і ти, моя мила, не чула нічого,—зазважився він одказати.

— Це інша річ!—я жінка... Чоловік мусить глядіти. Остогид мені! Забирайся!

Він нарешті побіг одягатися, а вона—на нас.

— А ви чого гляділи? Ну, чого постовпіли, чого витріщилися на мене? Вам і байдуже, що хазяїв обікра-дено! Також не могли нічого почути. Лишенко мені з такими наймитами. Вам тільки спати та істи... Паскуди! Чом собаки не гавкали? що це таке?—накинулася на Жозефа.

Він на хвильку збентежився. Але зараз же спокійно відказав:

— Не знаю чому, пані. А, справді, собаки не гавкали. От так штука...

— А ви ж спустили їх на ніч?

— А якже, звичайно... як і кожного вечора. От так іштука, справді! Мабуть вони знають злодіїв.

— Але якже ви, Жозефе... Завжди такий пильний, такий обережний... Як же це ви не чули нічого?

— Так, справді... Нічого нечув. Це дуже підозріло. Я ж так чуло сплю, навіть чую, як кицька в садку пе-ребіжить. А тут... така дивна, незрозуміла історія. І ці кляті собаки...

— Годі! Дайте спокій мені! Всі ви падлюки! А Маріянна де? Чом її тут немає? Лежить ще, мабуть, мов та колода. Маріянно! Маріянно! — закричала вона вже на сходах.

Я дивилася на Жозефа. Він дивився на шухляди... Серйозний погляд. В очах таємниця...

Я не зважуся описувати увесь цей день. Безліч по-дій, безліч дурниць. Телеграфом викликаний прокурор Республіки, приїхав удеень і зараз же заходився допи-тuvati. Спочатку Жозефа й Маріянну, тоді мене. Їх тільки для форми, а мене тримали довго, чіплялися. Дуже мені було неприємно. Перетрусили мою кімнату, всі скрині й комоду. Довго читали мое листування... Мій щоденник! Яке щастя, що не потрапив він до рук по-ліцаїв. Випадок, тільки випадок.

Ох, що було б! І досі моторошно! Але так чудесно вийшло: за кілька днів перед цим я дісталася ніжного листа від Кле-Кле й надіслала їй свою писанину. Так, представники влади знайшли б на сторінках моого щоденника привід обвинувачувати Жозефа, або принаймні підоэрівати його... Ох!.. Ну, звичайно оглянули всі стежки в садку, всі грядки, мури, тин, подвір'я ма-леньке, що вело у провулок, щоб знайти які-небудь сліди. Але земля була суха, тверда, найменшої плями на ній. Грати, мури, гулянки в тину, все берегло свою тайну, не хотіло виказати її людським очам. Знов, як і після вбивства Клари, з'явилися добровільні свідки.

Один казав, що бачив білявого чоловіка, «зовсім не схожого на нього самого, другий—темно-русявого, «що мав дуже дивний вигляд».

Отже, слідство, кінець-кінцем, нічого не дало, ані найменшого сліду, найменшого підозріння...

Від'їжджаючи прокурор увечері сказав:

— Зачекаймо трохи! Може пари зька поліція допоможе знайти винних у цьому злочині.

Уесь день аж до вечора біганина, гармидер. Стомлена, заклопотана якось не мала я змоги подумати про наслідки події, яка вперше оживила мертвє Прієре. Хазяйка не давала спочити й на хвильку. Біжи туди, біжи сюди, тільки знаєш ганяти по-дурному, бо хазяйка зовсім стратила розум... Лише Маріянна байдужа, тупа нічого не помічала, мов у домі нічого не трапилося. Нагадувала мені сумну Ежені, тинялася далека, невидюща, мов у іншому світі жила. А увійде до кухні пан, мов п'яна стає, дивиться на нього захопленими очима.

«О! Твоя велика морда... твої великі руки!.. твої великі очі!..»

Тільки увечері, по-обіді мовчазному, я немов про-кинулася від сну. Тут мене шибнула думка, що справа не обійшлася без Жозефових рук. Певність росла. Мені навіть хотілося обов'язково знайти звязок між подорожжю до Шербургу й цим зухвалим мистецьким злочином. Пригадалися слова його: «це залежить... від однієї... дуже важливої справи». Так сказав мені Жозеф, від'їжджаючи шукати кафе, напередодні.

І хоч як він спокійно поводиться, я відчуваю в його мовчазній, спокійній постаті щось дивне... помітне тільки мені.

Раділа з цього підозріння, воно давало мені задоволення, втіху. Коли ми лишилися в кухні самі, підійшла до Жозефа. Хвилюючися, м'яко й лукаво запитала:

— Це ж ви, Жозефе, згвалтували в лісі маленьку Клару?.. Це ж ви, Жозефе, вкрали хазяйчине срібло?

Остовпів з несподіванки... Відтак мовчки обняв мене, і почула, мов удар молотом у тім'я — його поцілунок. Сказав:

— Не треба говорити про це... ти ж ідеш зо мною туди, в маленьке кафе... душі наші — однакові!

Пригадався мені в цю мить потворний.. але велично гарний індійський ідол в маленькому салоні графіні Фарден.

Дні за днями, місяці за місяцями. Поліція, звичайно, нічого не могла вдіяти, припинила розшук. На думку поліції хазяйчине срібло вкрали спритні злодії, що приїздили з Парижу. Тепер — шукай!

Обурена хазяйка лаяла поліцію на всі заставки й не втрачала надії відшукати свій скарб, а головне славетний поставець в стилі Людовіка XVI... Кожного дня спадали їй на думку нові підозріння, кидалася зараз же до поліції, і так остобісіла всім її справа, що перестали вже відповідати. Я також, нарешті, заспокоїлася... а то все боялася, що викриють Жозефа...

Жозеф, як і раніше, був мовчазний і відданий своїм хазяям, та сама «перлина». Регочу завжди, як згадаю розмову, що підслухала за дверима того дня, як сталася крадіжка. Розмовляли хазяйка та прокурор республіки.

— Нікого не підозріваете серед ваших наймитів? — запитав прокурор. — Садівника, скажімо?

— Жозефа? — скричала хазяйка, принявши це трохи не за образу. Така віддана нам людина! П'ятнадцять років слугою... це скарб, це незвичайна перлина. В огонь і в воду за нас...

Трохи поміркувавши:

— Ось цю покоївку нашу, що з Парижу приїхала... можна підозрівати. Я зовсім її не знаю... Має якісь, може лихі, знайомства в Парижі, завжди пише туди ли-

сти... Кілька разів я застукала її, як вино з буфета крала... Сливи якось з'їла, не спитавшися... Людина, що п'є хазяйське вино, здатна на все... Ніколи не треба брати наймитів з Парижу... Так, справді дуже підозріла дівчина...

От нахабство! Так завжди буває з недовірливими людьми... Всіх бережеться вона, всіх підозріває, крім того, звичайно, хто справді її обкрада...

Чимраз більше запевнювалась я, що вів перед у цій справі Жозеф. Давно вже стежила за ним, певна річ, з самої цікавости, бо-ж, ясно, не могла бажати лиха йому. І ось бачила, як цей вірний наймит, цей дивовижний скарб хазяйчин, тягнув усе, що тільки можна було—овес, вугілля, яйця, все, що можна безпечно проdatи. А приятель Жозефів, паламар, вечорами приходив до стайні зовсім не для того тільки, щоб обмірювати користь антисемітизму. Досвідчений, терплячий Жозеф чудесно розумів, що тягаючи отак, потроху шо-дня, за рік можна перетягати чималу дещицю. Певна була, що в спосіб такий він утрічі, вчетверо збільшував платню собі. Про це завжди варт подбати... Що й казати від дрібної крадіжки ще далеко до зухвалого грабунку, що стався вночі 24-го грудня. Та це доводить, проте, що він здатний і на великі діла... І хто знає, чи не належить Жозеф до якої банди. Ох, як хочеться довідатися за все!

Після того вечора, коли поцілунком, ніби признався у злочині, знову тепер—назад. Вже я і так, і сяк, і на слові спіймати намагалася, і солодкими та ласкавими словами до нього. Марні зусилля! Він навіть вкупі з хазяйкою почав дошукуватися її срібла, пригадував докладно всі подробиці цієї події, лупцював собак, що не хотіли гавкати цієї ночі, загрожував кулаками невідомим злодіям. І я вже не знала, що й гадати про цього таємничого чоловіка. Одного дня певна, що він не причому, а завтра вже знову глибоко переконана, що це справа його рук. Я страшенно хвилювалася.

Одного вечора знову зайшла до нього.

— Ну, як Жозефе?

— А! Це ви, Селестіно!

— Чом ви зо мною не розмовляєте? Немов тікаєте усе...

— Тікати од вас... Та що це вам... О!

— Так, тікаєте... саме з того ранку...

— Годі вже про це, Селестіно! зовсім не подобається мені ваші думки.—Він сумно похитав головою.

— Та ні, Жозефе. Не гнівайтесь, це я жартома. Хіба б я кохала людину, що вчинила такий жахливий злочин... Жозефе, любий Жозефе...

— Еге... Та ви вже хитруєте, негарно, Селестіно... негаразд...

— Коли ж пойдемо звідціль, Жозефе? я вже не можу більше тут жити.

— Е ні, ще не час... Слід трохи зачекати.

— Але чому, чому?

— Тому... Бо тепер це не можливо.—Я трохи обралася:

— Як це не гарно, Жозефе. Ви не дуже квапитесь забрати мене до себе.

— Я не кваплюся?!—з усієї сили скрикнув Жозеф.

— Як ви можете казати таке? Я весь... палаю!

— Ну то їдмо, в чому ж річ?

Він знову категорично, рішуче промовив:

— Ні! Зачекаймо ще трохи!

І я думала: він має рацію... Бо ж справді, якщо це він украв срібло, в жодному разі неможна ще іхати й торгувати в кафе. Це ж зразу здається підозрілим. Так, треба зачекати, хай мине трохи часу, хай забудеться ця гучна справа з сріблом...

Одного разу я пропонувала йому:

— От що, Жозефе, ми таки можемо виїхати звідціля. Я чудесно придумала. Досить тільки полаятися з хазяйкою так, щоб примусити її вигнати нас обох...

— Е, це вже не годиться,—енергійно протестував Жозеф.—Ні, ні. Я люблю своїх хазяїв... Вони гарні хазяї... Отже, хочу попрощатися з ним по-доброму. Ми виїдемо звідціля, як виїздять порядні люди... Треба, щоб вони шкодували за нами, щоб плакали, коли від'їжджаємо...

І справді сумно, без ніякої іронії говорить.

— Я ж тут уже п'ятнадцять років прослужив... Сумно буде залишати Прієре... звик, звичайно... А ви Селестіно?

Я розсміялася.—Мені байдуже.

— О, це вже не гарно. Треба любити своїх хазяїв... Все таки вони—хазяї ваші... Ось слухайте... Поводьтесь гарно, ласково, працюйте гаразд... не огризайтесь... треба гарно попрощатися з ними, а надто з хазяйкою...

Я послухалася Жозефа. Аж до самого від'їзду була зразкова покоївка, такий самий «скарб», як і Жозеф... І хазяйка вже по-людському ставилася до мене, ми майже приятлювали... Та я не думаю зовсім, що тут важила тільки моя поведінка нова. Ет, де там! Була просто прибита цією крадіжкою. Щоб інше могло змінити її вдачу? Як по великому горі, по втраті єдиної любої людини, не могла більше боротися, воювати, притихла якось, і немов шукала в людей, що оточували її, потіхи, поради, почуття. Раніше тут було пекло. Тепер з Прієре став справжній рай для всіх. Спокій, тихе хатнє життя... І от одного ранку кажу хазяйці, що мушу відійти. Цілу романтичну подію видумала—іду на батьківщину, одружуюся ніби там з якимсь парубком, який давно вже на мене чекає. Просила прощати, в чому не догодила, ласково бажала їй щастя...

Пані горювала. Хоч щоб там було, хотіла втримати мене, просила, обіцяла, пропонувала збільшити платню, дати іншу кімнату в другому поверсі, умовляла, зітхала. Я стояла на своєму.

— Я так звикла до вас, так добре було мені з вами,—казала.—Ех, нещастить мені...

Але на неї чекало вже справжнє лихо. Рівно за тиждень, прийшов і Жозеф. Сказав, що старий уже, стомився, не може більше працювати, мусить відпочити.

— Ви, Жозефе?—страшенно вражена скрикнула хазяйка.—Ви також? Щось неймовірне... Прокляття має бути над нашим домом. Всі залишають мене...—Хазяйка плакала. Плакав Жозеф. Плакав хазяїн, плакала Маріянна.

— За вами полетить наша туга, Жозефе!—казали обидва хазяї.

Гай-гай!—за Жозефом полетіло і їхнє срібло!

Залишивши Прієре, почувала, що збентежена. Не тому, що сором користуватися було з крадених грошей, ні. Які ж гроші не крадені?! Але почувала непевність якусь. Може, думала, почуття до Жозефа—звичайна цікавість... Може ця перемога Жозефова над моїм духом, моїм тілом не триватиме довго... Часами здавалося, може це тільки уява моя створила цю величеську постать, може навсправді він звичайний брутальний мужик, навіть не здатний на який великий злочин... Тривожило мене це... І дивна річ, цього вже зовсім зрозуміти не можу, якийсь сум відчувала, що більше ніде не служитиму. Колись я мріяла про волю, думала, що стріну її в захваті... Ні... Отруєна кров моя бацилою рабства... А що як навколо мене вже ніколи не буде буржуазних розкошів... Уявила собі простенький будиночок, схожий на робітничу оселю, сіре без блискучої пишноти життя. Та вже пізно було над цим розводитися.

О, хто б міг подумати тієї похмурої осінньої днини, коли я приїхала, під дощем, до Прієре, що знайду своє щастя з цим дивним, похмурим, мовчазним чоловіком, який так призирливо глядів на мене.

Тепер ми в своєму власному маленькому кафе. Жозефові—мов молодоші вернулися. Не горбився вже, поголився; засмагле, як і раніше обличчя, і взагалі весь вигляд старого морського вовка, що був і на кораблі,

і під кораблем та бачив дивовижні країни. Походжає він поміж столами, переходить з одної залі до другої твердими еластичними кроками. Плечі його, колись страшні для мене, стали такі привабні. Од його потилиці, колись такої страшної, віє патріярхальним спокоєм. У очах його жодної турботи... Його життя побудовано на міцному ґрунті... Більше аніж коли, він стоїть за родинне життя, за власність, за релігію, за армію, за батьківщину.

За шлюбною умовою він записав на мене десять тисяч франків. Цими днями він купив на авкціоні за п'ятнадцять тисяч франків цілу партію затопленого краму, а за кілька днів перепродав усе з великим зиском...

Він позичає теж на відсотки гроши рибалкам та має намір купити сусідній будинок... Там ми мабуть влаштуємо кафе-шантан.

Мене дуже цікавить, звідки він взяв стільки грошей... Та й взагалі я не знаю, скільки він має. Він не любить, коли я починаю про те... Не довподоби йому також, коли згадую на людях за наше минуле... Можна подумати, що він все забув, немов життя його почалося з того часу, коли він купив кафе... Коли я запишу його про те, що мене цікавить, він удає, що не розуміє мене. А в очах йому, як і колись спалахне вогник... Ніколи не збегну я тайни його життя, ніколи не пізнаю його самого. Чи не ця загадковість так вабить мене до нього?!

Жозеф орудує всім домом, і в нас все гаразд... Маємо трьох наймитів та одну жінку, що порядкує в кухні та скрізь прибирає... Протягом трьох місяців довелося перемінити чотири наймички... Щось неймовірне, які вибагливі й нахабні наймити в Шербурзі!

А я собі—біля каси серед цього моря ріжнокольорових пляшок. Я сиджу також, щоб приваблювати гостей, розмовляти з ними. Жозеф вимагає, щоб я завжди добре вбиралася, не шкодуючи грошей на туалети. Йому подобається також, щоб вечорами була трохи в

декольте... Треба ж приваблювати відвідувачів, підтримувати в них веселий настрій. Треба, щоб упадали біля мене. Це вже охоче роблять три товсті квартмейстри, та два-три корабельні механики. Ясно, щоб мені подобатися, вони добре витрачаються з грошей. Маємо також чотири пансіонери. Вони вкупі з нами обідають і кожного вечора частують нас вином, лікерами то-що. Також дуже впадають біля мене, і я, як можу, це підтримую... Ну, там, моргнути, всміхнутися тільки, щось невиразно пообіцяти... Тільки й того... Бо ж з мене досять Жозефа. Гадаю, що втратила б навіть, хоч би й з самим адміралом зраджувала його. О, так, так! Навряд чи багато знайдеться молодих, що можуть так задовольнити жінку, як він. Він потворний, але я не бачила людини красивішої за нього... А що до кохання! О, тут він!.. І звідки це?.. Так розумітися на найтонших витівках, так уміти всього!... Щось загадкове. Все життя перебув на провінції, жив як простий мужик, а в розпусті такий митець...

Але ось де справжній тріумф його—політика...

Це тільки він умів так зробити, що наше кафе, де сяє вивіска на весь квартал «Кафе французької армії», удень золотими літерами, а вечорами вогняними,—є центр, де збираються найвідоміші в місті антисеміти й патріоти. Вони приходять сюди товаришувати з унтерофіцерами й моряками.

Чимало було тут у нас кривавих сутичок, і кілька разів унтери на підпитку вже виблискували шаблюками, загрожуючи вбити якихсь фантастичних зрадників. Того вечора, коли Дрейфуса привезли до Франції, думалося, що все наше кафе завалиться від криків і лементу: «Хай живе армія», «смерть євреям». У цей вечір Жозеф, що вже набув у місті не аби-якої слави, мав величезний успіх. Скочивши на стола, він гукнув щосили:

— Якщо зрадник винен, хай везуть його назад! Коли він не винний, однаково,—розстріляти.

— Розстріляти! розстріляти! Хай живе армія...—
чим дужч розлягався крик.

Зчинився страшений ґвалт і гармидер. Брязкотіли шаблюки, мармурові столи дзвеніли посудом від дужих кулаків. Хтось хотів щось сказати, йому не дали, Жозеф підбіг, кулаком розквасив йому губи, вибив аж п'ять зубів; тоді враз на того посипалися вдари, і нарешті зкривавленого, напівмертвого викинули на вулицю під крики: «хай живе армія», «смерть євреям».

Часами мені лячно в цій атмосфері вбивств та крої, серед озвірілих, п'яних розбишацьких пик. Жозеф заспокоює мене.

— Це пусте,—каже мені,—це добре для нашої торгівлі.

Вчора, повернувшись з базару, радісно сказав:

— Погана новина шириться... Чекають війни з Англією...

— О,—скричала я,—Шербург будуть обстрілювати?

— А так... так... та не в тому річ, я ось про що думаю...

Я вжахнулася... Яку ж оце капость іще придумав.

— Селестіно, що більше я дивлюся на тебе, то виразніше бачу тепер, що я помилувся. Обличчям скидаєшся зовсім не на бретонку, швидче нагадуеш мені ельзаску... Що скажеш? От добре це буде для кафе!

Я була розчарована. Мені здалося зразу, що пропонує мені якусь страшну справу, раділа наперед, що візьму участь в будь-якому сміливому злочині. Кожного разу, коли він замислиться, мені перед очима нічний грабунок, скривавлені ножі, забиті люди в лісі на траві... А тут... Виявилося, що я потрібна тільки для звичайнісінької реклами.

Руки в кешенях, дивиться на мене і знову:

— Розумієш, під час війни красуня ельзаська запалить серця людей, збудить патріотизм. От тоді випишатимуть... Що ти скажеш на це? Я вміщу твоєго портрета в газетах, а може також на афішах.

— Волію лишатися панею,—стримано відказала йому.

Ось ми й посварилися. І вперше—почали жахливо ляялися.

— А, як ти гуляла трохи не з кожним чоловіком, тоді не кривлялася так!—кричав він на мене.

— А ти... Ет, не хочеться починати...

— Повія!..

— Злодій!..

Увійшов хтось до кафе, ми замовкли. Увечері поцілунки нас помирили.

Я замовлю собі розкішне ельзаське вбрання... з оксамиту й шовків... Не сила моя боротися з Жозефом...

Хоч і вибухнула я гнівом тоді, проте владно тримає мене в руках, скував мене, мов демон, а я щаслива. Щаслива, що належу йому... І знаю я, зроблю все, що захоче Жозеф, скрізь піду за ним... навіть на злочин!

БІБЛІОТЕКА
ВСЕСВІТНЬОГО ПИСЬМЕНСТВА.

ВИДАВНИЦТВА

„С Я Й В О“

У КИЇВІ.

ул. КОРОЛЕНКА, 52.

ВИЙШЛИ З ДРУКУ ТАКІ КНИЖКИ:

1. Ю. Жулавський—На срібній планеті Ц. 1 крб. 80 к.
2. — Його-ж —Звитяжець . . . . — 1 крб. 80 к.
3. — Його-ж —Стара земля . . . . — 1 крб. 60 к.
4. Шолом Абрамович—Перстень щастя — 1 крб. 20 к.
5. Бед'є—Трістан та Ізольда . . . . — 1 крб. 20 к.
6. Виктор Гюго—93 рік . . . . . — 2 крб. 20 к.
7. Еркман-Шатріан—Історія одного селянина . . . . . — 2 крб. 60 к.
8. Шолом Алейхем—Потоп . . . . . — 1 крб. 20 к.
9. Бергельсон —По всьому . . . . . — 1 крб. 80 к.
10. Абрамович—Долина сліз . . . . . — 1 крб. 20 к.
11. Жюль Верн—500 бегумених мільонів— — 90 к.

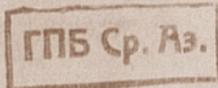
ГОТОВИТЬСЯ ДО ДРУКУ:

1. П'єр Люїс—Афродіта.
2. Барбе д'Орвіль—Чортовиння.
3. Цвайг—Новели.

Виписуйте з видавництва, вимагайте в усіх
книгарнях.

Ціна 1 крб. 70 коп.

0-17

Склад видань:
Державне видавництво України.
Контора видавництва „Сяйво“
Київ, Тургенівська вул., 44.